

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ**

**МАҚАН ЕСБОЛАТОВ АТЫНДАҒЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ**

Т.М. Коржумбаева

**ҰРЛЫҚТЫ АШУ МЕН ТЕРГЕУДЕГІ
АРНАУЛЫ БІЛІМ**

Монография

Алматы, 2023

ӘӨЖ 343.98

КБЖ 67.52

К57

*Қазақстан Республикасы ИМ Мақан Есболатов атындағы
Алматы академиясы Ғылыми кеңесімен баспаға ұсынылған*

Пікір берушілер:

Ж.Р. Дильбарханова – з.ғ.д., профессор

Т.К. Акимжанов – з.ғ.д., профессор

Л.Ш. Берсугурова – з.ғ.д., профессор

К57 Ұрлықты ашу мен тергеудегі арнаулы білім: Монография:
Құраст. авт. Т.М. Коржумбаева. – Алматы: Қазақстан Республикасы ИМ
Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы ҒЗЖРБЖҰБ, 2023. –
244 б.

ISBN 978-601-360-087-1

Монографияда ұрлықты дәлелдеу процесі мен тергеу кезінде
арнайы білімді қолдану мәселелері зерттеледі, ұрлықты ашу және
тергеу процесін техникалық-криминалистикалық қамтамасыз етудің
ерекшеліктері қарастырылады.

Заң оқу орындарының ғылыми және практикалық
қызметкерлеріне, оқытушыларына, магистранттарына,
докторанттарына, тыңдаушылары мен студенттеріне, сондай-ақ заң
ғылымының қазіргі даму тенденцияларына қызығушылық
танытқандарға арналған.

ӘӨЖ 343.98

КБЖ 67.52

ISBN 978-601-360-087-1

© Коржумбаева Т.М. 2023

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ	5
1 ҰРЛЫҚТЫ АШУ МЕН ТЕРГЕУДІ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ АРНАЙЫ БІЛІМ	
1.1 Ұрлық туралы істер бойынша дәлелдеу пәнінің элементтерін анықтауда арнайы білімді қолдану	10
1.2 Ұрлық туралы істер бойынша оқиға орнының материалдық жағдайының ерекшеліктері және оны сараптамалық зерттеу	41
2 ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ МІНДЕТТЕРІН ШЕШУ ҮШІН АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУ	
2.1 Арнайы білімді қолдана отырып, оқиға болған жерді ситуациялық талдау.....	69
2.2 Оқиға болған жерде алдын ала зерттеулер өндірісін ұйымдастыру	99
3 АЛДЫН АЛА ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА АРНАУЛЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗГЕ ДЕ НЫСАНДАРЫ	
3.1 Жедел-іздігі қызметінде іздерді криминалистикалық зерттеу деректерін пайдалану	115
3.2 Ұрлықты ашуды ақпараттық-технологиялық қамтамасыз етудегі арнаулы білім	139
3.3 Ұрлықты тергеу кезінде сараптама нәтижелерін пайдалану.....	152
3.4 Ұрлықтың алдын алудағы арнаулы білім.....	166
ҚОРЫТЫНДЫ	180
ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	188
Қосымша.....	210

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АДБ – автоматтандырылған деректер банкі
АДАІЖ – автоматтандырылған дактилоскопиялық
ақпараттық-іздігіру жүйесі
ААІЖ – автоматтандырылған ақпараттық-іздеу жүйесі
ДБ – деректер базасы
ЖОБ – жазатайым оқиғалар бюросы
ж. – жыл
МДБ – Мемлекеттік деректер базасы
ПД – полиция Департаменті
б. – басқалары
ЖКО – жол-көлік оқиғасы
БСДБ – Бірыңғай сақтандыру деректер базасы
УҰИ – уақытша ұстау изоляторы
ІМ – ішкі істер Министрлігі
мм – миллиметр
ҚР ӘМ – Қазақстан Республикасының әділет Министрлігі
ҚР ІО – Қазақстан Республикасы ішкі істер органдары
ҚР – Қазақстан Республикасы
РФ – Ресей Федерациясы
б. – бет
ҚҚАОААЖ – Құқық қорғау және арнайы органдардың
ақпараттық алмасу жүйесі
ТМД – тәуелсіз мемлекеттер достастығы
б. – бап
АҚШ – Америка Құрама Штаты
т.с.с. – тағы сол сияқты
с.с. – сол сияқты
ҚР ҚК – Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ҚР ҚІЖК – Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс-
жүргізу кодексі
ФТБ – Федералды тергеу бюросы
ЖБО – Жедел басқару орталығы
ССО – Сот сараптама орталығы
б. – бөлім
ЭЕМ – электрондық есептеу машинасы

КІРІСПЕ

Меншік құқығын қорғау мемлекеттің кез-келген құқықтық жүйесінің маңызды міндеті болып табылады. Қазақстан Республикасында меншік құқығы танылып, қорғалады. Қазақстан Республикасының Конституциясында: «Қазақстан Республикасында мемлекеттік және жеке меншік танылады және бірдей қорғалады» (6-бап), сондай-ақ «соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды» (26-бап) [1].

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылғы 16 наурызындағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз әрбір азаматтың конституциялық құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеміз» деп атап өтті [2].

Бұл сөздер Елбасының «Қазақстан-2030» Қазақстан халқына Жолдауында айтылған «Меншік құқығын қорғайтын осындай құқықтық жүйе құру...» қажеттігі туралы тезисін қуаттай түсті. «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының жақсаруы» [3].

Жаңа экономикалық қатынастардың қалыптасуы, олардың ішінде жеке меншік негізгі болып табылады, заңнаманы да, құқық қолдану практикасын да жетілдіру қажеттілігін тудырды. Бұл бағытта соңғы жылдары түбегейлі өзгерістер жүзеге асырылуда, заңдылықты нығайтуға, қылмысқа қарсы күресті күшейтуге, құқық қорғау органдары жұмысының сапасын арттыруға және оның «полицияның сервистік моделіне» көшуіне бағытталған заң саласын реформалау жүріп жатыр. Қызметке бағытталған полиция қызметі – бұл полиция мен қоғамға қылмыс мәселесін шешу, заңдылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ынтымақтастықтың жаңа әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін модель [4].

Мұның бәрі республикадағы қылмысты мемлекеттік бақылау жөніндегі шаралар барған сайын жүйелі сипатқа ие екендігін айғақтайды. Бұған мемлекеттің қылмысқа қарсы күрес мәселелеріне көзқарастарының проблемалық – бағдарланған тәсілге өзгеруі және «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру дәлел бола алады.

Бұл бағытта 2024-2028 жылдарға арналған қоғаммен серіктестікте қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұжырымдамасының жобасын атап өткен жөн. Ішкі істер министрі М.М. Ахметжанов Тұжырымдама жобасында «азаматтардың өмірі, денсаулығы мен мүлкінің қорғалу деңгейін арттыру; құқық бұзушылықтардың алдын алудың тиімді жүйесін құру; полицияны қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қазіргі заманғы тиімді ұйымға айналдыру» болып табылатын үш стратегиялық бағытты атап өтті [5].

Сондай-ақ жедел жағдайды тұрақтандыру және ІІО тарапынан ұрлыққа қарсы күрес саласындағы криминогендік ахуалдың жай-күйін бақылауды күшейту мақсатында олардың профилактикасы, алдын алу және олардың ашылуын арттыру, сондай-ақ азаматтардың мүлкін қорғау жөніндегі кешенді шараларды әзірлеу арқылы Қазақстан Республикасы Ішкі Істер Министрлігінің мүлкті қорғау жөніндегі 2021-2023 жылдарға арналған бағдарламасы қолданылады [6].

Мұның бәрі «азаматтың өмірдің барлық салаларында заңның үстемдігін, жеке тұлға мен мемлекеттің өзара жауапкершілігін қамтамасыз ететін құқықтар мен бостандықтарды тиімді іске асыруға бағытталған мемлекеттің құқықтық негіздерін» жетілдіруге ықпал етеді [7].

Адам мен азаматтың құқығы мен жинақтау жүйесінде жеке меншік ерекше орын алады, өйткені бұл адамның, атап айтқанда, жалпы қоғамның жеке басының әл-ауқатының көрсеткіші. Жеке меншік құқығы экономикалық

қатынастардың негізгі реттеушісімен туындайды, бұған құқықтық статистика деректері дәлел бола алады.

Тіркелген ПО қылмыстарының 90%-ы меншікке – ұрлыққа, алаяқтыққа, тонауға, қарақшылыққа, жымқыруға қарсы жетілдірілуде. Алайда, жалпы қылмыс құрылымындағы ұрлық бөлігі маңызды болып қала берді және орта есеппен 5 жыл ішінде 50% құрады. Мәселен, статистикалық деректерге сүйенсек, Қазақстанда бөтеннің мүлкін ұрлау саны жылдан жылға артып келеді. Сонымен, ұрлық (мың) 2018 жылы -179719; 2019 жылы – 138734; 2020 жылы – 66864; 2021 жылы – 57498; 2022 жылы – 58880 [8].

Олардың алдын алу бойынша қабылданған шаралардың нәтижесінде, сондай-ақ елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын ескере отырып, қылмыстардың осы санатының құрылымы 2018-2022 жылдар ішінде ұрлық үлесінің төмендеуіне қарай өзгерді (62,6%-дан 40,1%-ға дейін). Бұл жағдайда ашылу өзгермелі болып қалады және орташа есеппен 51,1% құрайды [8].

Сонымен қатар, құлдыраудың оң динамикасына қарамастан, ұрлық әлі де көптеген азаматтардың мүдделеріне әсер етеді. Әр түрлі себептермен мүлкінен айырылған адамдардың бәрі бірдей полицияға жасалған қылмыс туралы арызданбайды. Сондықтан құқықтық статистика деректері ұрлықтан зардап шегудің ауқымы туралы толық түсінік бере алмайды. Зерттеулерге сәйкес, полицияға ұрлық туралы шағымдардың орташа деңгейі 53% құрайды [9].

Бұл сандар қоғамның әл-ауқатының жоғары деңгейі туралы ғана емес, сонымен бірге қылмыс құрылымындағы сапалы өзгерістер туралы да айтады.

Дәстүрлі әдістермен қатар ұйымдасқан және мобильді қылмыстық топтар жасаған ұрлықтарды, оның ішінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жасаудың неғұрлым күрделі әдістері пайда болуда, бұл қылмыстың осы

түрін ашу мен тергеуді ұйымдастырудың жақсы жұмыс істейтін механизмін тығырыққа тірейді.

Тергеу және дәлелдеу ақпаратын алу мен пайдаланудың негізінен оның жеке көздері мен тиісті құралдарына (жауап алу, беттестіру, тінту және т.б.) бағытталған дәстүрлі нысандары мен әдістері ұрлыққа қарсы күресте олардың жеткіліксіздігі мен тиімсіздігін айғақтайды.

Белсендіру резерві және оның тиімділігін арттыру құқық қорғау органдарының өз қызметінде арнайы білімді, оның ішінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып кеңінен және нәтижелі қолдануы болып табылады. Бұл, ең алдымен, қылмыстың материалдық және ақпараттық іздерін және басқа да заттай дәлелдемелерді ашуда және тергеуде үнемі қолдану қажеттілігін білдіреді. Олар қылмыстарды ашуға қажетті үлкен ақпараттық мүмкіндіктерге ие. Іздер мен өзге де заттай дәлелдемелерде жасалған ақпарат сараптамалық зерттеуге ұшырап, қылмыскерді іздестіру үшін де, оны әшкерелеу үшін де пайдаланылатын мәліметтерді алуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жыл сайын материалдық іздерді зерттеу арқылы алуға болатын ақпараттың әлеуетті көлемі артып келеді. Бұл іздерді пайдаланудың тиімділігі, бір жағынан, осы іздерді анықтаудың, алудың және зерттеудің әртүрлі әдістері мен құралдарының мүмкіндіктерін жақсы білуді, ал екінші жағынан оларды тергеу және жедел – іздестіру жұмыстарында орынды пайдалануды болжайды. Ұрлықты ашу, тергеу және алдын алу кезінде сот сараптамасы түрінде арнайы білімді пайдаланудың әлеуетті мүмкіндіктері өте аз жүзеге асырылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде арнайы білімді қолдану проблемалары соңғы онжылдықтарда заң әдебиеттерінде өзекті болып қала береді. Ең алдымен, бұл нақты деректерге қойылатын қылмыстық іс жүргізу заңнамасының негізгі критерийлеріне байланысты, атап айтқанда: сенімділік,

жеткіліктілік, салыстырмалылық, рұқсат ету, бұл қылмыстық процестің барлық қатысушыларымен дұрыс қабылданады және бағаланады. Әсіресе, құқық қорғаушының адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының конституциялық нормаларын сақтауы тұрғысынан.

Жоғарыда аталған критерийлер қылмыстық іс жүргізу заңнамасының жаңа және дәстүрлі ғылыми-техникалық құралдарға және олардың көмегімен алынған нәтижелерге қатысты белгілі бір сақтық пен консерватизмді көрсетеді. Ғылыми деректерді қолдануға қойылатын талаптардың мұндай ұлғайтылған «шегі» оларды қылмыстық сот ісін жүргізуде пайдалану мүмкіндігін теориялық негіздеу қажеттілігін туындатады. Соңғысы, өз кезегінде, заң ғылымының алдында қажетті және рұқсат етілген шектерді анықтау мәселесімен бетпе-бет келеді, мұнда ғылымның басқа салаларынан алынған білімдер дербес зерттеу нысаны болып табылады.

1 ҰРЛЫҚТЫ АШУ МЕН ТЕРГЕУДІ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ АРНАЙЫ БІЛІМ

1.1 Ұрлық туралы істер бойынша дәлелдеу пәнінің элементтерін анықтауда арнайы білімді қолдану

Бөтеннің мүлкін жасырын ұрлау (ұрлық ҚР ҚК 188-бабы) Қазақстан Республикасында ғана емес, басқа елдерде де ең жаппай және қарқынды өсіп келе жатқан қылмыс болып табылады [10,245 б.]. Қылмыстың жалпы құрылымында кішігірім және орташа ауыр қылмыстар басым. Бұл ретте барлық тіркелгендердің 80%-нан астамын мүлктік қылмыстар құрайды [7].

Соңғы онжылдықта ұрлықпен күресу мәселесі ішкі істер органдарының қызметіндегі ең өткір мәселелердің бірі болып қала береді. Көптеген зерттеулер көрсеткендей [11] соңғы жылдары ұрлық жасау тәсілдері өзгерді: біріншіден, кәсіби түрде жасалатын ұрлықтың өсу тенденциясы байқалады; екіншіден, ұрлық көбінесе олардың тұрғылықты жерінен тыс жерлерде жасала бастады; үшіншіден, оларда қылмыстық кәсібилік элементтері пайда болды, олардың полиция жұмысының тәсілдері мен әдістерін білуі, олардың әрекеттері топтық және ұйымдастырушылық сипатта болады (қылмыстық топтардың үлесі 55% құрайды), қылмыскерлер заманауи инновациялық техникалық құралдарды қолданады.

Қылмыстық топтар тұрақты, кәсіби және жасырын бола бастады; қасақана, кейде жасырын түрде қылмыс жасауға дайындықты жүзеге асыру, ұрланған заттарды жақсы орнатылған байланыстар мен арналар жүйесі арқылы өткізуді жүзеге асырады [12; 13; 14]. И.Ф. Саков пен Ю.М. Худяков атап өткендей, олар бес жыл бұрынғыға

қарағанда екі есе жиі арнайы техникалық құралдарды пайдаланады [15, 69 б.].

Қылмыстың кейбір басқа санаттарынан айырмашылығы, ұрлықты тергеу әрқашан заттай дәлелдемелерді анықтау және бекіту үшін мұқият жұмыс жасауды қажет етеді.

Осыған байланысты ұрлықты тергеу ерекшеліктері, ең алдымен, материалдық іздер мен басқа да заттай дәлелдемелерді жинауға байланысты, олардың пайда болуы қылмыс жасау механизмінің ерекшелігіне байланысты. Осыған байланысты, оқиға болған жерді тексеру сияқты тергеу әрекеттерінің тиімділігі мен сапасын арттыру қылмыстарды, әсіресе «ізін суытпай» оңды ашуды, ұрлық жасаған адамдарды анықтауды және кейіннен әшкерелеуді қамтамасыз етуі мүмкін.

Тергеушінің дәлелді ақпаратты іздеумен байланысты жұмысы танымды сипатқа ие және жеке кезеңдерден, таным сатыларынан тұрады. Әр кезеңде жиналған нақты деректерден, қалыптасқан тергеу жағдайынан туындайтын белгілі бір міндеттер туындайды. Сондықтан сотқа дейінгі тергеу басталғаннан кейін тергеу барысында анықталатын мәселелердің толық тізімін бірден анықтау мүмкін емес. Сонымен бірге, «соқыр, жанаспайтын (вслепую, на ощупь)» әрекет етпеу үшін тергеуші осы кезеңде тергеудің бастапқы кезеңінде кідіріссіз анықталуы керек жағдайларға жүгініп, олардың ең болмағанда негізгілерін анықтауы керек.

Ұрлық туралы істер бойынша заттай дәлелдемелер жүйесі, олардың жалпы іс бойынша дәлелдемелер құрылымындағы орны туралы нақты түсінік алу үшін қылмыстардың аталған санаты бойынша тергеу процесінде дәлелдеуге жататын дәстүрлі мән-жайлардың тізбесін қарастыру қажет.

Қылмыстық іс жүргізу заңы (ҚР ҚІЖК-нің 128, 180, 202, 288, 298-баптары және т.б.) іс жүргізу шешімдерінің әрқайсысының жеткілікті нақты негіздер болған кезде шығарылуын талап етеді және бұған дәлелдеуге жататын мән-жайларды дұрыс айқындаған кезде ғана қол жеткізуге болады. Осы жағдайлардың жиынтығы, өздеріңіз білетіндей, дәлелдеу пәнін құрайды.

Қылмыстық іс жүргізу ғылымындағы дәлелдеу пәні екіұшты түсініледі. Кейбір авторлар дәлелдеу пәні ұғымымен «негізгі факт» ұғымын байланыстырады және оған қылмыс құрамының белгілерін жатқызады [16, 363-368 б.; 17, 56-58 б.] басқалары дәлелдеу нысанасын қылмыстық іс жүргізу заңында келтірілген және қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлармен шектейді [18,21 б; 19, 20 б; 20, 371-382 б.].

Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңының 113-бабында дәлелдеуге жататын мынадай мән-жайларды көздейтіні белгілі: 1) оқиға және қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері (оның жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары); 2) қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті кімнің жасағаны; 3) адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған іс-әрекеттің себептері, заңдық және іс жүзіндегі қателіктері; 4) күдіктінің, айыпталушының жауаптылық дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар; 5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар; 6) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдарлары; 7) қылмыстық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері; 8) әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшылығын жоққа шығаратын мән-жайлар; 9) қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар дәлелденуге

жатады. Заңда көрсетілген мән-жайларды тану қажеттілігі туралы ережені негіздей отырып, В.Д. Арсеньев былай деп атап көрсетеді: «Әрекет түпкілікті қылмыстық-құқықтық саралаудың (бағалаудың) нысанасына айналмас бұрын, қылмыстық заңның талаптарына сәйкес мұндай саралауға негіз болатын барлық нақты мән-жайларды анықтау қажет [18, 28 б.].

Сонымен қатар, Е.Г. Джакишев атап өткендей, бұл тізім «жалпы болып табылады және белгілі бір қылмысты тергеуге қатысты нақтыланбаған. Дәлелдеу нысанасы туралы тізбенің әрбір тармағы қылмыстың тергеліп жатқан құрамын талдау нәтижесінде нақтылануы мүмкін» [21, 77 б.].

Соңғы көзқарасты растау үшін айыпталушыны айыптайтын да, ақтайтын да мән-жайларды анықтау мақсатында істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу туралы қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына жүгінуге болады; оның кінәсін ауырлататын және жеңілдететін, сондай-ақ қылмыс жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды көрсететін. ҚР ҚІЖК-нің 113-бабында дәлелдеу нысанасына айыпталушының жеке басын сипаттайтын қосымша мән-жайлар; қылмысты болдырмайтын мән-жайлар енгізілгені кездейсоқ емес; қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар; қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайлар. Демек, дәлелдеу пәні тек біліктілік міндетімен шектелмеуі мүмкін, болмаса дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау принципі селективтілік ретінде дұрыс деп танылуы керек. Бұл тағы да қылмыстық істің мән-жайларын зерттеудің заңдылығы, объективтілігі, жан-жақтылығы және толықтығы сияқты қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі қағидаттарына қайшы келеді.

Осыған байланысты А.А. Исаев «дәлелдеу пәні мән-жайларды анықтауға жататын жалпы дерексіз тізім болып табылады» деп атап өтті [22, 62 б.]. Бұл ретте, В.Г. Даев

дұрыс атап өткендей, барлық қылмыстық істер үшін бірыңғай дәлелдеу пәнінің дерексіз конструкциясы «қылмыстардың нақты құрамына немесе нақты істерге байланысты емес» [23, 99 б.].

Сонымен бірге, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар үшін заң ерекшеліктер жасайды және оны нақтылауға жататын келесі ережелермен толықтырады:

1) кәмелетке толмаған адамның жасы (туған күні, айы, жылы);

2) кәмелетке толмаған адамның өмір сүру және тәрбиелену жағдайлары;

3) зияткерлік, ерік-жігерінің және психикалық даму дәрежесі, мінезі мен темпераментінің ерекшеліктері, қажеттіліктері мен мүдделері;

4) кәмелетке толмаған адамға ересек адамдар мен басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы анықталуға жатады (ҚР ҚІЖК 531-бабы).

Бұл толықтырулар ретінде Қ.А. Бегалиев, жасөспірімдердің қорғалуы мен заңды мүдделері үшін ғана емес, сонымен бірге шындықты анықтау үшін қосымша кепілдіктер қажеттігіне байланысты [24, 115 б.].

Анықталатын мән-жайлар ретінде дәлелдеу пәнінен «зерттеу пәнін» [25, 10 б.] және көлемі жағынан кеңірек құбылыс болып табылатын іс үшін маңызы бар мән-жайларды [26, 145 б.] ажыратқан жөн. А.С. Кобликов дәлелдеу пәніне дәлелді фактілерді, ал дәлелдеуге жататын мән-жайларға – заңда көрсетілген мән-жайларды ғана қосады [27, 13-14 б.]. Дәлелдеу пәнінің мәнін анықтай отырып, М.С. Строгович соңғысы жалпы іс бойынша іс жүргізуді ретке келтіруге бағытталғанын атап өтті [28, 383 б.]. Сонымен бірге, дәлелдеу пәнінің анықтылығы, оның пікірінше, дәлелдеудің бағыты мен шекарасын анықтайды [26, 139 б.].

Бұл ретте заңда көзделген мән-жайлар ғана емес, оларды негіздеу үшін пайдаланылатын фактілер де дәлелдеуге жататынын есте ұстаған жөн, олар өз кезегінде бірқатар жеке фактілерден тұрады. Осылайша, ұрлық жасаған адамды анықтаған кезде, ұсынылған тезисті негіздеу үшін қажетті бұл туралы куәландыратын фактілер (адамның қылмыс орнында болуы, оның заттай дәлелдемелерін табуы және т.б.) дәлелдеуге жатады.

Дәлелдеу пәніне кіретін фактілерден басқа, іс үшін маңызы бар және аралық дәлелдемелер ретінде әрекет ететін басқа жағдайлар да белгіленуге жатады:

- дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлар;
- зерттеуі дәлелдеудің аралық кезеңін құрайтын жағдайлар;
- дәлелдеу пәніне кіретін дәлелдемелерді анықтау үшін анықталуы қажет мән-жайлар;
- жиналған дәлелдемелерді тексеру және бағалау үшін білуі қажет жағдайлар;
- басқа ахуалды (нұсқалар) жоққа шығаратын жағдайлар [26, 192 б.].

Қылмыстық процестегі сот сараптамасы институты қылмыстарды тергеу және сотта қарау кезінде объективті қолданыстағы нақты деректермен дәлелдеу процесін қамтамасыз етуге арналған. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі сот сараптамасының ерекшелігі – ол сотқа дейінгі және сот тергеуін жүргізу кезінде ғылыми, техникалық немесе басқа да арнайы ғылыми білім қажет болған кезде тағайындалады [22, 78-79 б.].

Сот сараптамасы – бұл мәліметтерді анықтау мақсатында тергеу үшін міндетін (сұрақтарын) және бастапқы деректерді айқындайтын соттың (судьяның, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың) тапсырмасы бойынша қылмыстық іс бойынша іс жүргізу барысында анықталған объектілерді тергеп-тексеруді жүргізуші

тұлғаның заңда белгіленген процесуалдық нысанда жүргізуі арқылы, сараптамалық қорытынды, тәуелсіз дәлел болып табылатын дәлелдеу құралы [29, 83 б.].

Дәлелдемелер жүйесінде сарапшының қорытындысы маңызды, ол дәлелдеу құралдарының бірі болып табылады. Әдебиетте сарапшының қорытындысы әртүрлі жолдармен анықталады. Кейбір авторлар оны дәлел ретінде [17, 133 б.; 30, 9 б.; 31, 49 б.] басқалары дәлел көзі ретінде [18, 123 б.; 32, 49 б.] анықтайды. Атап айтқанда, В.Д. Арсеньев қорытынды дәлел (дәлелдің қайнар көзі емес) екенін және дәлелдеу құралдары тобына жататынын көрсетеді. Бұл дәлелдеменің қайнар көзі сараптама жүргізу тапсырылған білімді сарапшы тұлға болып табылады [33, 39 б.].

Дәлел ретінде сараптаманың мазмұны сарапшының арнайы біліміне сәйкес өндірістік зерттеулерге негізделуі керек. Соңғысы нақты деректерді анықтауға бағытталған зерттеу әдістері мен әдістемелерінің ерекше кешенін анықтайды. Сараптама актісінің мазмұнына қойылатын бұл талап оны басқа дәлелдемелерге қарамастан, яғни бастапқы алынған тәуелсіз дәлел ретінде сипаттайды. Сараптамалық қорытындының дербестігі мен өзіндік ерекшелігі оның құрамында тек жаңа деректер бар ма, әлде басқа дәлелдеу құралдарын растайды (жоққа шығарады) [32, 55 б.].

В.М. Галкин: «Сараптамалық қорытындының бастапқы (туынды емес) сипаты оның мағынасын едәуір күшейтеді: тергеу органдары мен сот фактіні әртүрлі, бір-бірімен байланысты емес дәлелдеу құралдарының көмегімен, соның ішінде сарапшының қорытындысының көмегімен анықтауға мүмкіндік алады» деп белгілейді [34, 10 б.].

А.А. Исаев «дәлелдеуге жататын мән-жайлар тізбесіне кіретін фактіні анықтайтын сарапшының қорытындысы тікелей дәлел болады. Егер сараптамалық қорытындымен белгіленген нақты деректер жеке, жанама, аралық фактілерге, заңда көрсетілген

фактілердің жекелеген бөлшектеріне қатысты болса және оларды дәлелдеу үшін пайдаланылса, онда олар жанама дәлелдемелер болып табылады» деп дұрыс атап өткен [22, 79 б.].

Қылмыстық іс жүргізу әдебиеттерінде дәлелдеме мен оның қайнар көзі (нысаны) арасындағы ажырамас байланыс туралы көзқарас бар. Осыған сәйкес, арнайы білімі бар, бірақ іс бойынша сарапшы тағайындамаған адамнан алынған болса да, өте маңызды мәліметтер де дәлелде қолданыла алмайды. Іс үшін маңызы бар, бірақ заңда көрсетілмеген қайнар көзден алынған мән-жайлар туралы мәліметтер дәлелдемелер болып танылмайды. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда заң пайдаланылуы тиіс сараптама өндірісіне сілтеме жасай отырып, қайнар көздің нақты түрін анықтайды [35, 25 б.].

Дәлел ретінде сарапшы қорытындысының маңызды қасиеттерінің бірі оның басқа дәлелдермен салыстырғанда бірдей күші болып табылады.

Осылайша, ҚР ҚІЖК 111, 116-баптарының мағынасы бойынша сарапшының қорытындысы сот сараптамасы сияқты процестік әрекетті көрсететін қылмыстық процестегі дәлелдемелердің қайнар көздерінің бірі болып табылады. Сарапшының қорытындысы дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде қылмыстық сот ісін жүргізуде кеңінен қолданылуда. Көптеген ғалымдардың еңбектері оның процессуалдық сипаттамасына арналған [33; 36; 37; 38].

Істің нақты мән-жайларын дұрыс анықтау кез келген заңды мәселені шешу үшін қажетті алғышарт болғандықтан, сарапшының арнайы білімін пайдаланбай, оларды толық және нақ зерттеу мүмкін болмаса, дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау үшін сараптама тағайындалуы керек. Дәлелдеу нысанасына жататын істің мән-жайларын сараптамалық зерттеудің заңдылығы сарапшының белгілі бір арнайы білімі бар тұлға ретіндегі міндетінен ғана емес, сонымен қатар

судьяның, прокурордың, тергеушінің және анықтама жүргізетін тұлғаның «істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қабылдау» міндетінен туындайды (ҚР ҚІЖК 24-бабы).

Сот сараптамасының көмегімен қылмыс жасау нәтижесінде туындайтын, қандай да бір дәрежеде дәлелдеу пәніне байланысты, сондықтан сот зерттеуінің аясына енгізілетін әртүрлі фактілер анықталуы мүмкін.

Сараптама пәні, ол қандай фактілерді анықтаса да, дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды нақтылау қажеттіліктеріне сүйене отырып анықталады, ал В.Д. Арсеньев дұрыс көрсеткендей, қылмыстық іс бойынша соңғысының мазмұны «айыпталушының іс-әрекеттерінде қылмыстың құрамын анықтау және басқа да құқықтық мәселелерді шешу үшін маңызы бар фактілер, мән-жайлар болып табылады, ал құқықтық мәселелердің өзі емес, аталған мәселелер әдеттегі логикалық дәлелдеудің мәні болуы мүмкін» [18, 20 б.].

Сот сараптамасы пәнінің дәлелдеу пәніне сәйкестігі сараптама тағайындау үшін нақты негіз болып табылатын арнайы ғылыми білімді қолдану қажеттілігінің өзі тергеу жүргізетін адамның субъективті қалауы бойынша емес, зерттеуге жататын дәлелдеу нысанының мән-жайларының объективті сипатына байланысты туындайтындығында көрінеді.

Заттай дәлелдемелер қылмыс оқиғасын дәлелдеуде маңызды орындардың бірін алады. Олардың көмегімен қылмыс құрамының кез-келген элементіне және, ең алдымен, оның объективті жағына қатысты фактілер анықталады, өйткені олар қылмыс механизмі туралы маңызды ақпарат алып жүреді, субъектінің әрекеттерін, қылмыс жасау тәсілі мен құралдарын тікелей көрсетеді,

салдарын сипаттайды, кейбір жағдайларда оқиғаның бүкіл көрінісін қалпына келтіруге мүмкіндік береді [39, 151 б.].

Қылмыстың материалдық іздерін сараптамалық зерттеудің маңыздылығы келесідей. Іс бойынша заттай дәлелдемелер қандай мағынаға ие болмасын, ол заттай дәлелдемелердің өзімен емес, олардың тиісті жай-күйімен, өзгерістерімен, қасиеттерімен, сапасымен, кеңістіктік-уақыттық байланыстарымен анықталады, оларды тек сарапшы ғана анықтай және бағалай алады. Сондықтан, «арнайы білімді қолданбай дұрыс түсіндіруге және бағалауға болмайтын қасиеттерге ие әрбір пән тек дәлелдеудің әлеуетті мүмкіндігін білдіреді. Бұл зат заттай дәлелдеудің толық мағынасын сарапшының қорытындысымен «жұпта» ғана алады» [36, 135 б.].

Сарапшының шешуі үшін іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтаумен ғана емес, соңғысын дәлелдеумен, оларды және дәлелдемелік фактілерді, сондай-ақ дәлелдемелердің жекелеген көздерін тексерумен және бағалаумен байланысты мәселелер қойылуы мүмкін.

Осыны ескере отырып, дәлелдеуге жататын мән-жайлардан басқа, сот сараптамасы арқылы зерттеу пәні мыналар болуы мүмкін:

1) дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау үшін дәлелді мәні бар нақты деректер, оның ішінде дәлелдемелердің жан-жақты қайнар көзін тексеруге және бағалауға мүмкіндік беретін фактілер;

2) белгілі бір тергеу нұсқаларын тексеру үшін маңызы бар мән-жайлар;

3) дәлелдеу пәнінің мән-жайларын егжей-тегжейлі көрсететін және оларды осы істе қажетті дәлдік дәрежесімен анықтауға мүмкіндік беретін нақты деректер. Мысалы, қылмыстың субъективті жағын белгілеуге қолданылған құралдың түрі туралы мәліметтер ықпал етуі мүмкін, яғни қолданылған құралдың қылмыстық нәтижеге

қол жеткізуге жарамдылығын, демек, қылмыстық нәтижеге жету үшін қолданылған құралдың ниетін немесе жарамсыздығын, демек абайсыздықты немесе ниеттің жоқтығын анықтауға болады.

Ақпараттың бір немесе басқа пәндік тасымалдаушысы зерттелетін оқиғаның жекелеген құрылымдық элементтерінің көрінісі болып табылатын мәліметтердің болуына байланысты заттай дәлелдеме болып табылатындықтан, сот сараптамасы іс үшін әр түрлі дәлелдеу фактілерін анықтау мағынасында ғана емес, сонымен бірге дәлелдеу тақырыбын құрайтын жағдайларды зерттеуде де маңызды.

Ұрлықты тергеу кезінде сот сараптамаларын жүргізу арқылы дәлелдеу пәнінің осындай элементтерін анықтауға ықпал ететін фактілер анықталуы мүмкін:

- қылмыс оқиғасы (уақыт, әдіс);
- айыпталушының қылмыс жасаудағы кінәсі және қылмыстың себептері;
- қылмыс жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайлар.

Ұрлық туралы істер бойынша сот сараптамаларының кешені жүргізілуі мүмкін. Зерттелетін оқиғаның орын алғанын анықтау кез келген қылмысты тергеудің бірінші кезеңі болып табылады. Кейде оқиғаның болу фактісі тергеудің басында болады (кіреберіс есікті бұзу, материалдық құндылықтардың болмауы және т.б.). Алайда, бұл мәселені бірқатар жағдайлар анықталғаннан кейін, соның ішінде сот сараптамасы арқылы ғана шешуге болады. Бірақ белгілі бір оқиғаның болуын куәгерлер немесе туындаған салдар дәлелдейтіні даусыз болып көрінетін жағдайларда да, мәселенің түпкілікті шешімі кейде сараптамалық зерттеудің нәтижелеріне де байланысты болады.

Осыған байланысты, В.К. Степутенкованың «кез-келген іс бойынша дәлелдеудің мәні жалпы оқиғаны емес, белгілі бір уақытта, белгілі бір жағдайларда, белгілі бір әрекеттерден болған нақты оқиғаны куәландыратын жағдайлар болуы мүмкін» деген тұжырымы дұрыс [40, 25 б.]. Осы себепті, сараптамалық зерттеу нәтижесінде туындаған салдар белгілі бір әрекеттердің нәтижесі емес, басқа әрекеттердің нәтижесі, осы бұзу құралын қолданудың нәтижесі және т.б. екенін анықтауға көмектесуге бағытталған.

Кейбір жағдайларда, ұрлықтың «айқын іздері» болмаған жағдайда, қылмыс оқиғаларын сараптама арқылы анықтауға болады. Сонымен, трасологиялық сараптаманың көмегімен кіреберіс есіктің құлпы кілтпен немесе тандалған кілтпен ашылғаны анықталуы мүмкін, ал саусақ ізі сараптамасының көмегімен құндылықтар орналасқан объектіде пәтер иелеріне тиесілі емес қол іздері бар деген мәселені шешуге болады. Кейбір жағдайларда сарапшыға іздердің пайда болу механизмін анықтау міндеті қойылады, өйткені бұл іс-әрекеттің сипатын ашуға әсер етеді.

Ұрлық жасау уақыты, әдетте, жәбірленушілерден, куәгерлерден және айыпталушыдан жауап алу кезінде белгілі бір жақындаумен белгіленеді. Жекелеген жағдайларда, ол оқиға болған жерді материалдық ақпарат көздері бойынша тексеру барысында да анықталуы мүмкін. Ұрлық уақытының дәлелдерін табуда дәлелдемелер мен қылмыстың жекелеген жағдайлары арасындағы хронологиялық байланыстарды білу және анықтау үлкен рөл атқарады. Бұл байланыстың болуы көптеген жағдайларда ұрлық жасау уақытын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, сарапшыға белгілі бір құлыпты (запор) тандалған кілтпен, кілт тәрізді құрылғы (отмычки) және

т.б. ашу үшін қанша уақыт қажет екендігі туралы сұрақ қойылуы мүмкін.

Қылмыс жасау уақыты абсолютті уақыт аралықтарында (бастап – дейін) анықталуы мүмкін. Сондай-ақ, кейбір тіркелген түйіндік оқиғаларға қатысты (ертерек – кейінірек) анықталуы мүмкін. Бұл тұрғыда оқиға орнының материалдық жағдайындағы объектілерде папиллярлық өрнектердің іздерінің пайда болу уақытын белгілеу перспективалы болып табылады.

Пәтерлердің ұрлығын тергеудегі сот сараптамаларының рөлі, олардың зерттеулері іс-қимыл механизмін құруға бағытталған кезде ерекше маңызды. Басқаша айтқанда, қылмыстың материалдық іздерін зерттеу арқылы қылмыскер жасаған әрекеттер анықталуы мүмкін. Трасологиялық сараптамаға қатысты бұл мүмкіндіктер көптеген жұмыстарда ашылды [41; 42; 43; 44; 45].

Бұл тұрғыда диагностикалық, ситуациялық санатына жататын зерттеулер ерекше маңызды болып табылады. Мұның дәлелі ретінде сараптамалық диагностика теориясы табылады. Сонымен, трасологиялық диагностикаға арналған жұмыста Ю.Г. Корухов [46; 47] оның мәнін ашып, үш міндет тобын шешу мүмкіндігін көрсетеді:

1) объектіні тікелей зерделеу кезінде оның қасиеттері мен жай-күйін белгілеу:

– объектінің нақты күйін анықтау, белгілі бір нормадан немесе бұрын тіркелген күйден ауытқулардың болуын немесе болмауын анықтау. Мысалы, құлып түзетілді ме, оны таңдалған кілтпен немесе кілт тәрізді құрылғымен (отмычкой) ашуға бола ма;

– оған енгізілген өзгерістерді ескере отырып, объектінің бастапқы жай-күйін белгілеу. Мысалы, құлып бүлінген (бұзылған) кезде ашық немесе құлыптаулы күйде болды ма;

2) осы объектінің көрінісін (іздерін) зерттеу кезінде объектінің қасиеттерін және жай-күйін белгілеу:

– объектінің материалдық көрінісінің болуын анықтау. Мысалы, оқиға орнынан алынған заттарда қолдың іздері бар ма;

– объектіні көрсету сәтіндегі оның нақты күйін анықтау. Мысалы, адамның қолының құрылымы қандай, оның іздері заттан табылған; тістердің (еріндердің) іздерінде оларды қалдырған адамның тістерінің (еріндерінің) қандай да бір ерекшеліктері бар ма; кедергілерде із қалдырған құралдар немесе құрылғылар қандай ерекшеліктерге ие;

3) оқиғаны интегралды диагностикалау мақсатында іс-әрекеттердің (жекелеген іс-әрекеттердің) нәтижелерін зерттеу;

– оқиғаның механизмі мен мән-жайларын оның нәтижелері бойынша бағалау мүмкіндігін белгілеу;

– оқиғаның жеке элементтерін (фрагменттерін, кезеңдерін) анықтау. Мысалы, тосқауыл қалай бұзылады; нәтижесінде қандай әрекет (жанасу, ұстау) қолдың іздерін қалдырады; іздердің пайда болу механизмі қандай (адам тұрды, қарады, тыңдады, секірді, өрмеледі, жүгірді); бұзу құралдарының іздерін қалыптастыру механизмі қандай; киім іздерін қалдырған адамның және заттың өзара орналасуы қандай;

– оның динамикасындағы механизмді анықтау, оқиғаның хронологиялық реттілігін немесе әрекет ету мерзімін белгілеу. Мысалы, оқиға орнында болған іздерден қылмыскердің іс-әрекеттерінің реттілігін анықтаңыз; тосқауылда бұзу іздердің пайда болу реттілігі қандай; тосқауылды бұзу үшін қанша уақыт қажет болды және т.б.;

– нақты әрекет ету орнын анықтау, мысалы, тосқауыл қай жағынан бұзылған;

– оқиғаға байланысты жағдайларды анықтау, мысалы, құлыпты ашуды, есікті бұзуды қандай факторлар жеңілдетті;

– белгілі бір жағдайларда белгілі бір әрекеттерді орындау мүмкіндігін анықтау. Мысалы, құлыпты бізбен, пышақпен, сіріңкемен, техникалық маймен ашуға бола ма; күдікті деп аталатын жолмен ену мүмкін бе?

Жоғарыда келтірілген диагностикалық есептерді талдау оларды шешудегі негізгі орындардың бірі себеп-салдарлық байланыс орнататындығын көрсетеді. Объектінің қасиеттері мен күйін талдау кезінде бұл өзгерістердің себебін анықтау болып табылады. Іс-әрекеттің нәтижесін зерттегенде – оқиғаның орын алған жағдайдағы себебінің әрекеті. Қылмыскердің нақты іс-әрекеттері адамның сыртқы әлемге әсер етуі нәтижесінде белгілі бір салдардың пайда болу себептері ретінде әрекет етеді. Сондықтан, сараптамалық жолмен анықталған себептер туралы ақпарат қылмыс субъектісінің әрекеттерін тікелей көрсетеді.

Әрекет әрекет құралдары мен әдістері арқылы көрінеді. Қылмыс жасау тәсілі қандай іс-әрекеттер жасалғанын, қандай ретпен, қандай материалдық объектілерге қатысты екенін көрсететіндіктен [48, 21 б.] сот сараптамасының қорытындысы ұрының іс-әрекетін талдау үшін маңызды.

Сот сараптамасы арқылы бөтеннің мүлкін ұрлау тәсілдерін анықтау мүмкіндігі ерекше негіздемені қажет етпейді, өйткені бұл мақсаттарда сот сараптамаларының көптеген түрлерін кеңінен қолдану белгілі. Олардың мүмкіндіктері өте кең. Алайда, криминалистикалық сараптамалық зерттеулер қылмыс жасау тәсіліне қатысты мән-жайларды анықтау негізінде істі толық анықтау, кінәлілерді әшкерелеу және қылмыстардың алдын алу

үшін қажетті дәлелдемелерді жинау үшін әлі жеткілікті түрде пайдаланылмайды.

Ұрлық туралы қылмыстық істер бойынша тергеушілер әрқашан сот сараптамасы арқылы шешілуі мүмкін барлық мәселелерді сарапшылардың алдына қоя бермейді, ал сарапшылар өз рөлін тар түсіндіреді және істі шешу үшін маңызы бар зерттеу кезінде анықталған мән-жайлар туралы есеп бермейді, өйткені оларды ұрлық жасау тәсілімен және осы санаттағы істерді тергеу және сот талқылауы үшін толық көлемде байланыстырмайды.

Осылайша, қылмыс жасау тәсілінің мазмұнын толық көлемде анықтау тергеудің сот сараптамасынан олар ашуға және тергеуге бере алатын барлық қажетті ақпаратты ала алмауына әкеледі.

Қылмыстық іс жүргізуде қылмыс жасау тәсілі қылмыскер белгілі бір ретпен жасаған және қылмыстық нәтижеге әкелетін әрекеттер жиынтығы ретінде қарастырылады [26, 191 б.]. Бұл әрекеттердің бір бөлігі ҚР ҚІЖК 113-бабының 1-тармағының мағынасы бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайларға жатады, ал қалғандары іс үшін маңызы бар мән-жайларға, оны тергеу және сот шешкен кезде, олар ҚР ҚІЖК 24, 111-баптарында айтылған мағынада жатқызылуы мүмкін. Осылайша, кешенде қылмыс жасау тәсілін қалыптастыратын әрекеттер дәлелдеу нысанының мән-жайларына жатқызылады немесе олар іс үшін маңызы бар ретінде дәлелдеуге жатады (дәлелдеу пәнін тікелей немесе жанама түрде белгілейтін дәлелдемелерді анықтауға, тексеруге және бағалауға көмектеседі).

Криминалистикада қылмыс жасау тәсілі дәлелдемелердің пайда болу процесінің заңдылықтарының бірі болып табылады. Ұрлық жасау тәсілдерін зерделеу негізінде сот-медициналық сипаттағы бірқатар міндеттер шешіледі. Ұрлық жасау әдісі туралы ақпарат дәлелді және

бағдарлы болып табылады. Оны пайдалану арқылы тергеудің келесі нақты міндеттерін шешуге болады:

1) ашылмаған ұрлық бойынша күдікті адамдар тобын, ал кейбір жағдайларда оның заңсыз әрекеттерінің белгілері бойынша нақты қылмыскерді анықтау (өйткені қылмыс жасау тәсілінің белгілері қылмыскердің белгілі бір адамдар тобына жататындығы туралы нұсқаларды ұсынуға мүмкіндік береді);

2) бір адамның (адамдар тобының) бірдей қару мен құралдарды пайдалана отырып, бірқатар ашылмаған ұрлық жасау фактісін анықтау;

3) қылмыстық жауаптылыққа тартылған бір белгісіз адамның бірқатар ұрлықтарды анықтауы;

4) дәлелдемелердің салыстырмалылығы мен өзара байланысын бағалауға мүмкіндік беретін тергеу әрекеттері мен жедел-ізвестіру іс-шаралары барысында қылмыс іздерін табу мен зерделеудің мақсаттылығын, объективтілігін, жан-жақтылығын және толықтығын қамтамасыз ету үшін тәсіл туралы деректерді пайдалану;

5) ұрлықтың алдын алу әдісі туралы деректерді пайдалану.

Ұрлық жасау тәсіліне қатысты мән-жайларды анықтау үшін сот сараптамаларының кез келген түрі қолданылуы мүмкін, бұл ретте олардың мазмұны бойынша олар идентификациялық, идентификациялық емес (диагностикалық) болуы мүмкін.

Сот сараптамалары арқылы ұрлық жасау тәсіліне қатысты мән-жайларды анықтау мәселесін қарастыра отырып, бұл мәселені сарапшы сараптама ұрлық жасау тәсілінің элементтерінің бірін анықтау үшін арнайы тағайындалған жағдайларда ғана емес (мысалы, құлыптың қалай ашылғандығы), сонымен қатар, егер ол сарапшы белгілі бір объектіні оның іздері бойынша идентификациялайтынын анықтағанда шешетініне назар

аударған жөн. Мысалы, ұрлық құралын идентификациялау үшін ұрлық жасау әдісі туралы сұрақ қойылмайды, бірақ қаруды анықтау тергеушіге ұрлық жасау әдісін анықтауға көмектесетін маңызды нақты жағдай екенін ескермеуге болмайды. Қылмыс жасау тәсілін анықтау үшін сараптамалық зерттеулер адамның іс-әрекетін тікелей анықтаған кезде ғана емес (мысалы, құлыпты бұзу әдісі), сонымен қатар олар іс-әрекеттерді жанама түрде, яғни сараптамалық жолмен анықталған материалдық байланыс негізінде-олардың арасындағы себеп-салдарлық қатынастарды ашатын денелердің физикалық өзара әрекеттесуі негізінде көрсеткен кезде де маңызды болатындығын есте ұстаған жөн [40, 103 б.].

Сондықтан, мысалы, трасологиялық сараптаманың тікелей міндеті тек алдыңғы есіктің босағасында табылған іздер ұсынылған құралмен қалдырылғандығын анықтау болса да, мұндай сәйкестендіру іс үшін тек қылмыс құралының сәйкестігін растайтын маңызды деп санау дұрыс болмас еді. Мәселе мынада: «материалдық объектіні оның іздері бойынша сәйкестендіру арқылы анықтау тергеу процесінде мақсат емес, істің мән-жайларындағы объектінің рөлін анықтау құралы болып табылады» [49, 35 б.].

Бұзу құралын идентификациялай отырып, сарапшы осы заттың әсерінен есік босағасындағы іздердің пайда болуын, әсер ету бағытын және оның қайнар көзін зерттейтіндіктен, бұзу құралын анықтау қылмыскердің сипаты мен іс-әрекетін анықтауға мүмкіндік береді. Г.Л. Грановский осыған байланысты қылмыстың іздерін зерттеуге сүйене отырып, сарапшы-трасолог «бір мезгілде сәйкестік және әрекет ету тәсілі туралы мәселелерді шеше алатынын» атап өтті [50, 94 б.].

Бұл жағдайды атап өту маңызды, өйткені көптеген жағдайларда қылмыстық әрекеттердің сипаты туралы дұрыс тұжырым жасауға болады, бұл қылмыс жасау

тәсіліне емес (ол айқын болуы мүмкін), бірақ сәйкестендіру фактісіне негізделген. Сонымен, бір затты немесе құралдарды бірнеше ұрлық жасау кезінде пайдалану фактісін анықтау арқылы анықтау бұл қылмыстарды бір адам жасаған деп санауға мүмкіндік береді, осылайша жан-жақты тергеуді ғана емес, сонымен бірге қылмыстың қайталануы туралы мәселені шешуді де қамтамасыз етеді, бұл істің дұрыс саралануы үшін маңызды.

Тәжірибе көрсеткендей, мысалы, ұрлық жасау әдісін анықтау үшін трасологиялық сараптамалар жиі қолданылады. Оларды өндіру кезінде қылмыскердің қол іздерін, аяқ киімін, бұзу құралдары мен құралдарының іздерін зерттеу арқылы бейнелеу іздер пайда болу жағдайлары анықталады, объектілердің топтық тиесілігін идентификациялау немесе анықтау жүргізіледі, сондай-ақ объектілердің қасиеттері мен белгілері танылады. Көбінесе ұрлық жасау тәсілінің элементтерін анықтау мақсатында криминалистикалық трасологиялық сараптаманың мәні құлыптың бөлшектерінде қандай да бір құралдарды қолданудың іздері және т.б., сондай-ақ қылмыс жасаған кезде қылмыскер қолданған құралдардың өзі болып табылады.

Қылмыс жасау тәсілі ізде көрініп, қылмыскер жасаған әрекеттерге, оның жеке басының қасиеттеріне, пайдаланылған қару мен құралдарға қатысты әртүрлі ақпарат қалдырады. Бұл ереже криминалистер жүргізген бірқатар зерттеулерде расталады. Сонымен, қылмыскердің жеке басының кейбір белгілері (оның өсуі, құрылысы, физикалық күші, кәсіби дағдылары, солақай емес пе, қылмыс жасаған адамдардың саны және т.б.) туралы мәліметтер алу мүмкіндігі туралы қызықты тұжырымдар; оның әрекет ету тәсілі; пайдаланылған құралдың түрі, оның белгілі бір топқа жатуы; белгілі бір топқа жататын

уақыты С.М. Сырков, Г.Н. Меженцев, Б.П. Аугустинас, Т.В. Толстухина, Н.П. Майлис, Ш.Н. Хазиев және басқалардың әзірлемелерінде бар [51; 52; 53].

Л.Ф. Первухинаның мәлімдемесі ұрлық жасау тәсілінде қылмыскердің тұрмыстық және кәсіби дағдылары іс-әрекеттерді жүзеге асырудың күшейтілген тәсілдері ретінде көрінеді деп санайды [54, 122 б.]. Олар жеке әдістер түрінде көрінеді, мысалы, дабылдың электр тізбегін ажырату, терезенің әйнегін кесу үшін шыны кескішті пайдалану, әртүрлі тұрмыстық құралдардың енуіне қолдану. Ұрлық жасау тәсілінде қолданылатын әдістердің бірегейлігі, ең алдымен, ұрлық жасаған адамның кәсіби, қылмыстық, сондай-ақ тұрмыстық дағдыларын қолданумен байланысты.

Сонымен қатар, қылмыскердің жеке басының ерекшеліктерін талдауға байланысты мәселелерді шешу көбінесе әртүрлі сот сараптамаларын қажет етеді. Сараптамалық зерттеулерді қолдану қажеттілігі, ең алдымен, қылмыскердің жеке басын, қылмыстың себептері мен мақсаттарын анықтайтын мәліметтерді анықтау үшін туындайды. Ұрлық оқиғасы сенімді түрде анықталған жағдайларда да, айыпталушының осы оқиғаға қатысуы мұқият дәлелдеуді қажет етеді. Қылмыстың кез-келген оқиғасы бір-бірімен тікелей байланыста болатын материалдық объектілердегі өзгерістер арқылы көрінетіндіктен, «қылмыс субъектісі жеке тұлға ретінде оларды жүзеге асырудың құралдары мен тәсілдері арқылы көрінеді. Осылайша, тұлғаның қасиеттері, құралдары мен іс-әрекеттері рефлексия құралы ретінде, яғни бейнеленетін және бейнелейтін объектілер арасындағы байланыс нысаны ретінде әрекет етеді» [55, 9 б.].

Сонымен қатар, тергеу тәжірибесі көрсеткендей, ұрлық сияқты қылмыстардың сипаты қылмыскердің белгілі бір қасиеттері және сапасымен, оның қылмыстық тәжірибесімен тығыз байланысты.

Белгісіз қылмыскердің жеке басын анықтау күрделі танымдық процесс болып табылады және бұл белгілердің көп бөлігі олардың «іздері» (материалдық ақпарат көздері) бойынша тергеу барысында көрсетілуі мүмкін. Бұл адамның жалпы физикалық (анатомиялық, морфологиялық) белгілері-жынысы, жасы, бойы, аяқ киімнің өлшемі, сыртқы түрінің белгілері, дененің жеке бөліктерінің өлшемдері, физикалық күш, қан тобы, физикалық ақаулардың, ауытқулардың болуы, ерекше белгілер және т.б. бұл тұлғаның психологиялық қасиеттері-ақыл, тапқырлық, цинизм және т.б.

Осылайша, қылмыскердің ұрлық жасау кезінде не істегенін және қалай әрекет еткенін біле отырып, оның қандай қасиеттері бар екенін айтуға болады және алынған ақпаратты оны іздеу үшін пайдалануға болады. Сонымен, кіру іздерін, құндылықтарды іздеу іздерін, қылмыскердің болу және қозғалу іздерін, сондай-ақ ұрлықты жасыру іздерін талдау қылмыскердің белгілері мен қасиеттері туралы ақпарат алуға, сондай-ақ оны іздеу шеңберін анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қолдың, аяқ киімнің, киімнің, бұзу құралдарының, микро объектілердің және т.б. іздерін зерттеу арқылы алуға болатын ақпарат қылмыскердің денесінің өлшемдік сипаттамаларын, оның папиллярлық үлгілерінің ерекшеліктерін; оның киімдері мен аяқ киімдерінің, қолданылатын бұзу құралдарының ерекшеліктерін көрсетеді; адамның жынысы, оның жасы және кейбір жағдайларда созылмалы ауру болуы, кәсіби қатыстылығы, қызығушылықтары мен әдеттері туралы қорытынды жасауға болады.

Іздерді және басқа заттай дәлелдемелерді зерттеу негізінде тұжырымдалған адамның белгілері туралы тұжырымдар мұқият тексеруді қажет етеді. Мысалы, аяқ киімнің іздерін талдаудан алынған қылмыскердің өсуі туралы мәліметтер қолдың іздерін, бұзылу белгілерінің орналасуын, адам денесі мен киімнің әртүрлі бөліктерінің

іздерін зерттеу деректерімен салыстырылуы керек (әрине, олардың бір адамнан шыққанын көрсететін деректер болған жағдайда). Сонымен қатар, іздердің пайда болу уақыты, олардың пайда болуынан туындаған әрекеттер тізбегі ескеріледі.

Бірнеше адам жасаған ұрлық істерін тергеу кезінде сараптама қатысушының сыртқы және субъективті белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Бір емес, екі немесе одан да көп адамның ұрлыққа қатысу фактісін қылмыстық әрекеттердің сипаты мен мазмұны, оқиға орнының жағдайы, түрлі іздер көрсетуі мүмкін. Көбінесе қылмыскерлер қалдырған іздерді сараптамалық зерттеу арқылы ұрлықты бірнеше адам жасаған деген қорытынды жасауға болады [56, 58 б.].

Кінә, мотив және мақсат ұғымдарына егжей-тегжейлі тоқталмай, біз бұл тек заңды ұғымдар екенін көрсетеміз, сондықтан оларды құру сараптамалық зерттеудің тақырыбы бола алмайды. Алайда, бұл қазіргі заманғы ұрлықтың кінәсін, себебі мен мақсатын сипаттайтын жағдайларды анықтау үшін субъектінің ниетін белгілі бір дәрежеде ашатын сот сараптамасын жүргізу қажеттілігі туындауы мүмкін дегенді білдірмейді. Қылмыстың субъективті жағына қатысты мән – жайларды анықтау үшін сот сараптамасын қолдану мүмкіндігі мен қажеттілігін негіздей отырып, қылмыстың субъективті жағын дұрыс анықтау тек ниет емес, ниет белгілерін анықтау дегенді білдіреді.

Г.С. Берлянд сарапшылардың «көптеген жағдайларда әрекет ету тәсілін белгілей отырып, кейде қылмыстың субъективті жағын анықтауға жалғыз мүмкіндік беретінін» дұрыс айтады [57, 136 б.]. Шынында да, «іс-әрекеттің белгілі бір тәсілі іс-әрекеттің саналы сипатын, оның салдарын, сондай-ақ тілектерді болжауды бағалауға негіз береді» [58, 245 б.], сот сараптамалары, қандай да бір

жолмен қылмыстың жасалу жолын, іс-әрекеттің сипатын, қылмыс механизмін және т.б. дәлелдеуде қылмыстың объективті және субъективті жағы үшін маңызды болып табылады.

Субъектінің жеке кінәсі тергеушінің (судьяның) санасынан тыс объективті түрде бар факт болып табылады, сондықтан бұл факт әртүрлі дәлелдер арқылы дәлелденуі мүмкін және болуы керек [59, 103 б.], соның ішінде сот сараптамасын жүргізу арқылы.

Ниеттің, мотивтің және мақсаттың белгілерін анықтау үшін сарапшының қорытындысын қолдану қажеттілігі тергеудің (соттың) қылмыстың субъективті жағының осы элементтерінің әрқайсысы туралы тұжырымдары іс-әрекеттің біліктілігінде көрініп қана қоймай, айыптау қорытындысы мен үкімінде нақты фактілермен дәлелденуі керек [60, 31-34 б.].

Қылмыстың субъективті жағын дәлелдеу проблемасына процессуалдық және криминалистикалық әдебиеттерде аз көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, іс жүзінде қылмыстың субъективті жағын белгілеу кезінде жаратылыстану ғылымдарының ғана емес, сонымен қатар мінез-құлық психологиясы мен тұлға психологиясының деректері де қолданылмайды. Сондықтан қылмыстың субъективті жағын дәлелдеуде сот сараптамаларының қорытындыларын шығармашылықпен пайдалану нәтижені сенімді (нақты) фактілермен қамтамасыз ете алатын еді.

Ниеттің мазмұны мен бағыты, И.М. Лузгин [61, 33 б.] атап өткендей, қылмыс жасалған жердегі материалдық жағдайдың кейбір іздері мен әртүрлі өзгерістерінде жанама түрде көрінеді. Сонымен қатар, қылмыстық құқық тарихы ниетті анықтау тұжырымдамасының дамуының бастауларын ашады және ниетті анықтауды қылмыстың тәуелсіз сатысына жатқызуға болатындығы туралы білім береді [62, 13 б.]. Осыған байланысты сарапшының бұл

іздерді «расшифровка» оларды сарапшының қорытындысымен жұптастырады, бұл қылмыстың жалпы мазмұнын, себептері мен мақсаттарын ашатын таптырмас материалдық көрсеткіштерге айналдырады.

Осылайша, субъективті тарап туралы ақпарат іс-әрекеттің өзінен емес, олардың іздерінен алынады. Анықталған іздер жиынтығы оның әрекетінің сыртқы жағын қалпына келтіруге, оның динамикасы мен фокусын анықтауға мүмкіндік береді. Тергеуші сарапшының көмегімен іс-әрекеттерді ғана емес, олардың іс-әрекеттің объективті элементтері бойынша психологиялық механизмін де біледі. Қылмыстың субъективті жағының элементтері туралы қорытынды қылмыстық мінез-құлықтың динамикасы мен мақсатын ойша қайта құру арқылы жасалады және осы негізде-оны жасаудың себебі мен мақсаты. Субъективті жағы жеке іздерде емес, адамның ерікті әрекеттері ретінде әрекеттердің өзінде көрінеді.

Қылмыстың әдісін, құралын, оны жасау орны мен уақытын таңдаудың негізінде жатқан субъективті детерминация осы субъективті-объективті байланыстарды кінәлі адам туралы деректерді анықтау үшін танымдық мақсатта пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен, субъектінің қылмыс жасау орнын оның психологиялық детерминациясы тұрғысынан таңдауының ерекшеліктері бұл ақпаратты осы ерекшеліктерді білетін адамдар арасында қылмыс субъектісін анықтау үшін іс бойынша жеке нұсқалар деңгейінде пайдалану үшін жеткілікті негіз болып табылады [63, с. 76]. Мысалы, тексеру барысында қылмыскердің ішкі орналасу ерекшеліктерін, оның құлыптау құрылғыларын, құндылықтардың бар-жоғын, олардың орналасқан жерін білуі туралы деректерді ұрлау орнын анықтау кінәлі адамды немесе оның арасынан іздеу керек адамдар тобын анықтау үшін маңызды болады.

Әрине, аталған деректерді анықтау кінәліні белгілі бір тұлға деңгейінде анықтау үшін әлі жеткіліксіз. Алайда, олар жиынтықта күдікті адамдардың шеңберін шектейді.

Б.Я. Петелин, қылмыстың себебі мен мақсатын нақтылау үшін дәлелді маңызы бар мінез-құлықтың объективті факторларын анықтауды және расшифровкалауды қамтамасыз ететін сараптамалардың қылмыстың субъективті жағының элементтерін анықтауда маңызды рөл атқаратынын атап өтті [64, 17 б.] Бұл, ең алдымен, адамның жасаған әрекеттерінің мағынасын түсінуге және сол арқылы қылмыстың шынайы мотиві мен мақсатын анықтауға мүмкіндік беретін материалдық іздер мен басқа да заттай дәлелдемелерді зерттеуге арналған сот сараптамалары туралы.

Әрине, адамның әр іс-әрекеттің әлеуметтік қауіпті сипатындағы сананың болуы туралы мәселе әрдайым арнайы зерттеуге жатқызыла алмайды, өйткені, әдетте, тергеуші (сот) кез-келген есі дұрыс және белгілі бір жасқа жеткен субъект өз іс-әрекеттерінің қоғамдық мағынасын түсінетіндігінен негіз алады. Бұл мәселені шешу субъектінің ерекше қасиеттеріне күмән туындаған кезде пайда болады (деменция, психикалық ауру).

Ұрлық туралы істер бойынша сот сараптамасының міндеті іс-әрекеттердің белгілі бір зиян келтіруге бағытталғандығын (мінез-құлықтың мақсатқа бағытталғандығын) куәландыратын фактілерді анықтайды.

Мақсат қоя отырып, субъект оған қол жеткізудің ең тиімді құралдарын таңдайды, осы құралдарды тиімді пайдалануға тырысады, мүмкін кедергілерді жою және алдын-алу жолдарын ойластырады, яғни өз қызметіне объективті бағытталған сипат береді. Сондықтан тергеуді (сотты) іс-әрекеттің объективті бағытын ашатын ұрлық әрекеттері, қару, құралдары, тәсілдері туралы жан-жақты

ақпаратпен қамтамасыз ететін сот сараптамалары кінәнің ерікті сәтін зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Ұрлыққа ықпал ететін немесе ықпал етуі мүмкін жағдайларды анықтау және жою үшін сот сараптамасының мүмкіндіктерін пайдалану өте маңызды.

Қылмыстық іс жүргізу Заңы (ҚР ҚІЖК 24, 115-баптары) анықтау, тергеу органдарына, прокуратураға және сотқа іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және оларды жою шараларын қабылдау міндеттерін жүктейді. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін осы органдар мен тиісті лауазымды адамдар заңда көзделген барлық дәлелдеу құралдарын, соның ішінде сарапшының қорытындысын пайдалануы тиіс. Осыны ескере отырып, арнайы білім негізінде бөтеннің мүлкін ұрлауға ықпал еткен жағдайларды анықтаудағы сараптаманың рөлі мен маңызы айқын болады.

Тергеу мен сот, егер бұл мәселені шешу үшін арнайы білімді қолдану талап етілсе және егер бұл білім сарапшының құзыретіне жататын болса, қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайларды анықтауға қатысты мәселелерді сарапшының алдына қоюға құқылы. Қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайларды анықтау сарапшының бастамасы бойынша, оған бұл туралы сұрақтар қойылмаған кезде де жүзеге асырылуы мүмкін (ҚР ҚІЖК 116, 283-баптары).

Аталған бағыттағы сарапшының іс-әрекеттері сараптамалық профилактикалық қызмет немесе сараптамалық профилактика атауын алды. Ұрлыққа ықпал ететін жағдайларды анықтау үшін криминалистикалық сараптаманың мүмкіндіктері, белгілі бір объектілерді қорғаудың техникалық құралдарын әзірлеу өте үлкен *(бұл туралы толығырақ 3-бөлімді, 3.4-бөлімшені қараңыз).*

Оқиға орнында жүргізілген сараптамалық зерттеулер дәлелдеу пәнінің элементтеріне қатысты дәлелдемелік ақпараттың барынша көп мөлшерін анықтауға және пайдалануға мүмкіндік береді. Қылмыстық оқиғаның механизмін білуге ықпал ететін ақпарат алу үшін материалдық жағдайдың құрылымы мақсатты түрде зерттелуі керек. Сонымен қатар, Ю.Г. Корухов атап өткендей, құрылымның құрамдас бөлігі ретінде оның құрамдас элементтерін анықтау ғана емес, бұл құрылымда болып жатқан өзгерістерді білуге мүмкіндік береді [65, 43 б.].

Сонымен қатар, қылмыстың материалдық жағдайын жүйелік және құрылымдық тұрғыдан қарастыру ұсынылды, ол оған кіретін бірқатар элементтерден тұрады, бұл оқиғаны оның тұтас көрінісінде де, жеке элементтерінде де зерттеуді қамтамасыз етеді. Элементтер ретінде іздер, басқа тұтас көріністер, олардың арасындағы байланыстар болуы мүмкін.

Осылайша, оқиға орны – күрделі байланыс пен шарттылық жүйесінде орналасқан элементтер кешенінің болуымен сипатталатын күрделі құрылым болып табылады. Жүйенің элементтері-әрекет жасаған адам (адамдар); бұл ретте пайдаланылатын объектілер, осы объектілердің қасиеттері мен белгілері; қылмыс жасау кезінде орын алған физикалық процестерді көрсететін құбылыстар, әрекеттер; жоғарыда аталған барлық элементтер арасындағы өзара байланыс. Бұл жағдайда жеке элементтер жалпы жүйенің бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін, бірақ сонымен бірге оған кіретін маңызды элементтерге қатысты кейбір жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін. Мысалы, пәтер ұрлығының орнында әртүрлі іздер топтары табылды. Олардың барлығы қылмыскердің бірыңғай әрекет ету механизмінің көрінісі ретінде өзара байланысты. Бұл қылмыскердің пәтерге қайдан және қандай жолмен кіргенін анықтауға мүмкіндік беретін аяқ киімнің іздері болуы мүмкін; оның

қандай заттарға тигенін және қандай әрекеттер жасағанын көрсететін қол саусақ іздері; қолданылған қару және кейбір қылмыскердің жеке сипаттамасын анықтайтын кіре беріс есігінде қалдырылған іздері (кедергілер); болуы мүмкін және басқа да іздер. Бұл іздердің барлық топтары тұтастай алғанда біртұтас жүйені құрайды, олар орын бірлігі мен әрекет бірлігімен біріктірілген. Сонымен бірге, бұл жүйе бүкіл «қылмыс механизмі» жүйесіне қатысты ішкі жүйе болады, ол ұрлық жасау әрекеттерін ғана емес, сонымен қатар оған дайындық пен іздерді жасыру әрекеттерін де қамтиды. Сонымен қатар, қылмыс орнындағы іздер жүйесі біртекті іздердің жекелеген топтары сияқты ішкі жүйелерге ортақ болады, олардың шеңберінде жеке іздер мен олардың арасындағы байланыстарды да зерттеуге болатынын көрсетеді.

Демек, жүйелік тәсілдің бастысы-бұл элементтердің әрқайсысын нақты талдау кезінде алынған фактілерді оқшауланған түрде қорытындылаудан басқа ақпараттың басқа сапасын қамтамасыз етеді.

Жүйелік-құрылымдық тәсіл күрделі объектілерді зерттеудің жоғары деңгейі ретінде қазіргі кезде жалпы ғылыми қағидаға айналып отырғандықтан, оның жеке түрлері (трасологиялық, баллистикалық, сот-медициналық және т.б.). егер олар объектілерді олардың ішкі бөлшектенуі және элементтерінің өзара байланысы позициясынан, жүйелі құрылымдық талдау позициясынан зерттеуге көшпесе, сот-тергеу тәжірибесінің қажеттіліктерін бұдан былай толық қанағаттандыра алмайтыны анық. Оқиға орнының ситуациялық талдауы *2-бөлімде, 2.1-бөлімшесінде* толығырақ қаралатын болады.

Ұрлық жағдайына және оқиғасына байланысты мәселелерді шешу үшін тек статикалық элемент (оқиға орнының жағдайы) ғана емес, сонымен бірге оқиғаның динамикалық жағы, белгілі бір жағдайда әрекет еткен

ұрының мінез-құлық механизмі де зерттеуге жатады. Оқиға дәл оның динамикасында зерттелгендіктен, субъектінің мінез-құлық механизмін ашу арқылы және жүйелік-құрылымдық тұрғыдан алынған бұл туралы ақпарат беретін қылмыстың материалдық жағдайы болған оқиғаны оның тұтас көрінісінде де, жеке элементтерінде де қарастыруға мүмкіндік беретіндіктен, дәлелдеу тақырыбының мән-жайларын анықтау үшін мұндай сараптамалық зерттеулердің, әсіресе ұрлық туралы қылмыстық істер бойынша маңыздылығы айқын болады. Сонымен қатар, сараптамалық зерттеулердің мәні ұрының іс-әрекетінің мазмұнын ашатындығымен ғана емес, сонымен бірге белгілі бір жағдайда адамның мінез-құлқының «механизмін» зерттей отырып, субъект қызметінің рөлін нақты көрсетуге мүмкіндік беретіндігімен анықталады (егер ұрлық топпен жасалса, әсіресе маңызды), әр түрлі әрекеттерден тұратын осы қызметтің ерекшеліктерін, олардың жүйелілігі мен мақсаттылығын анықтау.

ҚР ҚІЖК-нің 117-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері іс бойынша дәлелдеуге жатады. Бұл ұрлық істері бойынша дәлелдеуге жататын жағдайларға да қатысты. Заттай дәлелдемелер объектілерін зерттеу ұрлықтан келтірілген залалдың мөлшерін анықтауға көмектесетіні сөзсіз, қажет болған жағдайда бұл үшін сот-тауар сараптамасы тағайындалады.

Осылайша, оқиға орнының материалдық жағдайын зерделеу талдауы мыналарды анықтауға көмектесетін ақпарат жинауға мүмкіндік береді: ұрлық фактісі; оны жасау тәсілі және іздерді жасыру; ұрлық жасаған адам туралы немесе оның арасынан іздеу керек адамдар тобы туралы ақпарат алу; осындай мәліметтер негізінде оны «ізін суытпай» іздестіруді ұйымдастыруға болады. т.б.

Мұндай ақпаратты тағайындайтын адамдардың сот сараптамаларының мүмкіндіктерін дұрыс түсіну үшін осы ақпарат туралы объективті түсінік және оны талдай білу қажет. Біріншіден, дәлелдемелік фактілер байланысының сипаты және оларды анықтауда сот сараптамаларын пайдалану мүмкіндігі туралы нақты түсінік тергеушіге (сотқа) қылмыстың материалдық іздері мен өзге де заттай дәлелдемелер тасымалдаушы болып табылатын ақпараттың барынша көп мөлшерін алуға және алынған ақпаратты іздестіру мақсатында да, дәлелдеу тұрғысынан да пайдалануға мүмкіндік береді.

Ғылыми-техникалық прогресті жеделдете отырып, сот сараптамаларының мүмкіндіктерін кеңейте отырып, оларды қолдануды қиындататын факторлар сөзсіз пайда болады. Мәселен, бір жағынан, сараптамалық зерттеудің ықтимал объектілерінің (іздерінің), сараптамалық зерттеу әдістерінің ауқымы кеңеюде, екінші жағынан, сарапшының рұқсатына қойылуы мүмкін сұрақтар ауқымы да кеңеюде, сот сараптамалары нәтижесінде алынған деректер көлемі ұлғаюда. Нәтижесінде тергеушінің материалдарды дайындауға және сараптама тағайындауға, сондай-ақ ұрлықты тергеу барысында алынған ақпаратты пайдалануға байланысты тактикалық шешімдері күрделене түседі. Мәселені шешу сот сараптамаларының пайда болу процесін алгоритмдеуді дамытуда көрінеді. Алгоритм негізіндекелесі классификаторлар болуы керек:

1) ұрлық істері бойынша сараптамалық зерттеу объектілері (*А қосымшасын қараңыз*);

2) сот сараптамалары және ұрлық істері бойынша сарапшылар шешетін сұрақтар (*Б қосымшасын қараңыз*).

Ұрлықты тергеу кезінде табылған іздердің (сараптамалық зерттеу объектілерінің) классификаторында:

– идентификацияланатын объектінің түрі;

- із қабылдаушы объектінің түрі;
- іздестіру және дәлелдемелік ақпаратының мазмұны.

Сараптама жүргізу процесінде зерттелетін мәселелер шеңберін анықтау тергеушінің құзыреті болғанымен, ол әрдайым сарапшының белгілі бір мүмкіндіктерін нақты көрсете бермейді. Әдетте, бұл қарама-қайшылық тергеуші мен сарапшының сараптаманы тағайындау туралы қаулыға енгізілуі керек мәселелер шеңберін бірлесіп талқылау процесінде шешіледі. Алайда, іздерді зерттеудің көптеген жаңа мүмкіндіктері, әсіресе кешенді зерттеу, сараптама жүргізу барысында анықталуы мүмкін. Осыған байланысты тергеуші қойған сұрақтарды нақтылау дәрежесі туралы мәселе туындайды. Сондықтан, кейбір жағдайларда тергеудің тактикалық міндеттерімен байланысты сұрақтардың – іздеу сипатындағы міндеттердің жалпы нысанда қойылуы мүмкін.

Осылайша, сот сараптамаларын жүргізу саласындағы елеулі ғылыми-техникалық прогресс ұрлықты ашу және тергеу процесі үшін түбегейлі жаңа мүмкіндіктер туғызады. Олар, біріншіден, ұрлықты тергеу кезінде мүмкін болатын сараптамалық зерттеу объектілерінің ауқымының күрт кеңеюімен, екіншіден, соңғы жылдары сараптамалық зерттеу әдістерінің арсеналы едәуір кеңейіп, сот сараптамаларының түрлері кеңейгенімен байланысты. Ұрлықты тергеу кезінде біз жүйелеген іздер (сараптамалық зерттеу объектілері ретінде), сот сараптамаларының кешені және оларды жүргізу әдістері, сондай-ақ алынған ақпарат ұрлықты ашу және тергеу процесін қамтамасыз етуге бағытталған.

Сонымен қатар, осы уақытқа дейін сот сараптамаларының мүмкіндіктері ұрлықты тергеуде, өкінішке орай, тиісті орын алмай отырғанын айту керек, қолда бар кемшіліктер тергеушінің бастапқы деректерді қалыптастыру тәжірибесін өзгерту қажет екенін айтуға

мүмкіндік береді. Ұрлықты тергеу бастапқы кезеңде сараптамалық зерттеулер жүргізумен байланысты болуы керек, бұл оқиға болған жердің жағдайын және іздерін талдаумен байланысты болуы керек, өйткені айғақтар жеткілікті ақпаратқа ие емес. Сондықтан, осы санаттағы істерді тергеу процесін оңтайландыру мәселелері сарапшының өзі оқиға болған жерді тексеру сатысындағы барлық нақты жағдайды талдау және бағалау арқылы шешілуі керек.

1.2 Ұрлық туралы істер бойынша оқиға орнының материалдық жағдайының ерекшеліктері және оны сараптамалық зерттеу

Бөтеннің мүлкін ұрлауға қатысты криминалистикалық маңызды ақпараттың пайда болу процесі ұрлық жасау әдісіне және бұл ретте техникалық құралдарды қолдануға, ұрлық дайындалған және жасалған жағдайларға (пәтерді күзету уақыты, орны, шарттары және т.б.), қалған іздердің ерекшеліктеріне, қылмыскердің жеке басына және басқа да факторларға байланысты. Мұның бәрі қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының негізгі элементтерінің бірі болып табылады [66; 67]. Өзара байланысты бұл элементтер нұсқаларды ұсыну және ұрлық жасаған қылмыскерлерді анықтау үшін бастапқы ақпаратты іздеуге ықпал етеді.

Қазіргі замантүсінігі бойынша қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының мазмұнына келесі элементтер кіреді: типтік бастапқы ақпараттың сипаттамасы; қылмыстың осы түрін (тобын) жасау және жасыру тәсілдері және оларды қолданудың типтік салдары туралы мәліметтер жүйесі; істердің осы санаты бойынша нақтылауға және зерттеуге жататын жағдайлардың сипаттамасы және типтік нұсқалар; ықтимал

қылмыскердің жеке басына нұсқау, ықтимал себептер қылмыстың мақсаттары, ықтимал жәбірленушінің жеке басы және оның сипаттамасы; қылмыстың осы түріне (тобына) тән, оны жасауға ықпал ететін жағдайларды сипаттау. Басқаша айтқанда, бұл сипаттама қылмыстың ашылуына және тергелуіне ықпал ететін осындай типтік криминалистикалық маңызды деректердің жиынтығы болып табылады [68, с. 39]. Осындай түрдегі қылмыстың жалпы моделі болып табылатын криминалистикалық сипаттаманың жекелеген компоненттерін талдау және оларды жалпыланған түрде синтездеу тергеушіге жалпы модель негізінде болған қылмыстық оқиғаны білуге, белгілі бір қылмыс оқиғасына криминалистикалық сипаттаманың жекелеген элементтерін нақтылауға, бұл өз кезегінде белгілі бір нұсқаларды қалыптастыруға, тергеу жоспарын құруға, қажетті жедел және тергеу нәтижелерін таңдауға ықпал етеді, жедел іс-қимылдар және жалпы қылмыстарды тергеу мен ашудың сәттілігіне мүмкіндік береді.

Г.А. Мозговыхпен «қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы өз рөлін ойдағыдай атқарып, ең күрделі қылмыстардың ашылуына ықпал етуі үшін ол бүгінгі күннің шындығына жауап беруі керек, яғни, қылмыстық тәжірибеде болған соңғы өзгерістерді көрсету. Және криминалистикалық ғылым криминалистикалық практикада болып жатқан барлық өзгерістерді неғұрлым жедел ескерсе, оларды тиісті түрдегі қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасында көрсете отырып, криминалистикалық ғылымның қылмысқа қарсы күрестегі рөлі соғұрлым тиімді болады» дегеніне келісу керек. [69, 17-18 б.].

Қылмыстың материалдық іздері туралы мәліметтер, сондай-ақ қылмысты дайындау, жасау және жасыру тәсілдері және оларды қолданудың типтік салдары

ұрлықтың криминалистикалық сипаттамасының маңызды элементтерін құрайды. Бұл деректер тергеушіге тергеу жүргізіліп жатқан қылмыс оқиғасы жағдайында бағыт-бағдар беруге көмектеседі: осы қылмыстық істі тергеу кезінде қандай іздерді жинауға болады, қандай сараптамалар және осы іздерді зерттеу үшін қандай мақсатта тағайындалуы мүмкін; біріншіден, бұл іздерді жоймау үшін не істеу керек және қандай ретпен, екіншіден, олардың зерттеуін барынша толық қамтамасыз ету; сараптамалық зерттеу нәтижелерін барынша тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін қандай жағдайларды анықтау керек. Әрине, сот-медициналық сипаттамада тергеушінің осы жағдайда белгілі бір оңтайлы тактикалық шешімдер қабылдауы туралы ұсыныстар жоқ. Алайда, бұл дәлелдемелік ақпараттың жеткіліксіздігі жағдайында тергеу және басқа да іс-шаралардың шеңберін, реттілігін, олардың арасындағы байланысты анықтауда бағдарлаушы ақпараттың едәуір көлемімен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Қылмыстарды тергеу әдістемесінің сұрақтары әдістеменің құрылымдық элементі ретінде криминалистикалық сипаттама ұғымын ұсынумен жаңа серпін алды. Ең алдымен, криминалистикалық сипаттаманың маңызды аспектісі, криминалистикалық сипаттаманың дәлелдеу тақырыбымен байланысы мәселелері қарқынды дами бастады. Бағыттың өзін әзірлеудің болашағы күмән тудырмады және күмән тудырмайды да, өйткені тергеу процесін оңтайландыру, демек тергеушінің (соттың) алдында тұрған міндеттерді шешу процесін автоматтандыру мүмкіндіктері бірден байқалды. Алайда, осы уақытқа дейін сот-медициналық сипаттаманың мазмұны туралы біркелкі көзқарас жоқ [66; 69; 70; 71; 72; 73].

Криминалистикалық сипаттама олардағы ақпараттың көлемі бойынша дәлелдеу пәнінен әлдеқайда кең. Айта кету керек. Белгілі бір дәрежеде сот-медициналық сипаттаманы дәлелдеу тақырыбының неғұрлым егжей-тегжейлі түрі ретінде қарастыруға болады. Егер дәлелдеу объектісі дәлелдеу жағдайын сипаттайтын болса, онда сот-медициналық сипаттаманың құқықтық маңызы жоқ және оны қылмыстарды тергеу әдістемесі аясында қалыптастыру ешқандай құқықтық салдарға әкелмейді. Қылмыстың типтік моделі бола отырып, криминалистикалық сипаттама салыстырмалы материалдың рөлін атқарады, оның негізінде қажеттілік пен жеткіліксіздік тұрғысынан дәлелдеу пәнінің мазмұны мен шеңбері анықталады. Сондықтан Е.Г. Джакишевтің криминалистикалық талдау – бұл криминалистикалық сипаттама мен дәлелдеу пәнінің өзара байланысы мен айырмашылығын дұрыс бағалауға мүмкіндік беретін негізгі жағдайларды анықтау әдісі деген өте маңызды тұжырымымен келісу керек [74, 115 б.].

А.А. Исаев «дәлелдеу пәні мен криминалистикалық сипаттама қылмысты тергеу әдістемесінің құрылымындағы дербес жүйелер болып табылады. Сонымен қатар, әдістеме құрылымындағы дәлелдеу пәні мазмұнды аспект ретінде сипатталады, ал сот – медициналық сипаттама осы мазмұнды қалыптастыру құралы, әдісі ретінде сипатталады. Тергеу процесін талдау әдісі ретінде криминалистикалық сипаттама қылмыстарды тергеу әдістемесі шеңберінде біліктілік процесінің маңыздылығын дұрыс бағалауға мүмкіндік береді» деп жазады [22, 66 б.].

Қылмыстарды тергеу әдістемесін қалыптастыру кезінде істердің белгілі бір санаты бойынша дәлелдеу процесінің негіздерін, тергеліп жатқан іс бойынша дәлелдемелерді жинау әдістері мен тәсілдерін ғылыми

әзірлеу негізгі міндет болып табылады. Бұл ережелерді жүзеге асыру қылмыстың түріне байланысты нақты және тәуелді дәлелдемелерді қалыптастыру процесін зерттемей мүмкін емес. Осы деректерді ескере отырып, тергеуші тергеу басталғаннан бастап әрбір тергелетін оқиғада қылмыс жасаған адамның іс-әрекетінен туындайтын қандай іздер қылмыс орнында қалуы мүмкін және қалуы керек екендігі, бұл іздердің нақты мазмұны қандай, олар қай жерде локализациялануы керек, қандай өзгерістер және қандай себептер бойынша олар ұшырауы мүмкін болуы керек екендігі туралы нақты түсінікке ие болуы керек. Мысалы, пәтер ұрлығы сияқты қылмыстың осы түрін сипаттайтын іздердің теориялық тұрғыдан анықталған жүйесі белгілі бір дәрежеде абстракцияланатыны сөзсіз, бұл іздер теориялық тұрғыдан олардың «толық нұсқасына» сәйкес, яғни пәтер ұрлығын жасайтын субъектінің барлық мүмкін болатын іс-әрекеттері туралы идеялардан алынады. Алайда, бұл пәтер ұрлығы туралы істердің іздерін теруге, қылмыс пен қылмыскер туралы осы іздерді зерттеу арқылы алуға болатын максималды ақпарат алуға, олардың дәлелдеу жүйесіндегі орнын, тәсілдерін, әдістерін және осы дәлелдемелерді пайдалану жүйесін анықтауға мүмкіндік береді.

Криминалистика үшін қылмыс жасау тәсілі – бұл іздердің пайда болу көзі, оны табу және зерттеу қылмысты ашуға, кінәлілерді анықтауға, дәлелдеу тақырыбына қатысты деректерді анықтауға мүмкіндік береді [75, 327-328 б.]. Ұрлықтарды дайындау, жасау және жасыру тәсілдері, сондай-ақ олардың қолданылуын куәландыратын типтік белгілер (салдарлар), яғни қылмыскер қалдырған іздердің ерекшеліктері туралы ақпарат қылмыстарды ашу және тергеу үшін өте маңызды.

Қылмыс жасау тәсілі туралы ілімді дамытуда Г.Г. Зуйковтың зерттеулері маңызды рөл атқарды, ол қасақана қылмыстарды талдауға жарамды қылмыс жасау тәсілінің келесі жалпылама анықтамасын ұсынды: «Қылмыс жасау тәсілі-бұл қылмыскердің (қылмыскерлердің) қылмысты дайындау, жасау және жасыру жөніндегі әрекеттерінің жалпы ниетімен біріктірілген функционалды жүйе. толық немесе ішінара, объективті және субъективті факторлармен детерминирленген, тиісті құралдар мен құралдарды пайдаланумен ұштасқан» [76, 181 б.].

Ұрлық жасау тәсілі сот-медициналық маңызы бар көптеген белгілермен сипатталады. Олардың ішіндегі ең маңыздылары-ұрлық жасау тәсілінің мәнін анықтауға, бір жолды екіншісінен ажыратуға мүмкіндік беретіндер. Әдістердің ерекшелігі-әртүрлі кедергілерді жеңу, ұрлық заттарын алу және тасымалдау, сондай-ақ қылмыстың өзін жасыруға байланысты белгілі бір әрекеттер, жалпы алғанда, ұрлық заттары.

Әдебиетте кездесетін қылмыс жасау тәсілінің анықтамаларын талдай отырып [77, 9 б.; 78, 45-46 б.; 79, 132 б.], ұрлық әдісі қылмыскердің кез-келген кедергілерді жеңумен, жасалу жағдайымен және жеке қасиеттерімен сипатталатын қылмысты дайындау, жасау және жасыру жөніндегі әрекеттерінің жиынтығы деген қорытынды жасауға болады.

Ұрлық жасау тәсілінің элементтері өзара байланысты әрекеттер жүйесі ретінде, және олар арқылы біз қылмыскердің дайындық, қылмыстық жоспарларды жүзеге асыру және оларды жасыру процесінде мінез-құлқының техникасы, айла-тәсілдерінің жиынтығын түсінеміз, тергеуші тергеудің бастапқы кезеңінде, оқиға болған жерді тексеруге қатысқан кезде маман криминалист білуі керек. Бұл қылмыстың іздерін табу, қылмыскерлерді анықтау

және іздеу бойынша жедел-іздігі шараларын жүргізу кезінде дұрыс бағыт алуға көмектеседі.

Қылмыс жасау тәсілі іздердің пайда болу, бастапқы ақпаратты қалыптастыру көзі ретінде әрекет етеді. Мысалы, пәтерге кіру әдісі туралы мәліметтер ұрлықтың алдын-алу шараларын жүргізуге мүмкіндік береді.

Ұрлық жасау тәсілінің типтік элементтерінің шеңберін дұрыс анықтау олардың арасындағы криминалистикалық маңызды байланыстарды анықтау үшін қажетті алғышарттар жасайды. Ұрлық әдісінің типтік элементтері туралы ақпарат олардың белгілері мен ерекшеліктерін басшылыққа алуға мүмкіндік береді.

Л.Ф. Первухина ұсынған пәтер ұрлығын жасау тәсілінің құрылымы оңды болып көрінеді [80, 67 б.] оны өзара байланысты операциялар кешені түрінде ұсынған: ұрлық жасауға алдын-ала дайындық; тікелей ұрлау орнында дайындық; пәтерге кіру; мүлікті іздеу және алу; үй-жайдан шығу; қылмыс пен ұрланған заттардың іздерін жасыру; ұрланған құнды заттарды пайдалану.

Жоғарыда аталған тәжірибедегі операциялардың әрқайсысында кездесетін тәсілдердің тізімі В қосымшасында келтірілген.

Біздің ойымызша, ұрлық жасау тәсілінің құрылымындағы ең маңызды элемент-ену процесі. Ұрлықты ашу және тергеу практикасын зерттеу нәтижелері ену тәсілдері өте алуан түрлі және әр түрлі жағдайларға байланысты екенін көрсетеді. Олардың қатарына қылмыскерлердің орналасуы, кәсібилігі, сыбайластардың саны, олардың сөз байласу сипаты және т.б. сонымен қатар, қылмыскерлердің кәсіби дағдылары басым болып табылады және, ең алдымен, сипаттаманың осы элементінің маңыздылығын анықтайды. Бұл жағдай тек нұсқаларды ғана емес, сонымен қатар ұрыларды мақсатты түрде іздеуге мүмкіндік береді.

Өз еңбектерінде Г.Г. Зуйков [76, 72 б.] құралға иелік ету қабілеті және оны қолдану ерекшелігі әрекет етушінің жеке ерекшеліктерін, оның психикалық және физикалық қасиеттерін бағалауға мүмкіндік береді, бұл белгілі бір құралды қолдану арқылы жасалған әрекеттердің іздерінде көрінеді. Демек, қылмыскердің қылмыс жасау үшін қандай қару қолданғанын, оның дағдыларының дәрежесін анықтай отырып, кейде осы қылмысты жасаған қылмыскердің жеке ерекшеліктері, психикалық және физикалық қасиеттері туралы қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, кейбір криминалистер атап өткендей, қылмыскердің кәсіби дағдыларын тек қолданылған қарудың түрі дәл анықталған және қылмыскердің іс-әрекеттерінің реттілігі байқалған жағдайларда ғана ізімен бағалауға болады. Құрал неғұрлым түпнұсқа болса, ол күнделікті өмірде және өндірістік қызметте сирек кездеседі, қылмыскердің кәсіби дағдылары туралы нұсқаларды соғұрлым сенімді түрде құруға болады.

Тәжірибені талдау ұрлық қылмыскерлердің ену тәсілдерінің алуан түрлілігімен сипатталатынын көрсетеді. Алайда, әдебиетте сипатталған әдістер негізінен қарапайым, ал бұл жағдайда қолданылатын қару мен құралдар туралы ақпарат іс жүзінде жоқ. Бұл қылмыскерлердің енуінің жаңа немесе әдеттен тыс тәсілдері, арнайы жасалған қару-жарақ және осы мақсатта қолданылатын арнайы мамандандырылған заттар туралы ақпарат тергеу үшін өте маңызды болғанына қарамастан.

Біздің ойымызша, қылмыскерлердің ену тәсілдерінің сипаттамасын қылмыскер қалдырған осы немесе басқа әдісті қолданудың типтік іздерін, сондай-ақ осы іздерді табуға болатын жерлерді сипаттаудан ажыратуға болмайды. Белгілі бір заңдылық бар, оған сәйкес «қылмыс жасаудың әр тәсілі оны қолданудың іздерінде көрінетін өзіне тән белгілермен ерекшеленеді». Жеке сот-

медициналық әдістерді әзірлеу кезінде олар дәл осы жолмен жүреді, мысалы, жәбірленушінің денесінде және оның айналасындағы ортада қандай іздер сақталатынын көрсете отырып, кісі өлтіру тәсілдерін сипаттайды. «Қылмыс жасау тәсілінің жалаң сипаттамасы мақсатқа жетпейді; сипаттама қылмыс механизмін ашу үшін осы әдісті қолданудың іздерінен немесе оны біле отырып, жасалған қылмыстың дәлелдерін тауып, қылмыскердің жеке басын анықтау үшін осы әдісті қолданудың іздерінен жасалуы керек» [81, 178 б.].

Ірі қала жағдайында азаматтардың үйлеріне кірудің барлық тәсілдерін кедергілерді еңсере отырып және кедергілерді еңсермей-ақ ену тәсілдеріне бөлуге болады. Аталған әдістердің әрқайсысы түрлерге жіктелуі мүмкін. Ұсынылған жіктеудің негіздері-кедергілерді жеңу, жәбірленушінің сенімін пайдалану, бөлменің белгілі бір бөлігін бұзу, техникалық құралдарды қолдану.

Мысалы, пәтерлерге кіру кезінде қылмыскерлер бұл үшін техникалық құралдарды – жабық немесе жиһаз бөліктеріндегі мүлікке қол жеткізуді жеңілдететін әртүрлі заттар мен құрылғыларды пайдаланады.

Кәсіби білім, тәжірибе, дағдылар қылмыскерлердің бұзу құралдарын таңдауына белгілі бір әсер етеді. Осыған байланысты қылмыскерлер көбінесе оның кәсібіне жақын құрал-жабдықтарды таңдайтынын ескеру қажет. Бұл ұрлық жасау кезінде қылмыс құралының маңыздылығын, бір жағынан маңызды дәлелді материал ретінде, ал екінші жағынан қылмыскерді іздеу құралы ретінде, ең алдымен, ұрлық жасау үшін арнайы жасалған немесе бейімделген қылмыс орнына әкелінген құралға қатысты.

Ю.И. Бытко қазіргі заманғы пәтер ұрылары өздерінің көп бөлігінде қылмыстық қызметтің аталған саласында «жоғары білікті мамандар» санатына жатпайтынын атап өтті. Пәтер ұрыларының арнайы техникалық құралдарды

қолдануы бүгінде сирек кездеседі. Техникалық құралдар ретінде бұрағыштар, ломдар жиі қолданылады [82, 72 б.].

В.В. Губанов [83, 30 б.] және басқа авторлар [84; 5-22 б.] жүргізген зерттеулерде қазіргі уақытта қылмыстың бұл түрінің сипаты өзгергені көрсетілген.

Ең алдымен, бұл ұрылардың кәсіпқойлық элементтері бар, қылмыскерлер заманауи техникалық және басқа құралдарды қолданады. Есіктің бекіткіштерін жою үшін аз уақыт пен шусыз кіруге мүмкіндік беретін құралдар таңдалады. Ең күрделі бекіткішті ашу үшін бұрғы немесе автокөлікті көтергіш қолданылады. Металл қоймаларын бұзу үшін зауытта өндірілген газ, жанармай және электр кескіш аппаратурасы және оттегімен, сутегімен, ацетиленмен, пропан-бутан қоспасымен, жанармай мен керосин буларымен (дәнекерлеу алауы, кескіш, электр кескіш, керосинорез) жұмыс істейтін қолдан жасалған портативті агрегаттар пайдаланылады. Металл қоймаларын ашу үшін қылмыскерлер кейде металдарды термиялық кесуге арналған құрылғыларды пайдаланады. Көбінесе газды оттегімен кесу машиналары қолданылады, концентрацияланған қышқыл аз қолданылады.

Қылмыскерлер далада монтаждау және дәнекерлеу жұмыстарында қолдануға арналған «Оскал-1», «Оскал – 2», «Оскал – М», «Сквал» сияқты күйдіру – дәнекерлеу және дәнекерлеу қарындаштарын (бұдан әрі – КДК) жиі пайдаланады. Бұл қарындаштар құлыптау және құлыптау-пломбалау құрылғыларының әртүрлі элементтерін кесу үшін қолданылады (мысалы, құлыптар, ұрлыққа қарсы құрылғылардың элементтері және т.б. қылмыстық мақсатта). Жанған кезде шамамен 3000 °С температурада жылу шығаратын негізінде термитті құрамы бар қоспаны білдіреді. Дәстүрлі түрде термит қоспалары 75% темір оксидтері мен 25% ұнтақ алюминийдің қоспасы болып

табылады. КДК құрамына процесті және дәнекерлеу сапасын жақсарту үшін әртүрлі ағындар кіреді. Олар цилиндрлік картон түтіктер түрінде жасалады, соңында фитилі бар көрсетілген қоспалармен толтырылған. Екінші жағында тұтқаны бекіту үшін ойық жасалады. Дәстүрлі дәнекерлеу жабдықтарынан айырмашылығы, бұл өнімдерді қосымша қуат көзінсіз немесе газ тәрізді немесе сұйық отыны бар контейнерлерсіз пайдалануға болады. Дәнекерлеу немесе кесу металдардың кең спектрі үшін жасалуы мүмкін (шойын, қола, болат және т.б.). Жану уақыты бір КДК шамамен 20-30 секунд [85, 73-75 б.].

Қылмыскердің жоғарыда аталған ену тәсілдерін қолдануы бұзу құралдары, көздері, сипаты және қылмыстың материалдық іздері табылуы мүмкін жерлер туралы ақпарат береді.

Ұрлық орнында қылмыскерлердің қылмыс жасауға дайындық сипатын ашатын материалдық іздер жиі қалатынын айта кету керек. Пәтер ұрлығын жасауға дайындықты сіріңке, сым бөліктері, ағаш бұтақтары, пластилин, шаш, есік пен есік жақтауының арасына, пошта жәшігіне салынған «маяктар» деп атауға болады. «Маяктар» тұрғындардың есігін ашқан кезде олардың бастапқы позициясы өзгеретіндей етіп орналастырылады (шаш үзіліп, пластилиннің бір бөлігі деформацияланған, сіріңке сынған). «Маяктардың» өздері құнды заттай дәлелдер болумен қатар, оларды орнатқан кезде қылмыскер қолдың айқын іздерін қалдырады, сонымен қатар қоңырау түймелерінде, лифттерде саусақтардың іздері қалады, сонымен қатар пластилин бөлшектері, микро объектілердің әртүрлі кабаттары, ерін далабы іздері, есік көздеріндегі басқа бояғыштар табылуы мүмкін [86, 85 б.]. Сонымен, айыпталушы В. пәтер ұрлығын жасауға дайындық барысында бір алаңда орналасқан барлық пәтерлерге қоңырау шалады. Осылайша, олқай пәтерде

адам жоқтығын анықтады. Қылмыс жасау объектісін таңдағаннан кейін В, олар баспалдақ алаңында не болып жатқанын бақылай алмауы үшін В. тұрғыны бар пәтерлердің есік көздерін ерін далабымен бояды. Осылайша өткізілген дайындықты аяқтағаннан кейін В. өзінің бірге сыбайластарын шақырды [87].

Қылмыскердің пәтерге кіру әдісіне байланысты іздердің орналасуын толығырақ қарастырайық.

1. Пәтерге есік арқылы кіру:

а) есікті қысу (отжим) арқылы бұзу. Бұл жағдайда кез-келген қару-жабдық қолданылады, оның көмегімен есік ілмектерден шығады немесе құлыптау ригелі құлыптау жолағынан шығады. Байлаудың алдыңғы жолағында, оның қабырғасында, есік жақтауында, сондай-ақ құлыптың алдыңғы және құлыптау жолақтарында бұзу құралының беткі бөлігінен басылған іздер түрінде зақым қалады. Есікті қысу белгілері-есік жақтауының жолағынан кішкене жылжуы, құлыптың алдыңғы және құлыптау жолақтарындағы бұзу құралының сырғанау іздері, олардың деформациясы, иілген бекіту бұрандалары және т.б. Ағаш үлпектерінде қолданылған құралдың микро іздерін көрсететін іздер қалуы мүмкін. Есіктің зақымдану орындарында сыну құралдарынан бөлінген микрообъектілер табылуы мүмкін, олар металл, бояу, тот және т.б. айналу жүзеге асырылған құралдар мен құралдарда сынған есіктен бөлшектер қалады (бояу, ағаш, сылақ және т.б.). Қолдың іздерін есік тұтқасынан, ішкі және сыртқы беттерінен іздеу керек;

в) кілтті таңдау арқылы құлыпты ашу, шифрмен құлыптың цифрларын таңдау, кілтті немесе қандай да бір құралды пайдалану немесе тұтқыр массаның көмегімен цилиндрлік құлыптарды ашу, құлыптың бір бөлігін бұрғылау. Қылмыскердің пәтерге ену әдісі салыстырмалы түрде аз көрінетін белгілермен

сипатталады. Дегенмен, құлыптың ұңғымасының шеттеріндегі және оның бөліктерінің ішкі беттеріндегі жаңа сызаттар, құлыптардың, жалған кілттердің, балауыз бөлшектерінің, пластилиннің немесе құлыптан босату процесінде қолданылатын басқа заттардың сынған бөліктері кілтті, қисық шеге немесе сымды пайдаланудың белгілері болып табылады. Құлыптың сыртқы цилиндрінің ішкі қабырғаларымен жанасу әсерінің іздері кілт ретінде қолданылған затта қалуы мүмкін. Қылмыскердің қолының іздері кілт саңылауының сол және оң жағында, сондай-ақ есік жабылған кезде ішкі бетінде, тұтқаларда орналасуы мүмкін. Егер қылмыскерлер қолғаппен әрекет етсе, онда бұл нысандарда қолғаптың іздері қалуы мүмкін.

2. Пәтерге терезе арқылы кіру үшін қылмыскерлер әйнекті сындырады, кейде оны арнайы «пластырь» көмегімен сығып, әртүрлі құралдармен кеседі. Мұндай жағдайларда қолдың іздері жақтаудан алынған әйнек сынықтарында, сондай-ақ сыртқы және ішкі терезе төсенішінің беттерінде қалады. Терезеден кіру кезінде қылмыскерлер терезе жақтауының жоғарғы белдеуінде, терезе фрамугасының төменгі белдеуінде қол іздерін қалдырады. Сонымен қатар, қолдың іздері жақтаулар мен фрамуга, тұтқалардағы әртүрлі металл тіректерде қалуы мүмкін. Фрагменттерді жақтаудан шығару арқылы қылмыскерлер қолдарын жарақаттауы мүмкін, сондықтан кейде қан дақтарын анықтауға болады. Сынған әйнек сынықтарында пәтер терезесінен қараған кезде қалған қылмыскердің маңдайының, бетінің тері іздерін табу әбден мүмкін. Металл затпен терезе жапқыштарын, терезелерді сығу кезінде, әдетте, оларда басылған іздер пайда болады. Шыны кескіштен қалған кесу белгілерін шыны сынықтарынан табуға болады. Сынған әйнектің барлық сынықтары алынып тасталмаған терезеден өтіп бара жатқан қылмыскер сынықтардың өткір беттерінде киім

матасының талшықтарын қалдыруы мүмкін. Сондай-ақ, терезе саңылауының белдеуінде киімнің микроталшықтары қалуы, сонымен қатар объектілерде қылмыскердің шашы да табылуы әбден мүмкін.

3. Пәтерге әдеттегі кіруге байланысты емес, «қармақ» деп аталатын пәтер ұрлығын жасау. Бұл әдетте қолданылады: терезеден, ашық қылтима немеслоджиялардан кез-келген затты ұстап алуға немесе шығаруға мүмкіндік беретін берік сым, ілгегі бар таяқша немесе берік жіпке арнайы жасалған ілмек. Пәтер ұрлығының аталған тәсілдерін қолдануды көрсететін белгілерге мыналар жатады: терезе астындағы топырақтағы аяқ киімнің іздері, секірген кезде түскен заттар, темекі тұқылдары, ұмытылған немесе қылмыс орнында қалдырылған «қармақ» және т.б.

Тәжірибені талдау көбінесе ену арнайы құрылғылар мен физикалық күштерді (шамамен 70%) қолдана отырып, кедергілерді бұзу арқылы жүзеге асырылатындығын көрсетеді. Біздің мәліметтеріміз бойынша, ұрлықтың шамамен 30%-ы бөлмеге еркін ену арқылы (ашық терезелер, форточка, кілттерді иемдену және т.б. арқылы) жасалады. Осылайша, он алты ұрлық жасаған айыпталушы К. кәсіпорындардың, ұйымдардың, мекемелердің және пәтерлердің үй-жайларына ашық терезелер арқылы кіріп, оқиға орнынан өзі ашқан терезелер немесе есіктер арқылы кетіп қалып отырған [88].

Үй-жайлардан (тұрғын үйлерден, қоймалардан) ұрлықтың 50%-дан астамында есікті бұзу арнайы құралдарды қолданбай жүзеге асырылады.

Ұрлықты тиімді ашу және тергеу үшін дәлелді және бағдарланған ақпаратты алу көздері мен тәсілдерін және дұрыс бағалау мен пайдалану оларды анықтауға, ұстауға және әшкерелеуге ықпал ететін адамдар тобын ұрлауға қатысуды анықтау үлкен маңызға ие.

Ұрлық болған жердің жағдайын мұқият зерделеу, әдетте, тергеу жүргізіліп жатқан оқиға орнының механизмін және әр қатысушының іс-әрекетін ойша модельдеуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда бір адамның ешкімнің көмегінсіз белгілі бір әрекеттерді жасай алатынын, кедергіні жеңе алатынын анықтау маңызды. Тұрғын үйге кіру әдісін түсіну топтың ұрлық жасағаны туралы негізделген нұсқаларды ұсынуды жеңілдетеді. Бұл туралы ақпарат көздері бір-бірінен мөлшері, пішіні және орналасуы бойынша ерекшеленетін, қылмыс орнында қалдырылған немесе лақтырылған бұзу құралдарының, қылмыскерлерге тиесілі заттардың іздері. Қылмыс орнында әрекет еткен қылмыскерлер тобы папиллярлық өрнектің мөлшері мен ерекшеліктерімен ерекшеленетін қолдың іздері, табанның әр түрлі өрнектері бар аяқ киімнің іздері, қан, сілекей, тер және басқа да секрециялар болуы мүмкін, олар әр түрлі топтарға жатуы мүмкін, темекі тұқылдары, тістеу, сүзгі маркасы ерекшеліктерімен, темекі тұқылын сөндіру тәсілімен ерекшеленеді және т.б.

Анықталған белгілердің барлық жиынтығын мұқият зерттеу және бағалау ұрлыққа қатысушылардың саны, олардың жынысы, жасы, физикалық күші және т.б. туралы жеткілікті негізделген қорытынды алуды қамтамасыз етеді.

Қылмыскерлердің пәтерлерге енуінің қарастырылған әдістері және олардың қолданылуын көрсететін белгілер олардың жалпы ерекшеліктерін қамтиды, әр жағдайда істің нақты жағдайлары мен қылмыскердің болжамды әрекеттері негізделуі керек. Осылайша, із түзілуінің криминалистикалық сипаттамасын қолдану барлық нақты іздердің сипаттамасын бермейді, тек іздердің қандай түрлерін, неге, қайда және қалай пайда болатындығын көрсетеді.

Тек жалпы белгілері бар іздер істің мән-жайын анықтауға көмектеседі, алайда олардың негізінде нақты

объектінің сәйкестігі туралы оң категориялық қорытынды беру мүмкін емес. Теріс қорытынды категориялық болуы мүмкін. Сондай-ақ, егер ізделген объект табылып, тәркіленсе, объектінің сәйкестігі мүмкін деп айтуға болады.

Қылмыс, криминалистикалық тұрғыдан алғанда, ол дайындалатын және жасалатын материалдық жағдайдағы белгілі бір өзгерістермен сипатталады. Қылмыс орнында қылмыстың әртүрлі іздері жиі қалады-қылмысты дайындау және жасау кезінде болған барлық оқиғалардың үнсіз куәлері (іс бойынша болашақ заттай дәлелдемелер).

Қылмыстарды оңды ашу, кінәліні анықтау, іздеу және жазалау көбінесе оқиға орнында табылған іздерді дұрыс жинауға және зерттеуге байланысты. Атап айтқанда, Р.С. Белкин, А.И. Винберг «оқиғаның материалдық жағдайы кеңістік пен уақытта болатын құрылым ретінде қарастырылады, бұл тексеруді немесе басқа тергеу әрекетін жүргізетін адамға әр түрлі жағдайлар арасында анықталатын барлық ерекшеліктерді тіркеуге және сол арқылы қылмыстың материалдық жағдайының өзгеру процесін білуге мүмкіндік береді. Бұған материалдық жағдай құрылымының элементтері ретінде әртүрлі іздер мен олардың арасындағы байланыстарды егжей-тегжейлі зерттеу ықпал етеді» [89, 202 б.].

Ұрлық жасаған кезде қылмыскердің іздерін әдетте қылмыс болған жерде ғана табуға болады, сондықтан көп жағдайда оқиға болған жерді тексеру әрі қарай тергеуге негіз болады. Ұрлықты тергеу үшін оқиға орнының маңыздылығы басты және өзекті, ал бастапқы кезеңде көбінесе зерттелетін оқиға туралы нақты деректерді алудың жалғыз көзі болып табылады, оның сапасы мен саны оқиға болған жерді тексеруді шебер жүргізуге байланысты. Бұл нақты деректер туралы ақпарат оқиға орнының маңызды элементін құрайтын іздерде қамтылған

және тексерудің сәттілігі де, тергеудің сәттілігі де осы ақпаратты алу мүмкіндігіне байланысты.

Тәжірибені талдау қылмыс орнында іздерді сапалы іздеу тергеуші мен маман – криминалист жасаған қылмыс механизмін үздіксіз психикалық модельдеу негізінде оларды мақсатты іздеу арқылы мүмкін болатындығын растайды. Қазіргі таңда жасалған қылмыс механизмінің әртүрлі нұсқаларына ойлауды шоғырландырмай, тексеруді тиімді жүргізу мүмкін емес.

Аталғандай, оқиға орнын тексеру ұрлықты тергеу кезінде үлкен ақпараттық және дәлелді маңызы бар нақты деректерді анықтауға бағытталған, сондықтан ұрлық орнын тексеру уақтылы және әрбір факт бойынша жүргізілуі керек деген қатаң талап туындайды.

Тергеу практикасын қорытындылау көрсеткендей, бұл іс жүргізу іс-әрекеті жағдайлардың тек 46,6%-да тиісті кәсіби деңгейде жүргізілді, 55%-да оқиға болған жерді тексеру үстірт жүргізілді (оның 18%-ы қайта қаралып, ал 7%-ы қосымша, 8,6%-ы мүлдем тексерілмеген). Көбінесе тексерулер немқұрайлы, формальді түрде жүргізіледі. Мұны орта есеппен тергеу – жедел тобы пәтерді тексеруге 40-60 минут жұмсайтындығы дәлелдейді. Тексеру кезінде жұмысты жеңілдету заттай дәлелдемелердің анықталмауына және алынбауына не заттай дәлелдемелердің «стандартты жиынтығы» алынатына әкеледі.

Негізгі міндет – ұрлық болған жерді тексеру кезінде мүмкіндігінше әр түрлі іздер, кейде күтпеген іздер табылып, тәркіленуі керек, бұл болашақта жасалған ұрлық туралы (қылмыскердің жеке басы, ұрлық жасау тәсілі туралы) ең объективті және толық ақпарат беріп, нәтижесінде оны ашуда маңызды рөл атқарады.

Тәжірибені жалпылау процесінде алынған төменде келтірілген деректер ұрлықты тергеудің сәттілігі оқиға

орнындағы тергеуші мен маман – криминалистің белсенділігіне, олардың іздерді анықтау және зерттеу жөніндегі жұмысының нәтижелілігіне байланысты екенін көрсетеді. Сонымен, ұрлық туралы істер бойынша, қылмыс ашылған істер бойынша жүргізілген оқиғалар орындарын тексеру кезінде қылмыстың іздері 76,2% жағдайында, ал адамның анықталмауына байланысты қысқартылған істер бойынша – 54, 6% жағдайда ғана алынған.

Бұл ретте қылмыстық істерді зерделеу егер ұрлық жасалған жерді тексеру кезінде іздер табылса және алынса, онда қылмыскер тергеудің бастапқы кезеңінде (10-15 күн ішінде) 75,6% және одан әрі тергеу барысында 24,4% жағдайда анықталғанын көрсетті. Бұл тергеудің бастапқы кезеңінде іздермен жұмыс істеудің ерекше маңыздылығын көрсетеді. Тергеуші, маман – криминалист іздерді алу мүмкіндігі шындыққа айналу үшін бар күш-жігерін, бар дағдыларын жұмсауы керек.

Оқиға орнын сапалы тексеру заңды түрде ұрлыққа қатысы бар объектілерді анықтауға және алып қоюға әкеледі. Ең алдымен, олар әртүрлі іздер болуы мүмкін:

- адамның іздері-маңдай іздері, мұрын ұшының іздері, ерін іздері, иек іздері, беттің іздері, құлақ іздері, тіс іздері, қол іздері, қылмыс орнында түсіп қалған немесе қалдырылған аяқ киім және аяқ іздері, аяқ киім іздері, қолғап іздері, қылмыскердің киім матасының іздері;

- қылмыс құралдарының іздері: құрал-жабдықтың іздері, құлыптар мен құлыптау құрылғыларындағы іздер;

- көптеген микрообъектілер (микро іздер) – мата талшықтары, топырақ бөлшектері, бояу, металл, ағаш, құрылыс материалдары, қан, сілекей, шаш, тер, иіс бөлшектері;

- қылмыскер тастап немесе ұмытып кеткен әртүрлі заттар-бұзу құралдары, шегелер, сымдар, киім және оның бөліктері, аяқ киім.

Ұрлық істері бойынша оқиға орындарын тексеруде жедел-тергеу топтарының жұмыс тәжірибесін талдау тергеуді сәтті жүргізу үшін маңызды іздер (қолдың, аяқ киімнің іздері) әрдайым көрінбейтіндігін көрсетеді. Бір жағынан, бұл қылмыскердің «кәсібилігіне» байланысты, ал екінші жағынан, тергеуші мен маман – криминалист іздерді анықтау және алу үшін барлық шаралар кешенін қолданбайтындығына байланысты, сонымен қатар олар оқиға болған жерді тексеру кезінде көптеген қателіктер жібергенінде [90, 142 б.].

Іздер мен басқа да заттай дәлелдемелерді табу мен алудың жеткіліксіз деңгейі мынадай деректермен расталады. Ұрлық туралы зерттелген қылмыстық істер бойынша 50% жағдайда ешқандай із және басқа заттай дәлелдемелер алынбаған, ал көптеген қылмыстық істер бойынша егер заттай дәлелдемелер алынса, онда бұл негізінен қолдың іздері болған. Бұл тергеушілердің, сот сарапшыларының оқиға болған жерді тексеру сияқты маңызды тергеу әрекетіне дәлел. Бұл жағдай белгілі бір дәрежеде тергеушілердің, маман-криминалисттің заттай дәлелдемелерді анықтау, бекіту, алу және тергеу перспективаларын анықтау әдістері мәселелеріндегі техникалық-криминалистикалық білімінің төмен деңгейінен; практика үшін ұсынылатын іздерді табу және анықтау құралдарымен, оларды алу және орау құралдарымен қамтамасыз етілмеуінен туындаған; тергеушілер, маман – криминалисттер арасындағы нақты өзара іс-қимылдың болмауы, сондай-ақ түпкілікті нәтиже – ұрлықтың ашылуы, бірлескен жауаптылықтың болмауы.

Мұндай жағдай оқиға болған жерді әрдайым тиянақты емес, үстірт тексерудің себептерін тереңірек зерттеу қажеттілігін тудырады. Бір жағынан, бұл субъективті себептер-іздерді іздеудің кәсіби дағдыларының болмауы, ғылыми – техникалық

құралдардың жеткіліксіз қолданылуы, зейіннің болмауы, екінші жағынан, бұл объективті себептер- ұрының іс-әрекетіндегі заңдылық.

Бұл сұрақтарды әзірлеу ұрлық орындарын тексеру кезінде қылмыскердің әртүрлі іздерін іздеудің және анықтаудың оңтайлы орындары туралы нақты ұсыныстар жасауға көмектеседі. Осыған байланысты тергеушілерді, маман – криминалисттерді ұрының іс-әрекетін модельдеу әдістемесіне, із қалдыруы мүмкін ең ықтимал объектілерді анықтауды үйрету қажеттілігі туындайды. Пәтер ұрлығы, қылмыскерлердің ену тәсілдері, кез-келген кедергілерді (терезелер, есіктер), ең көп таралған ұрлық заттарын (тиісінше, оларды пәтерлерде сақтау орындары туралы) мысалында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері әртүрлі материалдық іздерді анықтау тактикасы бойынша кейбір ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Пәтер ұрлығы орындарын тексеру кезінде іздерді табу және алу тәжірибесін зерттеу пәтерге кіру кезінде және оның ішінде болған кезде осы іздерді оқшаулау мен қылмыскердің әрекеттері арасында белгілі бір байланыс орнатуға болатындығын көрсетеді.

Тергеуші тексеру басталғанға дейін қажетті бағдарлаушы ақпаратқа ие болуға ұмтылуы керек. Алайда, бұл оны тексеру процесінде алуды жоққа шығарып қана қоймайды, керісінше, мұндай әрекеттерді қамтиды. Сондықтан қылмыс болған жерді тексеру және онымен қатар жүргізілетін жедел-іздігіру іс-шаралары болған оқиғаның дәлелдерін іздеуге ғана емес, сондай-ақ бағдарлаушы ақпаратты іздеуге де бағытталуы тиіс.

Оқиға орнының материалдық жағдайын тұтастай алғанда, яғни бақыланатын бөліктерден тұратын біртұтас тұтастық ретінде қабылдай отырып, оны басқа фактілермен (мысалы, мұнда болған оқиғаның сипаты мен механизмі) бірге бағалай отырып, тергеуші кейбір

жағдайларда тексерілетін жердің материалдық жағдайында көрінбейтін дәлелді және көмекші ақпарат шеңберін анықтауға мүмкіндік алады. Бұл оқиға орнын тексеруді кейіннен қылмысты ашу мен тергеудің бүкіл процесі құрылатын «іргетасқа» айналдыруға мүмкіндік береді [91, 32 б.].

Ұрлық орнын тексеру кезінде қылмысқа дайындықты көрсететін іздер мен жағдайларды анықтау маңызды. Бұл тұрғыда тексеру шекаралары туралы мәселе маңызды болып табылады (ұрлық орын алған пәтерден басқа, оған іргелес аумақ та тексеруге жатады). Пәтер ұрланғанға дейін қылмыскер көшенің қарама-қарсы үйінде немесе көшенің қарама-қарсы жағында орналасқан үйдің кіреберісінде немесе баспалдақ алаңында бақылап, орналасады. Қылмыскердің бұл жерлерде болуы ұзақ уақытқа созылуы мүмкін және нәтижесінде терезенің әйнегіне тиген кезде қолдың, аяқ киімнің, бас терісінің бөліктері, биологиялық іздер – сілекей, қан, сондай-ақ ілеспе заттар-темекі тұқылдары, папирос, олардың астындағы бумалар, бөтелкелер сияқты көптеген іздер қалады. Ұрланған мүлікті тасымалдау үшін алдын ала дайындалған көлік құралы пайдаланылған деп болжанған жағдайларда, тексеру көшенің жол бөлігіне де таралады.

Қылмыс болған жерді тексерген кезде, ең алдымен, әдетте қылмыскер қол тигізуі мүмкін заттарда болатын иіс іздерін табу және сақтау үшін шаралар қабылдау қажет. Мұндай заттарға есік тұтқалары, шкаф сөрелері, үстелдер, сөмкелер, чемодандар жатады. Ұрлық орнында табылған, қылмыскер пәтерде қалдырып кетуі мүмкін заттар да иістің тасымалдаушысы бола алады [92, 103 б.; 93, 249-251 б.].

Иіс іздерінің ерекшелігіне байланысты оларды анықтау жұмыстары осындай іздер болуы мүмкін объектілермен кез-келген басқа әрекеттерден бұрын болуы керек.

Қылмыскердің іздерін қалайда жойылып кетпеуін болдырмау үшін, тексеруді келесі тәсілдерден бастаған жөн: алдымен ену орнын сырт жағынан, содан кейін мүліктің қай жерде ұрланғанына қарамастан, барлық басқа бөлме тексеріледі. Тергеуде іздер табылуы мүмкін жерлер:

- ұры құндылықтарды ұрлау үшін жеңуге немесе жоюға мәжбүр болған түрлі кедергілер (алдыңғы есік, бөлме есіктері, шкаф есіктері және т.б.);

- ұрланған заттар мен құндылықтар сақталған тікелей орындар, сондай-ақ қылмыскермен әдетте орналасқан жері бұзылған заттар.

Аяқ киім іздерін табу және алу басқа іздермен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерге ие және оқиға болған жерді қарау тәртібіне әсер етуі мүмкін. Бұл іздер іздеудің алғашқы минуттарынан басталуы керек және бұл фактіні елемеу олардың жойылуына әкелуі мүмкін. Тексеруге, ең алдымен, қылмыскер тұра алатын еден учаскелері жатады, бұл – кіреберіс есіктің жанындағы, шкафтың, үстелдің, басқа жиһаздың, ас үйдің жанындағы еден учаскесі. Аяқ киімнің іздері орындықтарда, табуреткалардың, терезе төсеніштерінде, үстелде, қылмыскермен шашылған қағаздарда болуы мүмкін [94,40-57 б.].

Ұры қылмыс орнында жиітамақтанып, су ішеді, темекі шегеді. Осыған байланысты стаканда, еріннің іздерін, тамақ өнімдерінде (ірімшік, май, шоколад), – тістердің іздерін, темекі тұқылдары мен папираста-сілекейдің іздерін табуға болады.

Пәтерге кірген қылмыскердің әрекеті ұрлауға жарамды заттарды табу және таңдау болып табылады. Бұл ретте олар әдетте құнды заттар сақталатын әртүрлі қоймаларды, гардеробтарды, шкафтарды, серванттарды және т.б. ашуға мәжбүр. Әдетте, қоймалардың есіктері құлыпталмайды және көп жағдайда оларды бұзудың қажеті жоқ болады.

Серванттарды, шкафтарды және т.б. қоймаларды ашу барысында қылмыскер көптеген заттарды қолдарымен ұстайды және оларға қол іздерін немесе қолғап іздерін қалдырады.

Қораптар, ыдыс-аяқтар, бөтелкелер сияқты заттарға, сондай-ақ құнды заттар сақталатын барлық ашық және зақымдалған шкафтарға, үстел жәшіктеріне, серванттарға, тумбочкаларға және басқа да жерлерге назар аудару қажет. Қылмыскермен шашылған фотосуреттерде, ұры қол тигізген түрлі қағаздар мен құжаттарда, сондай-ақ дәрі-дәрмектер мен медициналық құралдардың қаптамаларында қол іздерін табуға болады. Қолдың іздерін әртүрлі орауыш материалдардан іздеу керек – полиэтилен, картон және т.б., мүмкін, іздер ұрланған заттар ілулі тұрған ілгіштерде қалуы мүмкін. Орналасқан жері қылмыскермен ауысқан кітаптар, альбомдар, бейнекассеталар, компакт-дискілер және т.б. тексерілуіне жатады.

Дактилоскопиялық ұнтақтармен және басқа заттармен дұрыс және шебер жұмыс жасау барысында, дерлік барлық заттарда қолдың іздері анықталуы мүмкін [95; 96].

Ұрлық үшін ену орны-микрообъектілер кешенінің табылатын негізгі орны. Қылмыскер, бұзу құралы, бұзылған тосқауыл оны еңсеру кезінде тығыз байланыста болады және микрообъектілердің пайда болу көздері және олардың тасымалдаушылары болуы мүмкін. Алайда, ену орны микрообъектілердің жалғыз шоғырланатын жері емес, олар қылмыскердің қылмыс орнының материалдық жағдайымен байланысының басқа жерлерінде де пайда болуы мүмкін. Микрообъектілерді іздеу дәстүрлі іздерді іздеуге ұқсас.

Ұрлық орнын егжей-тегжейлі тексеру кезінде бұзылған есік мұқият зерттеледі (онда әртүрлі бұзу құралдарының бөлшектері, киім мен қолғаптардың

талшықтары, қылмыскердің шаштары және т.б. болуы мүмкін), еден, қабырғалар, жиһаз және қылмыскер байланыста болған басқа заттар (мұнда сіз киім талшықтарын, шашты, аяқ киімнің табанынан бөлінген бөлшектерді, топырақ, өсімдіктер және т.б. түрінде таба аласыз), қылмыскер қашу кезінде қалдырған немесе жоғалтып алған заттарында – бас киімінде шаш, тер, қайызғақ, сыртқы киім талшықтары болуы мүмкін; қол орамалында, оның иесінің тұрақты әдеттерін сипаттайтын қалта құрамындағы бөлшектер, мысалы, темекі, есірткі, тамақ өнімдері, сілекей дақтары, қақырық, қан, тер шөгінділері болуы мүмкін.

Осылайша, іздердің пайда болуының типтік жағдайларын, олардың тасымалдаушыларын білу нақты іздерді іздеудің бағыттары мен әдістерін, оларды анықтау және пайдалану құралдарын анықтауға негіз болады.

Адамдар тобы жасаған ұрлықтың белгілері іс-әрекеттерінің іздері болуы мүмкін. Қылмыс орнында ұрлыққа қатысушылардың санын болжауға мүмкіндік беретін саусақ іздері жиі кездеседі.

Аяқ киімнің іздерін, сондай-ақ адамдар тобын ұрлауға қатысы бар екенін көрсететін өзге де іздерді табу мақсатында кейде қарап – тексеру аумағын кеңейту ұсынылады. Мысалы, қылмыс болған жерге жақын орналасқан, қираған немесе қоныстанбаған ғимараттарды немесе басқа құрылыстарды, саябақтарды және т.б. тексеру, онда бірнеше адамның болу іздерін табуға болады. Пәтер ұрлығын жасау үшін қолайлы сәтті күткен ұрылар көбінесе таңдалған объектінің жанында уақыт өткізеді, сол жерде алкоголь ішеді, тамақтанады, темекі шегеді және т.б. Адамдардың саны, әдетте, тамақ өнімдерінің қалдықтарынан (тістердің іздері қалуы мүмкін), пайдаланылған ыдыс-аяқтың мөлшерінен белгіленеді, оған қатысушылардың қолдарының іздері

қалуы мүмкін, ерін іздері табылуы мүмкін. Ұрылар тобын ұрлауға қатысуды болжайтын басқа іздердің ішінен қылмыс орнында темекі шегушілердің жеке белгілерін анықтауға ықпал ететін темекінің әртүрлі маркаларының (папирос) темекі тұқылдарының болуын атап кеткен жөн. Біз темекі шегуінің ерекшеліктері, темекі өшірудің өзіндік ерекшелігі туралы айтып отырмыз (мысалы, біреуі темекі тұқылын сөндірмей тастайды, басқалары оны сөндіреді, аяғымен таптайды, басқалары затқа басады және т.б.). Сыртқы түрі бірдей болып көрінетін темекі тұқылында сілекей бар, ол әрі қарай зерттелуге жатады.

Біз қараған ұрлықтардың криминалистикалық сипаттамасының элементтері ұрлықтың жасалу тәсіліне, олардың оқшаулануына және дәлелді ақпараттың мазмұнына байланысты сараптамалық зерттеуге жататын объектілердің оқиға орнында болуы ықтимал орналасуы туралы деректерді нақтылауға мүмкіндік берді. Іздерді криминалистикалық зерттеу мүмкіндіктері алынған нақты деректер қылмыс оқиғасын ситуациялық зерттеудің бөлігі ретінде талданып, бағаланған кезде ғана толық көлемде жүзеге асырылуы мүмкін. Тергеушінің сот сараптамасын тағайындау туралы тактикалық шешімі қылмыс оқиғасы туралы, қылмыс жасау тәсілі туралы, оны жасаған адамдар туралы, оқиға болған жерді тексеру нәтижелері туралы деректерді қамтитын белгілі бір жағдайды талдауға негізделуі керек. Іздердің пайда болуының типтік жағдайларын, олардың тасымалдаушыларын білу нақты іздерді іздеудің бағыттары мен әдістерін, оларды табу, анықтау және пайдалану құралдарын анықтауға негіз болады.

Криминалистикалық әдебиеттерде іздеу дегеніміз – белгісіз, ал іздестіру-белгілі объектілердің орналасқан жерін анықтауға бағытталған тергеу, ұйымдастырушылық және жедел-іздестіру әрекеттерінің жиынтығы. Алайда,

іздеудің түпкі мақсаты – белгісіз объектіні белгілі ету, яғни оның сәйкестендіру белгілерін, қасиеттерін анықтау және сол арқылы іздестірудің сәтті болуын қамтамасыз ету болып табылады.

Тәжірибе қызметкерлерімен қылмыс жасау мән-жайлары белгіленетін сот сараптамаларының қазіргі заманғы мүмкіндіктерін, сондай-ақ қылмыскерлерді іздестіру мен әшкерелеу үшін қажетті деректерді жете бағаламауы тергеушілермен үздіксіз криминалистикалық оқыту базасында үлкен әдістемелік жұмыс жүргізу қажеттігін айғақтайды.

Ұрлық жасаудың мән-жайлары, қылмыскердің әрекет ету механизмі туралы ақпарат алу және бізге ең маңыздысы ретінде іздестіру мен дәлелдеуде қолданылатын белгісіз қылмыскердің моделін жасау іздердің жекелеген түрлерін зерттеу әдістерін тартпай мүмкін емес. Жеке іздерді зерттеу және олардан ақпарат алу арқылы ұрлық жасаған адам туралы жеткілікті ақпарат жинауға болады. Мұндай ақпарат белгілі бір дәрежеде әрбір ізден немесе басқа заттай дәлелдемелерден тұрады.

Криминалистикамен адамның белгілерін, бұзу құралдарын анықтау, диагностикалау мақсатында іздерді зерттеудің көптеген жеке әдістері өндірілді. Олардың ішінде қол, аяқ киім, құрал-саймандар мен құралдардың іздерін зерттеу. Соңғы жылдары осы мақсатта тістердің іздерін, адамның бас терісін, киім іздерін, микрообъектілерді қолдану мүмкіндігі едәуір өсті. Биологиялық іздер – қан, сілекей, тер, шаш, иіс іздерін сараптаудың сот-медициналық әдістері дамуда.

Криминалистика және сот медицинасының әдістері әртүрлі іздерді зерттеу арқылы қылмыс жасаған қылмыскердің белгілерін анықтауға мүмкіндік береді, сондықтан «ізін суытпау» арқылы, тергеу және жедел-іздестіру шараларын жүргізуде қажет. Іздерді зерттеу

барысында алынған адамның физикалық белгілері туралы ақпарат ең сенімді болып табылады.

Іздеу-ізвестіру іс-әрекетінде табылған іздердің жалпы жиынтығын қылмыскермен қалдырылғандар ерекше мәнге ие, өйткені олар оны іздеуге және кейіннен әшкерелеуге қажетті негізгі ақпаратты қамтиды. Осы мақсатта жүргізілген әртүрлі зерттеулер әр түрлі арнайы білім мен тәжірибені қолдануды қажет ететін күрделі, көп қырлы процесс болып табылады [97, 10 б.].

Іздерді және басқа заттай дәлелдемелерді зерттеу негізінде тұжырымдалған адамның белгілері туралы қорытынды мұқият тексеруді қажет етеді. Мұндай тексерудің перспективалық әдістерінің бірі жоғарыда аталған ситуациялық талдау болуы мүмкін, оның барысында тек іздердің өзі ғана емес, сонымен бірге оларды зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдар сәйкесінше топтастырылады, жалпы жағдайға сәйкес келеді және түзетіледі.

Жоғарыда келтірілген мәліметтер ұрлық жасалған жерде анықталуы мүмкін криминалистикалық маңызды ақпараттың көптеген материалдық тасымалдаушыларын көрсетуге арналған. Бұл нысандармен жұмыс істеудің негізгісі жалпы жағдайды кәсіби түрде қамту мүмкіндігі деп танылуы керек. Ситуациялық талдау негізінде және жүйелік көзқарас тұрғысынан іздерді оқиға орнында сараптамалық зерттеу мақсатында табу мен алып қоюда табысқа жетуді қамтамасыз ететін дұрыс жұмыс гипотезасын құру болады.

Осылайша, қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау үшін объектілерді сараптамалық зерттеудің қолда бар мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану қылмыстарды толық және сапалы тергеуді жеңілдетеді.

Қылмыстық сот ісін жүргізу практикасында жоғарыда аталған барлық зерттеулер оқиға болған жерді қарап, дәлелдемелерді бекітіп, тергеудің бастапқы кезеңінде неғұрлым тән сараптамалар тағайындалғаннан кейін жүргізіледі. Ұрлықты тергеу кезінде, әсіресе куәгерлер болмаған кезде, ұрлық жағдайларын анықтауда үлкен рөл әртүрлі іздер мен заттай дәлелдемелерді барынша пайдалану болып табылатындығына байланысты және көп жағдайда барлық іздерді толық көлемде табу, оқиға болған жерді тексеру шеңберінде болған қылмыстың динамикасын ашу, сондай-ақ оқиға болған жерді тексеру кезінде әрдайым мүмкін бола бермейді, істің сараптамалық перспективасын білместен, кейіннен сараптамалық міндеттерді шешу үшін бастапқы ретінде әрекет ететін белгілі бір деректерге әрдайым назар аударыла бермейді, осыған байланысты оқиға орнын қарау кезінде сарапшының қатысуының ғана емес, сонымен қатар оқиға орнында сараптама жүргізудің орындылығы туралы мәселені көтеру ұсынылады. Сараптамалық әдістемені меңгерген және сараптамалық міндеттерді шешудің ерекшеліктерін білетін сарапшы ғана бастапқы деректерді нақтылап, олардың толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз ете алады. Соңғысы сарапшы тергеуші арқылы емес, тікелей өзі арнайы білімді қолдана отырып, қылмысты ашу және тергеу шеңберінде қорытынды беру үшін қажетті және жеткілікті ақпарат көлемін анықтаған кезде сараптамалық зерттеудің негізіне алынған принциптерге сәйкес келеді.

2 ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ МІНДЕТТЕРІН ШЕШУ ҮШІН АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУ

2.1 Арнайы білімді қолдана отырып, оқиға болған жерді ситуациялық талдау

Қылмыстарды, соның ішінде ұрлықты тергеу кезінде арнаулы білімді қолдану тергеудің тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады, өйткені ол тергеушінің танымдық мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді, қылмыстық істі дәлелдеуде қолданылатын нақты деректердің санын көбейтеді.

Тәжірибе көрсеткендей, бөтеннің мүлкін ұрлаудың ашылуы, ең алдымен, тергеудің бірінші және бастапқы кезеңіндегі жедел-тергеу тобы қызметінің тиімділігіне байланысты. Оқиға орнын тексеру бастапқы және шұғыл [98, 13 б.; 99, 56 б.] тергеу әрекетіне жатады, ол ең тиімді құралдардың бірі болып табылады, «өйткені ол қылмыс құрамының барлық тараптарына қатысты жағдайлардың ең үлкен жиынтығын анықтауға мүмкіндік береді, өйткені ол тактикалық әдістер мен сот-медициналық техниканың кешенін қолдануды талап етеді» [100, 86-89 б.].

Басқа тергеу әрекеттерінің арасында оқиға болған жерді тексеру дәлелдеу процесінде маңызды орын алады, оны көбінесе көптеген белгісіздермен мәселелерді шешудің кілті деп атайды. Осыған байланысты, оны өндіруде тергеуші байқаған көптеген жағдайларды олар дереу байланысты немесе іске қатысы жоқ деп бағалай алмайды. Қылмыс көрінісінің тергеушісі үшін айтарлықтай түсініксіздік үлкен техникалық жабдықталуды және оқиға орнының жағдайын құрайтын материалдық іздер мен объектілерді мұқият зерттеуді, шекараларды дұрыс таңдауды және тексеру әдістерін қажет ететіні анық.

Кез-келген қылмыс ситуациялық сипатта болады. Соңғысы қылмыс жасау әдісін таңдауға субъективті және объективті сипаттағы әртүрлі факторлар әсер ететіндігін білдіреді. Осы факторларды анықтау тергеушіге қылмыс оқиғасы болған жағдайды дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Ұрлық туралы істер бойынша оқиға орнын қарау кезінде тергеуші ұрлық орнындағы жағдай мен материалдық іздерді жай зерделеумен және тіркеумен шектелмеуі тиіс, қылмыс орнындағы жекелеген объектілер мен іздер арасындағы себептік байланыстарды ашуға, олардың түзілу реттілігін анықтауға, соның негізінде қылмыскер қылмыс орнында жасаған іс-әрекеттердің жиынтығы туралы мәселені шешуге, осы мақсатты анықтауға міндетті қылмыс жасаған кезде оның себептерін басшылыққа алған қылмыскер оның алдына қойған мақсатына жетті ме, жоқ па деген мәселені шешеді, бұл оған кедергі болды.

Осылайша, оқиға болған жерді тексеру негізінен танымдық сипатта болады, қылмыстардың іздері мен материалдық жағдайын белгілеумен байланысты әдістерді қолданумен шектелмейді, қылмыстың бүкіл оқиғасына да, оның жекелеген элементтеріне де қатысты нұсқаларды ұсынуды талап етеді.

Кейбір жағдайларда, тексеру мәселелерін шешуге арналған ақпараттың жетіспеушілігімен тергеушінің бейнелі ойлау қабілеті маңызды, бұл оған теориялық ережелерді білуді ғана емес, сонымен қатар маңызды практикалық тәжірибені қажет етеді, бұл эвристика, болжау әдістерін тиімді пайдалануға және кейбір жағдайларда интуицияны қолдануға мүмкіндік береді. Қылмыс механизмін және қылмыскердің келбетін қалпына келтіру жүйесі заттай ақпарат көздерінің едәуір саны анықталған кезде тиімдірек болуы мүмкін, тергеуші

бақыланатын нәрсені түсіну негізінде қылмыс оқиғасын және қылмыскердің немесе қылмыскерлер тобының келбетін модельдейді. Қылмыс оқиғасын және қылмыскердің келбетін модельдеу дәлелді ақпараттың заттай көздерін іздеуден бөлек мүмкін емес. Қылмыскерлер мен жәбірленушілердің оқиға орнындағы әрекеттері қылмыс жасау механизмін білдіреді. Соңғысының ойша қалпына келтіру – бұл модельдеудің бір түрі, оқиғаның идеалды моделін құру, оның материалдық салдарын тергеуші зерттейді [101, 10-11 б.].

Сонымен бірге, оқиға болған жерді тексеру кезінде таным процесі фрагменттік сипатта болады, өйткені ол тергеушіге осы тергеу әрекетінің басқа қатысушыларының тексеруі аясында берілген бірқатар мәліметтерден тұрады, сондықтан тергеуші талдау және синтез әдістерін қолдана отырып, фрагменттерді біртұтас біріктіріп, оларды қажетті логикалық дәйектілікпен құрып, оларды анықтауы керек.

Оқиға болған жерді тексеру кезінде танымдық процестің фрагменттік сипаты оқиға орнында қылмыс жасау тәсілінің даму динамикасын анықтауға мүмкіндік беретін іздердің толық жиынтығының болмауына байланысты. Соңғысы қылмыс іздерін жоюға бағытталған қылмыскердің қасақана әрекеттерімен де, объективті факторлардың – жаңбыр, қар және т.б. Дәл осы жағдайларда тергеушінің эвристикалық ойлауы өте маңызды, бұл қылмыстық оқиғаны тұтастай алғанда оның фрагменттері бойынша қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Тексеру теориясының барлық элементтері өзара байланысты және өзара тәуелді екенін атап өткен жөн. Дәлелді ақпараттың нақты көздерін іздеуді, мысалы, қылмыс оқиғасын психикалық модельдеуден ажыратуға болмайды: табылған іздер оларды түсінуге ынталандырады, нәтижесінде іздеуді жалғастыруға

ынталандыратын басқа іздерді табу туралы болжам пайда болады.

Оқиға болған жерді тексеру кезінде тергеушінің алдында тұрған міндеттердің күрделілігі, тексерудің табиғаты оған мамандардың қатысуын талап етеді. Оқиға орнын тексеруде арнаулы білімді пайдаланудың негізгі нысаны – бұл тергеу іс-әрекетін жүргізуге арнайы білімі бар криминалист, сот дәрігері және т.б. мамандарды тарту, олар «дәлелдемелерді табуға, бекітуге және алуға көмектесетін кез-келген кәсіби білім» болып табылады [102, 8 б.].

Оқиға болған жерді тексеру кезінде маман-криминалисттің функцияларын қарастыра отырып, оның қатысуы оның техникалық және криминалистикалық құралдарды қолдануымен тікелей байланысты екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, тәжірибеде рұқсат етілген араластыру, кейде маман – криминалист мен сарапшының функцияларын анықтау олардың іс жүргізу жағдайын ажыратуды, сондай-ақ олардың қызметінің ерекшеліктерін түсінуді талап етеді. Олардың арасындағы түбегейлі айырмашылық, ең алдымен, арнаулы білімді қолданудың әртүрлі мақсаттарымен байланысты. Мәселен, сарапшының негізгі міндеті арнайы ғылыми білімдер негізінде зерттеу (сараптама) жүргізу және оның нәтижелері бойынша тиісті қорытынды шығару болып табылады, ол кейіннен дәлелдемелер көзі болып табылатын іс жүргізу заңында (ҚР ҚІЖК 79-бабы) көзделген. Қылмыстық процеске маман – криминалисттің қатысуының мақсаты-дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалауда, сондай-ақ тергеу әрекетін жүргізуде арнаулы білімді пайдалана отырып, тергеушіге жәрдемдесу.

ҚР ҚІЖК 80-бабына сәйкес маман оқиға орнында қылмыстарды ашу және қылмыскерлерді іздестіру мақсатында тергеу әрекеті шеңберінде іздерді алдын ала

зерттеу жүргізе алады. Маманның қызметін зерттеу нәтижелері олардың көлеміне және өткізу уақытына байланысты не оқиға болған жерді қарау хаттамасында, не ҚР ҚІЖК 199-бабының 9-бөлігінде көзделген тәртіппен қылмыстық іске қоса маманның қорытындысында тіркеледі.

Маман – криминалисттің алдын ала зерттеуді білікті жүргізуі зерттелетін оқиға, оның механизмі және қатысушылары туралы объективті ақпаратты неғұрлым толық көлемде алуға мүмкіндік береді, осы жұмыстың дәлелдерін, құралдары мен әдістерін одан әрі іздеу бағыттарын анықтауға, белгіленген іздердің, заттардың зерттелетін оқиғаға салыстырмалылығын және олардың кейінгі диагностикалық ақпаратты алуға жарамдылығын анықтауға көмектеседі.

Оқиға болған оқиғаның материалдық салдарын алдын ала зерттеу нәтижелері басқа көздерден алынған ақпаратпен (жедел сипаттағы мәліметтер, жәбірленушілердің, куәгерлердің түсіндірмелері және т.б.) қол сұғу механизмін де, кінәлілердің жеке басына қатысты деректерді де түсіну, сондай-ақ тергеушіге қылмысты сахналау туралы нұсқаны тексеруге, теріс деректерді іздеуге және анықтауға көмек көрсету мақсатында салыстырылады мән-жайлар.

Маманның да, сарапшының да зерттеу нәтижелері оқиға болған жерді жан-жақты ситуациялық талдау үшін объективті негіз құрайды.

Оқиға орнындағы жекелеген іздерді сараптамалық зерттеудің сирек жағдайларынан оқиға орнының заттық жағдайын ситуациялық сараптауға көшу тұтастай алғанда тергеу және сот практикасының қажеттіліктерін көрсетеді және қазіргі заманғы сот сараптамасының мүмкіндіктеріне сәйкес келеді [103, 150 б.].

Ситуациялық талдау әдісін қолдану мүмкіндіктері сараптамалық зерттеулерге қатысты А.И. Винбергтің [104], Г.Л. Грановскийдің [105], Т.С. Волчецкаяның [106] еңбектерінде қарастырылды. Ситуологиялық сараптаманың мәні Г.Л. Грановскийдің еңбектерінде егжей-тегжейлі баяндалған, ол алғашқылардың бірі болып оның теориялық негіздемесін берді. «Ситуологиялық сараптама объектісі, – деп жазады автор, – оқиға, ал тікелей объект-ол болған жер. Сарапшылар оқиғаны тек заттық жағдайдағы көріністер арқылы бағалай алады. Сондықтан, ситуологиялық сараптаманың объектісі оқиға болғанымен, сарапшылар оны тікелей емес, оқиға орнының заттық жағдайындағы материалдық көріністерімен зерттейді. Айта кету керек, бұл оқиғаны тұтастай қамтитын кең көзқарас туралы: оның уақыты, орны, құрылымы мен кезеңдері, ағымдары, кінәлілер мен жәбірленушілердің әрекеттері, жеке адамдардың іс-әрекеттері мен жеке іздерде және бүкіл ортада көрсетілген салдарлар арасындағы байланыс» [105, 115 б.].

Бұл тәсіл ситуациялық деңгейдегі тапсырманың максаттарын нақтылауға мүмкіндік береді: бір жағдайда – бұл оқиғаның арнаулы білімі негізінде тұтастай алғанда, екіншісінде – оқиғаның фрагментін белгілеу. Тиісінше, осы деңгейдің міндеттері белгіленген фактілердің ортақтық дәрежесі бойынша жалпы және жеке болып бөлінуі керек. Екі жағдайда да ситуациялық міндеттердің тән белгісі объектілердің өзара әрекеттесуін көрсететін динамикалық процестерді талдау, олардың себеп-салдарлық қатынастарын анықтау болады. Жалпы ситуациялық мәселені шешу интегралды болып табылады, әдетте ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында арнайы білімді қажет етеді және көбінесе кешенді сараптама түрінде болады.

Атап айтқанда, Г.Л. Грановский: «Ситуациялық сараптаманың күрделілігі мынада: ол әдетте жағдайдың құрылымын оның әртүрлі көріністерінде қамтиды, бұл, әдетте, әртүрлі арнайы білімдерді олардың кешенді түрінде қолдануды талап етеді, ситуациялық сараптамада кешенді сараптама және кешенді сараптамалық зерттеулер ұғымдары барабар емес және әртүрлі сипатта болады: кешенді сараптама жүргізіледі іс жүргізу заңының талаптары деңгейінде, кешенді зерттеулер-сот сараптамаларында әзірленген зерттеу әдістемесі деңгейінде. Осылайша, ситуациялық сараптама үшін жеке жағдайлар объектілерінің әртүрлі белгілерінің кешенін белгілеу тән болады, олардың ішінен бүкіл зерттелетін оқиғаның тұтас бейнесі жасалады, оның механизмін құру әртүрлі сараптамаларды қолдануды талап етеді» [105, 102 б.].

Ю.Г. Корухов бұл мәселені талдай отырып, ситуациялық зерттеу объектісі негізінен дәлелдеу объектісімен анықталатынын атап өтті, бұл қылмыс құрамының барлық элементтеріне қатысты нақты жағдайларды анықтау мүмкіндігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Сараптамалық жолмен: оқиғаның кезеңдерін сипаттайтын мән-жайларды; жағдайда болған өзгерістердің себептерін, қылмыс жасауға дайындалу, оны жасау және жасыру тәсілдерін; қылмыскердің кейбір физикалық және психологиялық қасиеттерін анықтау мүмкіндіктері туралы айтуға толық негіз бар; хакерлік құралдар мен кедергілердің өзара әрекеттесу механизмі [65, 46 б.]. Ұрлық істері бойынша ситуациялық талдау оны жасауға байланысты барлық әрекеттерді мұқият зерттеуге мүмкіндік береді. Жалпы заттық жағдайды зерттей отырып, сарапшылар ұрлық оқиғасына қатысты барлық деректерді тексеруге мүмкіндік алады. Оқиға орнындағы іздердің, басқа заттай дәлелдемелердің бүкіл кешенін зерттеу көбінесе сарапшыға жасалған ұрлықтың «көрінісін» қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Бұл проблемалар А.И. Винбергтің [104, 73 б.] еңбектерінде де көрініс тапты, ол: «Ситуациялық талдау заттар жиынтығы мен жағдайдың өзгеруін жан-жақты зерттеу болып табылады. Ситуациялық сараптама сараптамалық міндеттерге байланысты оқиғаны оның әртүрлі аспектілерінде – оқиғаның уақытын, орнын, құрылымын, ағым кезеңдерін, оған қатысқан адамдарды анықтауды, адамның іс-әрекеттері мен зерттелетін жағдайдың іздерінде көрсетілген салдарлар арасындағы байланысты қамтиды. Ситуациялық сараптаманың көмегімен қылмыс жасау тәсілін анықтау мүмкіндігі туралы мәселе шешіледі, орын алған әрекеттер, олардың реттілігі және қылмыскер қолданатын құралдар талданады».

Г.Л. Грановский әзірлеген ситуациялық сараптама өндірісінің тұжырымдамасын Р.С. Белкин [107] сынға алды, атап айтқанда, ситуациялық сараптамаға жалпы қылмыстық оқиғаны және оның элементтерін толық зерттеуге мүмкіндік беру, іс жүзінде жан-жақты, осылайша дәлелдеу мәні негізінен тергеушіге тек «айып тағу керек іс бойынша іс жүргізуді аяқтау: ситуациялық сараптама жүргізу дәлелдеудің барлық процесін сарқу үшін жеткілікті болып шығады». «Бірақ бірде-бір сараптама, тіпті сараптама кешені, – деп жалғастырады Р.С. Белкин, – егер сарапшы өзінің процессуалдық тұжырымдамасының шекарасын бұзбаса, тергеушінің дәлелдеу қызметін алмастыра алмайды. Жалпы алынған қылмыс оқиғасы ешқандай сараптама объектісі бола алмайды, өйткені оның барлық элементтері сот сарапшысының зерттеуі үшін қол жетімді оқиға орнының материалдық жағдайында көрінбейді» [107, 20 б.] .

Р.С. Белкин жүргізген Г.Л. Грановскийдің көзқарасын талдау ситуациялық сараптама сараптаманың ерекше түрі емес, оны Г.Л. Грановский құрастырған түрде шындыққа

жанаспайтын және іс жүргізу тұрғысынан қате деген табиғи қорытындыға әкеледі. Алайда, ситуациялық сараптама шынымен де бар. Оның тақырыбы тұтастай алғанда оқиға емес, қылмысқа дейінгі, сол кездегі немесе одан кейінгі барлық жағдай емес, тек оқиғаның жекелеген элементтері, жағдайдың жекелеген бөлшектері.

Ситуациялық деңгейдегі міндеттердің жалпы сипаттамасын аяқтай отырып, олардың сараптамалық шешімі сарапшының іс жүргізу өкілеттіктерінен асып кетуді, тергеуші мен сотты алмастыруды білдірмейтінін атап өткім келеді. Мұндай сараптамалардың жарамдылығының шешуші және айқындаушы критерийі сарапшының зерттелетін мән-жайларды құқықтық бағалауды қозғамайтын арнайы танымдарды пайдалануы болып табылады.

Ю.Г. Корухов және басқа ғалымдар ұсынған диагностикалық және ситуалогиялық деңгейлердің міндеттерін араластыруға мүмкіндік беретін сараптамалық зерттеулердің (міндеттердің) жіктелуінен айырмашылығы, К. Шакировпен ситуалогиялық міндеттерді дербес деп бөлуді көздейтін жіктеу ұсынылды [108].

«Ситуалдық деңгейдегі зерттеулерге келетін болсақ, – деп атап өтті К. Шакиров, – оларды бағалау кезінде генетикалық, функционалдық немесе байланыстың өзге де нысандарын анықтау арқылы оқиғаны тұтастай анықтауға осы деңгейде шешілетін сараптамалық емес міндеттердің бағытын негізге алу қажет. Тиісінше, осы деңгейдің міндеттері белгіленген фактінің жалпылық дәрежесі бойынша жалпы және жеке болып бөлінеді. Жеке ситуациялық тапсырманың мақсаттары әлдеқайда тар, оларға қол жеткізу, әдетте, арнайы біліммен қамтамасыз етіледі, мысалы, сараптама жүргізілетін білім саласы. Сейфтің есігін ашу мүмкіндігі туралы мәселені шешу үшін

қандай да бір құралмен сот трасологиясы саласындағы білім жеткілікті» [109, 170 б.].

Іздер мен басқа да заттай дәлелдемелердің өзімен өзі дәлелдемелердің көзі болып табылмайтыны мойындалды. Мұндай дереккөз емес және жиынтық заттай дәлел-оқиға орнының жағдайы. Оның құрамындағы деректер адам миы іріктеп, өндегеннен кейін және заңда белгіленген тәртіппен (тексеру, сараптама) және тиісті құжаттарда (тексеру хаттамасы, сарапшының қорытындысы) бекітілгеннен кейін ғана дәлелді ақпаратқа айналады. Мұндай іріктеу мен өндеуді тергеуші, ал егер бұл үшін арнайы ғылыми білім қажет болса – сарапшы жүргізеді.

Қылмыс тергеуге ыңғайлы болу үшін (дәлелдеу тақырыбы сияқты) жеке құрылымдар мен элементтерге бөлінеді. Көптеген ішкі тапсырмалар бар. Олардың кейбіреулерін шешуде арнайы білім қолданылады. Бірақ барлық ішкі міндеттер негізгі міндеттерді шешуге бағытталған. Дәстүр бойынша, бұл қиын міндеттерді шешу үшін сарапшылар пайдаланылмады. Сонымен қатар, дәл осы жерде ең үлкен қиындықтар туындайды және арнайы білім қажет. Осындай міндеттердің бірі-оқиғаның жеке іздердегі емес, жалпы оқиға орнының заттық жағдайындағы көріністерін зерттеу арқылы оны білу.

Оқиға орнының заттық жағдайын зерттеу-тексеруден гөрі кең ұғым. Зерттеуді заңда көзделген іс жүргізу әрекеті – тергеу тексерісі шеңберінде қысу мүмкін емес. Мұнда тексеруді (бақылауды) және экспериментті, ең бастысы арнайы ғылыми білімді кеңінен қолдануды біріктіретін әрекеттердің кең ауқымы қажет.

Тек механоскопия маманы ғана бұзған жасаған адамның қай жерде тұрғанын анықтай алады (іздерді ғана емес, сонымен қатар бөлменің өлшемдерін, бұзу әдісін ескере отырып), арнайы дағдылар қажет пе және белгілі бір хакерлік құралдармен кедергілерді жену үшін не қажет.

Қылмыскерлердің қулықтарымен жақсы таныс маман ғана жағдайды тұтастай бағалай отырып, олардың шынымен бұзылған терезені пайдаланғанын немесе, мысалы, құлыпты таңдалған кілтпен ашу арқылы есік арқылы кіргенін анықтай алады.

Оқиға орнындағы жағдайды сараптау көбінесе әртүрлі мамандықтардың сарапшылар тобы жүргізетін кешенді зерттеу болып табылады. Олардың әрқайсысы өздерінің арнайы білімдері мен жеке әдістерін қолданады. Сонымен бірге олардың зерттеу объектісі мен пәні ғана емес, сонымен бірге жалпы әдістемесі – ситуациялық талдау бар. Мамандардың әрқайсысы алдымен жағдайды өзінің тар кәсіби тұрғысынан бағалайды. Бірақ жағдайдың осындай тар (арнайы) бағасынан кейін оны тұтастай бағалау керек. Жағдайды жалпы бағалау – бұл сарапшылар комиссиясының бірлескен жұмысының синтезі. Тек жағдайды жалпы бағалау арнайы зерттеулердің нәтижелерін бір тұтастыққа біріктіруге, жалпы қорытындыларды тұжырымдауға мүмкіндік береді. Мүмкін болашақта оны заттай дәлелдемелер мен жалпы заттай жағдайды зерттеудің барлық нәтижелерін байланыстыру үшін қажетті арнайы білімі бар жетекші сарапшы – ситуолог жүзеге асыруы мүмкін.

Қалған іздерді зерттеу үшін де әрдайым арнаулы білім қажет екені белгілі. Олар оқиға орнындағы жағдайдың құрылымын сипаттайтын іздердің, заттардың және олардың байланыстарының жиынтығын зерттеу үшін қажет. Жалпы жағдайды бағалауға, ең алдымен, трасология туралы білім көмектеседі, бірақ сонымен бірге іздер туралы білім тек тар ғана емес, сонымен қатар кең мағынада, іздердің өзара әрекеттесу механизмін білу. Бұрын тергеушілердің білімі, ең болмағанда, жағдайды алдын-ала бағалау үшін жеткілікті болатын. Енді қылмыс жасау тәсілдері, соның ішінде ұрлық, демек, олардың

жағдайларын көрсететін тәсілдер барған сайын өзгеруде. Мұндай жағдайлардың әрқайсысын зерттеу ғана емес, оның жалпы бағасы да сот-медициналық жағдай деп атауға болатын нәрсені құрайтын арнайы білімді қажет етеді.

Ситуациялық сараптама – бұл шындық қазіргі таңда. Ситуациялық талдау әдістері автотехникалық, көліктік-трасологиялық, сот-баллистикалық, трасологиялық сараптамалар өндірісінде қолданылады. Бұл сараптама сот ісін жүргізудің сапасы мен тиімділігін арттыру үшін арнайы білімді пайдалану мүмкіндіктерін кеңейту қажеттілігінен туындады.

Жағдайларды қылмыс оқиғасынан кейін қалыптасқан соңғы, қылмысқа дейінгі бастапқы және оқиғаның әртүрлі кезеңдерінде қалыптасқан аралық жағдайларға бөлуге болады. Оқиға орнын зерттеу аралық жиынтығын береді болуы керек, болуы мүмкін емес жағдайлар.

Жағдайдың өзі және оны зерттеу мүмкіндіктері көбінесе табиғи түрде қалыптасқан немесе кездейсоқ пайда болатын әр түрлі және әр түрлі жағдайларға, тікелей және кері байланыстармен байланысқан қатынастардың, өзара әрекеттесулердің және өзара әсерлердің күрделі жүйелеріне байланысты.

Жағдайды зерттеу – бұл оқиға орнының нақты жағдайының құрылымдық қасиеттерін талдау және салыстыру:

- қылмыс оқиғасына дейін болған құрылымның тұтастығын және басқа қасиеттерін анықтайтын;

- қылмыс оқиғасынан кейін пайда болған құрылымның тұтастығын және басқа қасиеттерін анықтайтын.

Заттық ортаның екінші құрылымы, әдетте, тұтастықтың төмен деңгейімен сипатталады. Бұл оқиғаның жалғасында осы жаңа құрылымның элементтері қысқа мерзімді болса да, қарқынды әсер ететіндігімен

түсіндіріледі. Сонымен қатар, бірінші құрылымның барлық элементтері олардың кеңістіктік бөлінуіне байланысты оларды бір жиынтыққа біріктіретін сыртқы әсерге ұшырамайды. Зерттеудің мұндай әсерін анықтайтын қысқа уақытқа байланысты, олар әрқашан оларды біріктіретін белгілердің (іздердің) пайда болуына байланысты өзара әрекеттесе алмайды. Бұл жағдайлар зерттеу кезінде туындайтын қиындықтардың негізгі себебі болып табылады.

Оқиға орнындағы жағдайды жүйе ретінде олардың арасында бекітілген қатынастары бар белгілі бір қасиеттері бар көптеген объектілер (бастапқы элементтер) ретінде анықтауға болады. Жүйені зерттей отырып, оның бастапқы элементтерін, олардың арасындағы қатынастардың (байланыстардың) түрін, олардың құрамының заңдылықтарын бөліп көрсету керек. Мұны орната отырып, олардың арасындағы байланыстар мен заңдылықтарды ескере отырып, белгілі бір жағдайларда осы элементтер пайда болуы мүмкін жүйелерді елестетуге болады, олар белгілі бір жағдайларда қандай болуы керек және қандай болуы мүмкін емес. Жағдайды талдау жүйелілікті білуден және өткен (бастапқы және аралық) жағдайларды сипаттайтын жүйелерді ретроспективті болжаудан тұрады.

Ситуациялық талдау сараптама тақырыбын кеңейтуге нақты мүмкіндіктер жасайды. Бұл қылмыстық істерді тергеу мен сотта арнайы білім мен техникалық құралдарды пайдалану мүмкіндіктері мен тиімділігін едәуір арттырады.

Ситуациялық сараптаманың ерекше объектісі мен пәні сараптаманың басқа түрлерінде жинақталған арнаулы білімді біріктіру арқылы құрылған жаңа сараптаманың интегралды сипатын көрсететін арнайы әдістемені қолдану қажеттілігін талап етеді. Бұл сараптаманың әдістемесі ерекше, өйткені ол әртүрлі объектілер мен жалпы

жағдайлардың бірнеше деңгейлерін бір уақытта зерттеуді, әртүрлі көздерден алынған деректерді бағалауды және жалпы қылмыс оқиғасына және оның жекелеген бөліктеріне қатысты қорытындыларды қалыптастыруды қарастырады.

Ол жағдайлардың шексіз алуан түрлілігін қамту үшін жеткілікті нақты және сонымен бірге кең болуы керек. Егер дәстүрлі объектілердің әртүрлілігі белгілерді жіктеуді және бірыңғай зерттеу әдістерін қалыптастыруды қиындататыны белгілі болса, онда жағдайлардың құрылымын құрайтын олардың байланыстарының шексіз әртүрлілігі де қосылады. Ғылым жағдайлардың классификациясын жасамайынша, ситуациялық сараптама әдістемесі зерттеу тәртібі мен оған қажетті әдістер мен құралдар туралы ең жалпы нұсқауларды ғана қамтуы мүмкін.

Әдістеме зерттеудің көп сатылы сипатын, жағдайды қайта құруды және сараптамалық эксперименттерді қолдануды, аралық қорытындыларды қалыптастыру қажеттілігін, дедукция мен индуктивті жалпылаудың ерекше ауысуын, аналогияны кеңінен қолдануды қарастырады. Ол нақты жағдайдың жекелеген элементтерін зерттеу келесі, жоғары деңгейге – ішкі құрылымдарды зерттеуге көшу кезінде іс-әрекет пен шешім еркіндігін шектейтін аралық тұжырымдарға әкелуі мүмкін емес екенін ескереді. Ішкі құрылымдарды зерттеу негізінде жасалған тұжырымдар жалпы жағдайды одан әрі зерттеуге кедергі келтірмеуі керек, міндетті түрде дұрыс, бірақ «тар» алдын ала шешімдермен келісуге болмайтын түпкілікті пайымдауларды шектемеуі керек, оларды растауы немесе бірдей табыспен жоққа шығаруы мүмкін. Егер сарапшыларға жағдайдың жекелеген элементтері мен ішкі жүйелерін зерттеу тапсырылса, барлық нәтижелерді жалпы жағдайға қатысты қорытындыны тұжырымдау үшін

бір жетекші сарапшы пайдалануы керек. Сондықтан техника бір жалпы мәселені шешу үшін білімнің әртүрлі салаларындағы мамандардың бірдей немесе әртүрлі объектілерді бір уақытта зерттеудің оңтайлы тәртібін анықтауы керек.

Соңында, ситуациялық сараптама әдістемесі нақты жағдайдың жекелеген элементтерін зерттеу нәтижесінде алынған ықтимал тұжырымдарды дәлелдеуде сәтті қолдануға болатын категориялық тұжырымдарға қайта өңдеуді қамтамасыз ете алады.

Қарапайым, сенімді заңдылықтар бар, мұндай заңдылықтар қарапайым, бір көзқараспен оңай қамтылған құбылыстарда ғана байқалады. Қылмыс оқиғасы – бұл күрделі, түсіну қиын және зерттеуге қиын құбылыс. Оның танымы күрделі деңгейдің заңдылықтарына бағынады, оған тәртіп пен тәртіпсіздік, сенімділік пен кездейсоқтық кіреді. Сенімді және ықтимал фактілерден тұратын жағдайды талдау процесінде алынған жағдайлар жүйесі қазіргі заманғы философия мен білім теориясына өте сәйкес келеді. Жағдайлар сенімді және ықтимал қарама-қайшы емес, бірақ бірін-бірі толықтырады. Тек сенімді фактілерден тұратын жүйені құру әрдайым мүмкін емес, мұндай жүйе оқиғаның барлық нюанстарын көрсете алмайды. Жүйені тиімдірек ету, оны шындыққа жақындату үшін оны жоғарырақ ретке келтіру керек, онда ықтималдық фактілері үшін орын табу керек. «Сенімділік пен ықтималдық» мұндай жүйені құру принципі болуы керек.

Алайда, қолданыстағы қатаң дәлелдемелер жүйесі тек сенімді фактілерді қолдануға мүмкіндік береді, барлық кездейсоқ жағдайларды жоққа шығарады және жоққа шығарады. Барлық кездейсоқ фактілерді шындыққа айналдыру-оқиға болған жерді зерттейтін сарапшылардың міндеті. Көбінесе жағдайды біртұтас тұтастыққа талдау

арқылы жеке заттай дәлелдемелерді зерттеу нәтижесінде алынған жалпы топтық тиістілік туралы ықтимал тұжырымдар мен тұжырымдарды байланыстыра отырып, үкімді негіздеу үшін талап етілетін категориялық қорытынды тұжырымдауға болады.

Ситуациялық сараптамалар сарапшының профилактикалық қызметінің мүмкіндіктерін күрт арттыратынын атап өткім келеді. Сонымен, хакерлікпен немесе бөлмеге кірудің басқа әдісімен байланысты оқиға орнының жағдайын зерттей отырып, сарапшы зертханада оған жеткізілген құлыптау құрылғысын зерттегеннен гөрі қылмыс жасау әдісі туралы көбірек ақпарат алады. Бұл оған қылмыстың алдын алудың ықтимал жолдары туралы жиі және неғұрлым негізделген пайымдаулар жасауға мүмкіндік береді.

Сот сараптамалары көбінесе тиісті пәндік ғылымдарға негізделген. Дәстүрлі криминалистикалық сараптамалар үшін мұндай ғылымдар криминалистиканың әртүрлі салалары болып табылады. Алайда, арнайы білімі бар криминалистика ғылымының бір саласын атауға болмайды, оның өзгеруі қолданбалы сот ғылымын тудыруы мүмкін – оқиға орнының жағдайына криминалистикалық сараптама және оны криминалистикалық жағдайлар (криминалистикалық ситуология) туралы ілім деп атауға болады.

Білімнің негізгі саласының рөлі белгілі бір дәрежеде трасологияға берілуі мүмкін. Криминалистиканың бұл саласы дәстүрлі түрде жаратылыстану және техникалық ғылымдар деректері заң ғылымдарына және қылмыстық істерді тергеу мен сот ісін жүргізудің заң практикасына тасымалданатын негізгі құбыр ретінде қызмет етеді. Мұндай конвейермен жүру процесінде әдістер мен техникалық құралдар оларды нақты объектілерге және

қылмыстық сот ісін жүргізу жағдайларына бейімдеуге арналған ішінара, кейде толық қайта өңдеуге ұшырайды.

Оқиға орнының жағдайы салыстырмалы түрде жаңа объект болып табылады. Техникалық құралдар мен әдістер оның жеке элементтерін зерттеу міндеттеріне бейімделген. Енді оларды жалпы құрылымды зерттеуге бейімдеу мәселесі туындайды. Бұл мәселе қарапайым емес, бірақ егер сіз бұл үшін жақсы бастапқы деректер бар екенін ескерсеңіз, тез арада шешілуі мүмкін – құрылымның жекелеген элементтерін зерттеудің қалдық әдістері мен құралдары және тұтастай алғанда нақты жағдайды бекітудің техникалық құралдары.

Трасологияның негізгі міндеттерінің бірі жалпы заңдылықтарды бөліп көрсету және тұжырымдау болып табылады және болып қала береді. Бұл заңдылықтар түрлі болып көрінетін құбылыстарды білуге мүмкіндік береді және әртүрлі объектілерді зерттеуден тұратын көптеген сараптама түрлеріне жатады.

Сыртқы құрылымның шағылыстары қандай да бір дәрежеде қолданылатын жерде жалпы заңдылықтар қолданылады және трасологиялық сәйкестендіру мен диагностиканың жалпы принциптерін қолдануға болады. Қазір бұл принциптерді барлық жағдайларды зерттеуге кеңейту міндеті тұр.

Трасологияның арнайы білімі сот медицинасы, сот психологиясы, сот баллистикасы және автотехникалық сараптама деректерімен толықтырылуы тиіс. Жаңа ситуациялық сараптама оны басқа сараптамадан саралау арқылы емес, бірқатар қолданбалы сараптамалық ғылымдарды және тек осындай ғылымдарды интеграциялау арқылы қалыптасады. Мұнда криминология, виктимология және басқа ғылымдардың деректері қажет, осы уақытқа дейін сот сараптамасымен тікелей байланысты емес. Бұл, бәлкім, қалыптасуына

әкелуі мүмкін жоғарыда аталған жағдайлар – әртүрлі тәсілдермен жасалған қылмыстардан кейін оқиға орнында пайда болатын жағдайлардың пайда болуы мен жіктелу заңдылықтарын зерттеуге арналған криминалистика саласы. Оқиға орнындағы зерттеулер фотографияның, жағдайды модельдеудің және қайта құрудың жаңа техникалық құралдарын, жылжымалы зертханаларды, байланыс құралдарын және ақпараттық-іздігіру жүйелерін талап етеді. Оларды әзірлеу және жетілдіру де ситуациялық сараптамаларды енгізудің маңызды алғышарты болып табылады.

Көріп отырғаныңыздай, ситуациялық сараптама көбінесе қылмыстың объективті жағымен және қылмыс субъектісінің сипаттамасымен байланысты мәселелерді шешуге бағытталған. Бұл сараптаманың нәтижелері объективті, өйткені олар жағдайды, материалдық заттар мен іздерді зерттеумен байланысты.

Ситуациялық сараптама арқылы трасологиялық зерттеу мысалында сараптамалық міндеттер: іздер мен оқиға орнының заттық жағдайының белгілері бойынша тергеліп жатқан оқиғаның мән-жайларын анықтау (мысалы, оқиғаға қатысушылардың іс-әрекеттері қандай болды, олардың саны қанша болды, олар қалай қозғалды, не істеді, қандай құралдармен, оқиғалардың қалай дамығаны – бастапқы, аралық және соңғы жағдайлар); заттық жағдайдың іздері мен оқиғаның сипаттамаларын, оған қатысқан адамдардың физикалық және басқа белгілерін, құралдар мен механизмдерді пайдалану белгілерін анықтау және тексерілетін адамдарды анықтау. Сонымен бірге, ситуациялық сараптаманың нәтижелері субъективті тараппен және қылмыс объектісімен байланысты бірқатар тармақтарды анықтауға мүмкіндік береді, әсіресе қылмыскер қажетті нәтижелерге қол жеткізе алмады деген нұсқа пайда болған жағдайларда.

Практикалық қызметте ситуациялық сараптама, ең алдымен, оқиға болған жерді ситуациялық сараптама объектісі ретінде сараптау кезінде, сараптамалық тапсырманы кешенді сараптама түрінде әр түрлі арнайы таным негізінде шешуге болатын және шешілуі керек барлық жағдайларда өте пайдалы.

Жоғарыда айтылғандар тек міндеттердің ғана емес, сонымен қатар ситуациялық сараптама мен оқиға орнын тексеру объектілерінің сәйкес келетіндігін көрсетеді. Оқиға орнының жағдайы мен қылмыстың материалдық іздері әрқашан өзара байланысты және олардың өзара орналасуын ескеруді талап етеді. Объектілерді жеке зерттеу қылмысты сәтті ашу үшін өте қажет ақпараттың жоғалуына әкеледі.

Бұл мәселені шешудің бір жолы – ұрлық орнын оқиға орнында сараптама жүргізілгенге дейін тексерген кезде мамандар мен сарапшыларды кеңінен пайдалану, бұл оқиғаның мән-жайын анықтау үшін қылмыс жасалған жердегі келесі ақпаратты неғұрлым толық пайдалануға, сотқа дейінгі тергеуді бастау, кінәлі адамдарды анықтау және олардың іс-әрекеттерін саралау туралы мәселені дұрыс және негізді шешуге мүмкіндік береді.

Бұзу құралдарын трасологиялық сараптама мысалында оқиға болған жерді ситуациялық талдау қажеттілігін толығырақ қарастырайық.

Бөтеннің мүлкін ұрлау әртүрлі заттармен жасалған бұзумен бірге жүреді. Көбінесе мұндай заттар құралдар, кез-келген механизмдердің тұтқалары, металл шыбықтар, сынықтар, сымдар және т.б. олардың қылмыскерлері бұзылатын тосқауылдың белгілі бір нүктесінде физикалық күш-жігерді азайтуға немесе шоғырландыруға тырысады. Бұл заттарды бұзу үшін қолданылатын техникалық құралдар немесе құралдар деп атауға болады.

Ұрлық істері бойынша бұзу құралдарының маңызы, сондай-ақ олардың әрекетінің іздері – олардың көмегімен:

- қылмыскерлердің ену (кіру) жолын анықтау;

- ұрлық жасау кезінде қолданылатын нақты бұзу құралын анықтау. Кінәліні әшкерелеудегі бұл фактінің дәлелді мәні бұзуға (ашуға) қолданылатын зат пен оны қолданған адам арасындағы қатынастарға, ара-қатынастарға байланысты;

- бірнеше ұрлық жасалған кезде кедергілер бір бұзу құралымен бұзылғанын анықтау;

- жасалған бұзудың мән-жайларын, шарттары мен механизмін нақтылау, бұзу үшін қолданылған затты мақсатты іздеу үшін мәліметтер жинау;

- қылмыскердің жеке қасиеттерін, жағдайын, әдеттерін бағалау.

Ұрлық туралы қылмыстық істер бойынша біз қорытындылаған тергеу, сот практикасы бұзу құралдары мен жабдықтарының іздері тәркіленген объектілердің жалпы санының 9,2% құрайтынын көрсетті.

С.М. Сырков пен Г.Н. Меженцев бұзу құралдарының іздерінің басқа іздермен салыстырғанда ерекшелігі, мысалы, саусақтардың іздері, қылмыскер олардың пайда болуына қарсы тұра алмайтындығында. Пайда болған бұзу құралдарының іздері, әдетте, қылмыскердің тарапынан жасалған әсеріне ұшырамайды – ол оларды жоя алмайды, зақымдай да алмайды [51, 4 б.].

Жоғарыда келтірілген ереже жасалған жерлердегі жедел-тергеу топтары жұмысының тиімділігін бағалау үшін белгілі бір дәрежеде пайдаланылуы мүмкін. Атап айтқанда, зерттелген істер бойынша, бұзу құралын қолдана отырып есікті бұзу (ену тәсілі ретінде) 55,7% жағдайда, кілтті таңдау, отмычка және басқа құралдарды қолдану, сондай-ақ 31,3% жағдайда құлыпты бұзу орын алды. Осылайша, барлық жағдайларда оқиға орындарынан бұзу

құралдарының іздері алынуы керек екені анық. Алайда, шын мәнінде, бұл жағдай да, жоғарыда аталған бұзу құралдарының іздерінің қасиеттері де оларды алу санының артуына ықпал етпейді: анықталған бұзу құралдарының іздерінен тек 70% ғана алынады; іздердің 15,8%-ы үстірт қаралады, ал қалғандары мүлдем тексерілмейді.

Бұл ереже тергеушілер жедел-тергеу топтарына қатысушылардың жұмысын тиімді басқара алмайтындығын және іздермен жұмыс істеуге аз көңіл бөлетіндігін көрсетеді. Сонымен қатар, қылмыс орнында қолда бар бұзу құралдарының іздерінің едәуір бөлігі ұрлықты тергеу процесінде пайдаланылмайды, сондықтан қылмыстарды ашу үшін қажет құнды дәлелдемелер мен іздестіру ақпараты жоғалады.

Бұзу іздері бар қару түрін анықтайтын сараптама өте күрделі және қиын зерттеу болып табылады, өйткені қарудың кішігірім бөлігінің іздерін көрсету арқылы ол туралы жалпы қорытынды жасау қажет.

Бұзудың іздері мен құралдарына сараптаманы сәтті жүргізу оның сапалы дайындығын анықтайды. Осы мақсаттар үшін оқиға орнында заттай дәлелдемелерді бекіту және алып қою айтарлықтай маңызға ие.

Бұзылған тосқауылдар мен бұзу іздерінің оқиға орнын тексерудің кейбір ерекшеліктері бар. Бұзу іздері әдетте бірнеше сипатқа ие, олар кейде бір-бірінен алшақ орналасқан немесе басқа кедергілерде орналасқан өзара байланысты іздер кешенінен тұрады. Сондықтан, ең алдымен, бұзудың барлық іздерін табу керек. Бұзу құралдарының іздерінің пайда болуы және орналасуы көбінесе тосқауылды бұзу әдісіне байланысты. Кедергілердегі қару іздері оның әртүрлі бөліктерінде орналасуы мүмкін және мақсатты және кездейсоқ әрекеттерден туындауы мүмкін. Оқиға орнындағы кедергілерді тексеру оларда табылған іздерді бекітудің

дұрыс тәртібін ғана емес, сонымен қатар материалдарды сараптамаға дайындау тәртібін, яғни нені және қалай тіркеу керектігін, не және қандай түрде оқиға орнынан алу керектігін анықтайды.

Бұзу іздері табылған кезде оқиға болған жерді қарап тексеруді жүргізетін адам олардың із түзуші объектісімен, оқиғаның жай-күйімен, оқиғамен және қылмыс субъектілерімен болжамды байланыстарын мұқият зерделеуге тиіс. Осы байланыстарды көрсететін белгілер оқиға орнын тексеру хаттамасында объективті көрсетілуге тиіс.

Тексеру хаттамасында бұзу іздерін табу және алу жағдайлары, шарттары, реттілігі, тәртібі, олардың жай-күйі, нысаны, өлшемдері мен орналасуы міндетті түрде тіркелуі тиіс. Ол сондай-ақ бұзылу іздері табылған беттің күйін, оның жабындысын, зақымдануын және бұзылу іздерінен басқа оның іздерін көрсетуі керек; бұл беттің оқиға орнындағы басқа беттер мен заттарға қатысты орналасуы; іздердің пайда болу механизмін көрсететін белгілер. Тексеру кезінде іздерден түйіндік және масштабты фотосуреттер, қажет болған жағдайда эскиз схемалары жасалуы керек.

Табылған іздер тек трасологиялық аспектіде ғана емес, сонымен бірге кең мағынада да зерттелуі керек, яғни істің мән-жайларына байланысты құбылыстар ретінде және болған оқиғаның салдары ретінде әрекет етеді. Өкінішке орай, оқиға болған жерді тексеру хаттамасы көбінесе сарапшыға жіберілмейді немесе іздерді кең мағынада зерттеуге арналған мәліметтер жоқ. Бұл сарапшыны бұзу құралының түрі туралы қорытындыны негіздеу кезінде пайдаланылуы мүмкін ақпаратты ескеру мүмкіндігінен айырады.

Оқиға орындарында бұзу құралдары табылатынын мәлім. Тексеру жүргізетін маманның бұл құралдармен бұзу

іздері қалдырылғандығы туралы хаттамалары көбінесе іздерді де, бұзу құралдарын да алып қоюдан бас тартуға әкеледі. Бұл кейбір жағдайларда бұзу құралының физикалық күші, оның қаруды (құралды) иелену дәрежесі, қылмыскердің бұзу кезіндегі жағдайы туралы кейінгі тұжырымдарға әсер етуі мүмкін.

Негізгі және ілеспе іздерді, сондай-ақ оқиға орнының жағдайын зерттеу қылмыскердің бұзу кезінде үзіліс жасағанын және қолданылған қаруды қайда салғанын шамамен бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай жерлерде жұмыс бөлігінің немесе жалпы қарудың конфигурациясын беретін іздер табылуы мүмкін. Бұзуға дайындық алаңдарын табу өте маңызды, онда басылған іздер мен сырғу белгілері анықталуы мүмкін. Ағаш, кірпіш, металл кедергілердің, құлыптау құрылғылары мен құлыптардың бұзылуы әдетте қабыршақтардың, үгінділердің және т.б. Олар көбінесе бұзу іздері бар қарудың түрін анықтауды жеңілдетеді. Көбінесе негізгі және ілеспе іздерді табу жағдайлары, орналасуы және сыртқы белгілері тексеру хаттамасында толық келтірілмейді. Сондай-ақ, бұзылу іздері мен із қабылдайтын беттерден табылған ластану мен енгізулердің үлгілерін хаттамалау керек және сарапшыға ұсыну қажет.

Егер металл кедергілерді бұзу термиялық құрылғылардың көмегімен жүргізілсе, онда оқиға орнында ацетилен (карбид), озон, бензин немесе керосин иісі сезілуі мүмкін. Бір немесе басқа иістің болуы қандай құрылғы қолданылғанына байланысты. Мұнда белгілі бір иісі бар карбид бөлшектерін анықтауға болады. Бұл мәселелер көбінесе оқиға болған жерді тексеру хаттамасында көрсетілмецді, ал олар өз кезегінде сарапшыға қызығушылық танытады.

Бұзу іздерін криминалистикалық сараптама кезіндегі зерттеу көлемі іздің пайда болуының нақты шарттарын

және бұзу құралдарының типтік тиесілігін ескере отырып, сарапшының рұқсатына қойылуы мүмкін мәселелерге байланысты (Б қосымшасын қараңыз). Бұзу құралдарының іздерін сараптама жүргізу алдында тергеу әдістерімен тікелей немесе жанама түрде шешуге болатын сұрақтар қойылуы мүмкін. Оны тағайындау кезінде жағдайды, бұзу құралдарын және олардың әрекетінің іздерін зерттеу кезінде анықтауға болатын бұзудың барлық жағдайлары мен егжей-тегжейлері трасологиялық механоскопиялық сараптама тақырыбына жатпайтынын ескеру қажет. Трасологиялық зерттеуден басқа, бұзу (ашу) іздері, дәлірек айтсақ, іздердегі немесе болжамды бұзу құралдарындағы бөгде бөлшектер материалтану сараптамасының объектілері болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда кешенді сараптама жүргізу де жоққа шығарылмайды. Ю.Г. Корухов бір сараптама шеңберіндегі зерттеулер кешені жалпы мәселені шешу жеке мәселелерді шешуде немесе білімнің әртүрлі салаларында мамандар қолданатын бірнеше әдістерді қолдану кезінде алынған мәліметтер жиынтығына негізделуі керек болатын нұсқаларды қамтитынын атап өтті [110, 25 б.].

Ұрлықты тергеу тәжірибесінде, олардың орындалуы кедергілерді бұзумен, соның ішінде құлыптарды ашумен бірге жүреді, бұзу құралдарының іздеріне сараптама тағайындау кезінде өте аз сұрақтар жиынтығымен шектеледі. Егер зерделенген қылмыстық істерге жүгінетін болсақ, онда олар: нақты бұзу құралын сәйкестендіру (осы істер бойынша жүргізілген сараптамалар санына 37%, бұзу үшін пайдаланылған заттың топтық тиесілігін анықтау 18%, бұзу тәсілі мен механизмін белгілеу 9%, қойылған мәселелерді бір мезгілде шешу 53%). Ішкі істер органдарының криминалистикалық бөлімшелерінде бұзу құралдардың іздерін сараптама жүргізу практикасын зерделеу кезінде бұзу механизмі мен тәсілі және топтық

тиістілігі туралы сұрақтардың үлесінің ұлғаюымен бірдей арақатынас байқалады.

Осы санаттағы қылмыстарды тергеу кезінде қылмыскердің жеке басының қасиеттері мен белгілері туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін сұрақтар оқшауланған жағдайларда қойылады. Криминалистикалық бөлімшелерде жол түзуші объектіні сәйкестендіру немесе оның топтық тиесілігін анықтау жүргізілген бұзу құралдарының іздері бойынша жүргізілетін сараптамалар санына олар 8,5% – құрайды.

Берілген сұрақтар тізімінен (*В қосымшасын қараңыз*) (оны толыққанды деп санауға болмайды) тек жауаптары оларды қызықтырып, заңды деп танылатын 3-4 сұрақ тергеушілерде «қолданыстағы» болып табылады. Екі тенденция айқын байқалады: сараптама мүмкіндіктерін толық білмеу және біріншісінің салдары ретінде осы сараптама объектілерін елемеу, оларды материалдық көздердің арсеналынан шығару.

Бұзу құралдарының іздеріне сараптама жүргізуді практикалық қызметкерлер негізінен жеке ақпаратты алу мүмкіндігін ұмытып, қылмыс құралы туралы дәлелдемелік, ақпарат көзі ретінде қарастырады. Тергеу және сараптамалық тәжірибеде бұл сараптаманың міндеттеріне әдетте іздердің пайда болу әдісі мен механизмін, бұзу құралдарының туыстық байланысын анықтау, ол қалдырған іздер бойынша бұзу құралын анықтау кіреді. Мұны растау үшін практикалық қызметкерлердің сауалнамасының мәліметтеріне сілтеме жасауға болады. Мұндай сараптаманың алдына қойылған мәселелердің ішінде тергеушілердің бағалауы бойынша бұзу құралын сәйкестендіру, топтық тиістілікті анықтау және өте сирек басқа мәселелер басым. Тергеушілердің 60%-нан астамы сарапшылардың алдына қылмыскердің

жеке қасиеттерін бұзу құралдарының іздері бойынша диагностикалау туралы сұрақтар мүлдем қоймайды.

Тергеушілер бұл сұрақтарды сарапшылардың алдына қойған жағдайларда, олардың сарапшының құзыретіне жатпайтындығына сілтеме жасай отырып, олар сұрақты шешуден бас тартуы сирек емес. Сауалнамада тергеушілердің 32%-ы бұзу құралдарының іздерін сараптау алдында қылмыскердің жеке басының белгілері мен қасиеттері туралы сұрақтар қойған жағдайларда жауаптар алынбағанын хабарлады.

Шынында да, мұндай мәселелер тек бұзу құралдарын сараптау міндеттерімен ғана қамтылмайды, бұл туралы жоғарыда айтылды. Диагностикалық мәселелерді шешпедің басты себебі – мұндай зерттеулерді жүргізудің үнемділік және тұрақты тәжірибесінің болмауы, бұл осы мәселелерді шешудің қажетті тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік бермейді.

Идентификациялық мәселелер трасологиядағы неғұрлым әзірленген із түзуші объектіні оның бейнесі бойынша сәйкестендіру әдістемесі негізінде шешіледі [111, 143 б.]. Бірақ бұзу құралдарды анықтау ең көп уақытты қажет ететін және күрделі зерттеулердің бірі болып қала береді. Бұзу құралдарының іздерін сараптау тәжірибесін талдау көрсеткендей, сараптама әдістемесіндегі ең қиын нәрсе-анықталған белгілерді бағалау кезеңі. Бұзу іздері мен құралдарын зерттеу кезінде бағалауды әр түрлі белгілердің сәйкестендіру мәнін анықтаудан бастаған жөн.

Айрылатын белгілерін бағалау себептерді, олардың пайда болуын уақыт факторларын, із пайда болу механизмін немесе кездейсоқ жағдайларды ескере отырып анықтауды қамтиды. Жалпы белгілер мен жеке белгілердің айырмашылықтарын анықтаған кезде, сарапшы сәйкестіктің жоқтығы туралы қорытынды жасай алады

(мұндай тұжырымдар, мысалы, басылған іздерді зерттеуде жиі кездеседі).

Сәйкестіктің жоқтығы туралы қорытынды жасау үшін әр түрлі белгілердің жиынтығын анықтау қажет емес, өйткені бұл жағдайда бейнесі зерттелмеген және салыстырылмаған басқа объектіні білмей, әр түрлі белгілердің жиынтығы туралы айту мүмкін емес. Алайда, сарапшы белгілеген айырмашылықтар кейбір жағдайларда зерттелетін объектінің сәйкестігін жоққа шығармайтынын есте ұстаған жөн, өйткені із қалдырушы объект салыстыру кезінде өзгеруі мүмкін (қашау, бұрғы және т.б. – қайта қаралған болуы мүмкін, нәтижесінде жүзінде сынықтар пайда болуы мүмкін және т.б.). Мұның бәрін сарапшы идентификациялық сараптама жүргізу кезінде ескеруі керек.

Ұрлық орнын тексеру хаттамаларындағы, схемалардағы және оған арналған фото кестелердегі кемшіліктерді талдау олардың тергеушілердің (анықтаушылардың) арнайы дайындығын қажет ететіндігін көрсетеді. Ең алдымен, бұл тергеушінің (анықтаушының) жоғарыда аталған ақпаратты тағайындау туралы, шешілетін сұрақтар шеңбері туралы, атап айтқанда, осы ақпараттың көмегімен сарапшылардың, сондай-ақ оның болмауына байланысты салдарлар туралы түсінігі болуы керек.

Ұрлық орнындағы іздер туралы ақпарат сарапшыға ұрлық орнын тексеру хаттамасы және оның схемасы арқылы түседі, яғни осы бөліктегі зерттеудің жеделдігі принципі бұзылады. Сарапшының қорытындысы ұрлық орнындағы іздерді сарапшының тікелей зерттеу нәтижелері емес, ұрлық орнының жағдайы туралы мәліметтерге негізделген. Сарапшының келесі тұжырымы тергеуші мен сот сараптаманы бағалау процесінде іс бойынша дұрыс емес шешім қабылдауға әкелуі мүмкін

деген жағдайды үзілді-кесілді жасырады. Сондықтан бұл қорытындылар трасологиялық сараптамаларды жүргізу тәжірибесінде сақталмайтын шартты-категориялық нысанда көрсетілуі тиіс. Қорытындыда оның сарапшының өзі белгілемейтін, бірақ қылмыстық істе қамтылған деректерге негізделгендігіне міндетті түрде сілтеме жасау қажет.

Осылайша, ұрлық орнын тексеру хаттамасының деректемелерінде көзделген бірқатар деректерді белгілеу, сондай-ақ хаттама деректемелерінің нысаналы бағытын іске асыру тек тіркеумен ғана емес, сонымен қатар ұрлық орнындағы іздерді зерттеумен және бағалаумен де байланысты. Сонымен қатар, осы іздерді зерттеу және бағалау мәселелері арнаулы білім шеңберімен қамтылатынын атап өткен жөн. Іс жүзінде хаттамада диагностикалық белгілер алдын-ала қарастырылып, олар кейіннен ұрлық істері бойынша сараптамалық зерттеулерге негіз болады. Соңғысы осы санаттағы істерді тергеу кезінде арнайы білімді кеңінен қолданудың алғышарттарын жасайды. Жоғарыда айтылғандай, бұл мәселені шешудің бір жолы-тергеудің бастапқы кезеңінде мамандар мен сарапшыларды кеңінен қолдану, оқиға болған жерді тексеру кезінде сараптама жүргізуге дейін, бұл ұрлық орнында келесі ақпаратты толық пайдалануға мүмкіндік береді.

Бұзу құралдарының іздерін сараптау мысалында трасологиялық сараптама міндеттерін шешудің ерекшеліктері, олардың бұзу қаруы мен құралдарындағы және ұрлық орнындағы іздермен шарттылығы, бұзу қаруы мен құралдарындағы іздер мен ұрлық орнындағы іздердің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі трасологиялық сараптама жүргізу тәртібін өзгертудің шұғыл қажеттілігін көрсетеді. Ұрлық орны мен сарапшыны біріктіру қажет, яғни сарапшыға ұрлық жағдайын толық көлемде тікелей

зерттеуге мүмкіндік беру керек, бұл сараптама жүргізу кезінде объективті мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Сарапшы мен ұрлық орнының жағдайын мұндай байланыстыру оқиға болған жерді тексеру кезеңінде ғана мүмкін болады. Қылмыстық істі тергеудің басқа кезеңдерінде ұрлық орнының жағдайын ұзақ уақыт сақтау мүмкін еместігін ескере отырып, мұндай байланыс алынып тасталады. Сарапшы оқиға орнында бұзу құралдарының іздерін зерттей алады:

- қолданылған бұзу құралының әсер ету табиғатын (сипатын) анықтау;

- бұзу үшін пайдаланылған заттар мен құралдардың топтық тиесілігін нақтылау;

- тосқауылды бұзу кезінде қылмыскердің іс-әрекеттерінің тәртібін (реттілігін) белгілеу;

- бұзу кезінде қолданылатын құралдардың санын анықтау;

- қылмыскердің физикалық (соматикалық) қасиеттері туралы мәліметтер алу (бойы, күші, төзімділігі және т.б.);

- қолданылған бұзу құралын пайдалану кезінде қылмыскерді пайдалану дағдылары немесе кәсіби дайындығы туралы ақпаратты анықтау;

- тосқауылды бұзуға жұмсалған ең аз уақытын анықтау;

- бұзу құралының әрекетінен ілеспе іздерін анықтау;

- табылған затты (құралды) бұзу үшін пайдалану мүмкіндігі және оның тергеліп жатқан ұрлыққа қатыстылығы туралы мәселені шешу.

Осы ұрлық жасау кезінде кедергілерді бұзу үшін қолданылуы мүмкін оқиға орнында табылған заттың белгілері мен қасиеттерін талдау келесілерді анықтау үшін жүргізіледі:

- осы заттың (құралдың) бастапқы мақсатын (арналуын);

–оның бұзу (ашу) үшін арнайы жасалғанын көрсететін белгілерін;

–тосқауылды зақымдау немесе бұзу үшін қолданылатын затты жасау әдісін;

–бұзу үшін қолданылатын құралдың, құрылғының, заттың конструктивті күрделілігін;

–бұзуды жүзеге асырған адамның белгілі бір жыныстық жас тобына жататындығын көрсететін белгілерін;

–бұзу құралының әрекет етуінің энергетикалық көзін;

–бұзу құралының шығу немесе сақтау көзін бағалауға мүмкіндік беретін белгілерін;

–ықтимал иесіне немесе қарамағында бұзу құралы болған тұлғаға нұсқайтын деректерін;

–қылмыскерге және бұзу іздеріне аты аталған қарудың әрекеті нәтижесінде пайда болуы мүмкін ілеспе іздерін.

Оқиға болған жердегі объектілерді сарапшының қарауы ұрлық салдарынан пайда болуы жүйені біртұтас зерттеуді қамтуы тиіс: ұрлық ізі – бұзу құралы – ілеспе із.

Жоғарыда келтірілген деректерді қорытындылай келе, келесі қорытындылар жасалуы керек:

1) ұрлықты тергеу кезінде сарапшының алдында тұрған мәселелерді шешу мүмкіндігі ұрлық орнындағы және тұтастай алғанда ұрлық орнындағы жағдайдағы іздерді тексерудің және бекітудің толықтығына тікелей байланысты болады. Сондықтан ұрлық істері бойынша сараптамалар үшін бастапқы деректерді қалыптастыру ұрлық орнын тексеру кезеңінде жүргізілуі керек;

2) трасологиялық сараптамалардың әртүрлі бағыттары саласындағы мамандарды міндетті түрде қарауға тарту орынды, олардың функциялары істің сараптамалық перспективасымен айқындалуға тиіс;

3) ұрлық, сондай-ақ қылмыстың басқа да түрлері туралы істер бойынша тактикалық тұрғыдан неғұрлым дұрыс деп оқиға орнында сараптама жүргізу танылуы тиіс;

4) ұрлықты тергеу кезінде арнайы білімді қолдану тәжірибесін өзгерту қажет. Сарапшы ұрлық орнындағы іздерді де, жалпы ұрлық орнының бүкіл жағдайын да, ұрлық жағдайларын да тікелей зерттеп, оларды оқиға орнында модельдеуі керек;

5) ұрлықты тергеу кезінде арнайы ғылыми білімді кеңінен қолдану қажеттілігі ұрлық туралы қылмыстық істерді тергеу әдістемесі бойынша тергеу және сот кадрларын арнайы даярлауды талап етеді, ұрлық орнындағы іздерді, оқиға орнының жағдайын және ұрлық жасау мән-жайларын сараптамалық зерттеу мүмкіндіктеріне назар аударады;

6) қылмыстардың объективті жағын белгілеу және олардың саралануы сараптамалық зерттеулердің деректеріне тікелей негізделеді, бұл қылмыстық істердің осы санатын зерттеудің ерекшелігін айқындайды.

2.2 Оқиға болған жерде алдын ала зерттеулер өндірісін ұйымдастыру

Бөтеннің мүлкін ұрлауды ашу мен тергеуді қамтамасыз ету мүмкіндіктерін кеңейтуде оқиға орнында және қылмыстың басқа түрлерін тергеу кезінде сараптама жүргізу маңызды рөл атқаруы мүмкін.

Біздің елімізде қалыптасқан криминогендік жағдайда тергеушіге немесе анықтама жүргізетін адамға сарапшының көмегі қажет болған кезде заңда нақты көрсету мүмкін емес. Сараптама жүргізуге байланысты заңнамалық шектеулер орынсыз, өйткені тергеудің басында жасалған қылмыстың мән-жайларын неғұрлым

толық және жан-жақты зерттеу үшін қуатты ғылыми-техникалық әлеует пайдаланылмайды [112, 21 б.].

Әр жылдары криминалистер оқиға орнында сараптама тағайындау қажеттілігіне назар аударды [22, 29 б.; 113, 83-84 б.; 114, 93-109 б., 115, 50 б., 116, 98 б., 117, 3-96 б., 118, 54-56 б.].

Мысалы, А.В. Дулов [119, 39 – 40 б.] былай деп жазды: «Кейбір жағдайларда сараптама оқиға орнының жағдайы бұзылмаған кезде де тағайындалуы керек, мұндай жағдайларда тергеуші сарапшының оқиға орнын тексеруге қатысуын қамтамасыз ету үшін дереу сараптама тағайындауы керек. Мұнда тергеуші сарапшының рұқсатына оқиганың мән-жайымен танысқан кезде бірден туындайтын мәселелерді ғана қояды. Болашақта материалдар жинақталған сайын ол сарапшының рұқсатына қосымша сұрақтар қоя алады. Осылайша, тергеуші оқиға болған жерді сарапшының тікелей қабылдау мүмкіндігін қамтамасыз етеді, бұл объективті қорытынды алуға ықпал етеді» [120, 88-89 б.; 121, 118-126 б.].

А.А. Исаев «бастапқы деректердің қажетті және жеткілікті кешенін анықтау сараптама жүргізу саласында арнайы білімді қолдануды талап етеді, сондықтан алынған нәтижелер үшін жауапкершілік ауыртпалығын ауыстыра отырып, бастапқы деректерді қалыптастыру міндеттерін тергеушіге жүктеу дұрыс емес. Сонымен қатар, бастапқы деректерді таңдау және оларды бағалау сараптамалық зерттеу әдістемесінің бөлігі болып табылады. Сараптамалық әдістемені меңгерген және сараптамалық міндеттерді шешу процесінің ерекшеліктерін білетін сарапшы ғана бастапқы деректерді нақтылап, олардың толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз ете алады. Бастапқы деректерді жинаудың ең орынды сәті-оқиға болған жерді тексеру» [22, 220 б.].

Жоғарыда келтірілген мәлімдемеден сарапшының оқиға орнын тексеруге қатысуы оқиға орнында емес, зертханада аяқталатын сараптамалық зерттеудің бастапқы

кезеңін білдіретін сараптамалық тексеру ретінде қарастырылатыны анық.

Ұрлық орнын тексеруге сарапшының тікелей қатысу процесінде бастапқы деректерді нақтылау сарапшының сенімді қорытындысын жасауға мүмкіндік береді.

Бұл жағдайда бастапқы деректерді жинау сараптамалық зерттеу кезеңі ретінде әрекет етеді. Зерттеудің осы бөлігін біреуге «қайта тапсыру» мүмкін емес, өйткені осылайша объективті ақпарат алу мүмкіндігі алынып тасталады. Ұрлық орнының жағдайын тікелей зерттеу барысында сарапшының деректерді алуы шартты факторды жою және сараптамалық қорытындыға қатысты жауапкершілікті даралау арқылы сарапшының қорытындысының дұрыстығын арттырады.

Оқиға орнында қорытынды беруді қамтитын барлық сараптамалық зерттеулерді жүргізу туралы мәселені қоюдың басымдығы Б.М. Комаринке тиесілі, ол мұндай әрекеттің қажеттілігін келесідей негіздеді: «Қазір, біздің ойымызша, тек зертхана жағдайында криминалистикалық сараптама жүргізу оның міндеттеріне жауап бермейді, өйткені ол оның мүмкіндіктерін шектейді, сарапшының жұмысын шектейді, сараптаманың жедел жүргізілмеуіне әкеледі» [122, 19 б.].

Бұл ретте ол «криминалистикалық сараптама оқиға орнында мынадай жағдайларда жүргізілуі тиіс:

1. Оның алдында тұрған мәселелерді шешу үшін жеке заттай дәлелдемелерді ғана емес, сонымен қатар оқиға орнының жағдайын да зерттеу қажет (жердің еңісі мен рельефі, жолдың жабыны, бөлменің өлшемдері мен ерекшеліктері, оның қабырғалары, едені, төбесі, бөлмедегі жиһаз және т.б.).

2. Егер оның жетістігі үшін оқиға орнындағы әртүрлі нысандардағы іздер арасындағы байланысты зерттеу қажет болса.

3. Қылмыстың немесе қылмыскердің іздері бар заттай дәлелдемелерді оқиға орнынан криминалистикалық зертханаға көлемділігіне немесе тасымалдау кезінде іздердің бұрмалану немесе бүліну қаупіне байланысты жеткізу мүмкін болмаған кезде» [122, 21-22 б.].

Оқиға орнында сараптама жүргізу уақытына тоқтала отырып, Б.М. Комаринец оны оқиға болған жерді тексерумен қатар, тіпті алғашқы тексеруден бірнеше күн немесе апта өткен соң да жүргізуге болады деп санады, бірақ оның тиімділігіне күмән келтірді.

Ең бастысы, оның оқиға орнының бүкіл жағдайын сараптамалық зерттеудің мүмкіндігі және кейде қажеттілігі туралы тұжырымы, онда оқиға болған жерді жалпы (жеке іздер мен заттар емес) сот сараптамасының объектісі ретінде тану табылған [122, 23 б.].

Оқиға орнында сараптама жүргізу мүмкіндігі туралы идеяны қолдай отырып, біз осы мәселені зерттеушілердің назарынан тыс қалған немесе шешімі күмән тудыратын кейбір мәліметтерді нақтылау маңызды деп санаймыз.

Оқиға орнында сараптама жүргізу, бұл ретте бірқатар жағдайларда қажетті оқиға орнын сараптамалық тексеру тек тергеу практикасында бекітілуі тиіс гипотетикалық санаттар болып табылады (зерделенген 400 қылмыстық істің ешбірі бойынша мұндай сараптама жүргізілген жоқ). Сонымен қатар, бұл мәселе толығымен шешілмеген. Атап айтқанда, әңгіме сарапшының оқиға орнында сараптама жүргізуге байланысты жалпы оқиға орнын немесе оның кейбір фрагменттерін сараптамалық тексеру қажеттілігі туындаған жағдайларда оның өкілеттіктері туралы болып отыр. Алайда, осы жағдайларды талдауға кіріспес бұрын, сараптамалық тексерудің тергеуден қалай ерекшеленетінін түсінеміз, өйткені бұл ұсынылған жағдайларда оқиға орнында сарапшының іс жүргізу мүмкіндіктерін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Г.Н. Порошин сараптамалық тексеруді «оқиға болған жерді тергеу (жиі қайталама) тексерудің» бір бөлігі деп санайды, ол оған параллель жүргізіледі [123, 49 б.]. Г.Н. Порошиннің пайымдауынан көрініп тұрғандай, оқиға болған жерді қайта тексерудің бастамашысы сарапшы болып табылады, ол қолда бар материалдың негізінде қорытынды бере алмайды. Автор мұндай тексеруді алғашқы тексеруге қатысқан куәгерлердің қатысуымен өткізуді ұсынады.

Жоғарыда келтірілген пайымдау бұл әрекеттің нақты мазмұны мен мағынасын көрсетпейді. Біздің ойымызша, сараптамалық тексеру тек субъект бойынша ғана емес, сонымен қатар оның мазмұны мен міндеттері бойынша да оқиға орындарын тергеу тексеруінен ерекшеленеді. Оқиға орнын тексеру бұл әрдайым іс жүргізу әрекеті, оны жүргізетін адамдардың іс-әрекеттерін қатаң заңмен белгіленген регламенттеу, оны бұзу оның дәлелді күшінің жоғалуына әкеледі. Тексерудің мақсаты-жағдайды толығымен түзету және іс үшін маңызды болуы мүмкін іздер мен нысандарды алып тастау. Оқиға орнын сараптамалық тексеру тергеу қарауының емес, пайдаланылатын ғылыми әдістемелерде негіз болатын сараптамалық зерттеудің бөлігі болып табылады, оның бұзушылықтары процестік норманың бұзылуымен салыстыруға келмейтін салдарлар болып табылады. Сараптамалық тексерудің мақсаты оны жүргізу кезінде зерттелетін объект туралы қосымша ақпаратты және сараптамалық қорытындының мазмұнын айқындайтын, оның заңды маңыздылығын сот немесе тергеу жүргізген тергеуші бағалайтын басқа да сәттерді анықтау болып табылады.

Осылайша, сараптамалық зерттеуге ұсынылған материалдарды да, оқиға болған жерді де тергеу тексеруі сараптамалық зерттеу сатысындағы қызмет болып

табылады, оның мазмұны ұсынылған материалдың жеткіліктілігін бағалау, сондай-ақ сараптамалық қорытынды үшін негіз болатын объектілердің қасиеттері, іздері, олардың өзара байланысы және өзара тәуелділігі туралы ақпарат алу болып табылады.

Сонымен, ***бірінші жағдай***. Маманның қатысуымен өткізілетін оқиға орнын тексеру кезінде тергеуші жедел ақпарат алу мүддесінде оқиға орнында сараптама тағайындау қажеттілігі туралы қорытындыға келеді. Сұрақ: тергеуші оның өндірісін оқиға болған жерді тексеруге қатысқан маманға тапсыра ала ма; жоқ деп санаймыз, өйткені ҚР ҚІЖК 93-бабының 1-бөлігінің 5-тармағында белгіленген тыйымға қайшы келетін еді.

Екінші жағдай. Сарапшы тергеушінің тапсырмасына сәйкес тексеру әлі аяқталмаған кезеңде оқиға орнындағы жекелеген объектілерге сараптама жүргізе отырып, оның пікірінше, ол оқиға болған жерді сараптамалық тексеру арқылы ғана ала алатын қосымша ақпараттың қажеттілігін сезінеді. Бірақ мұнда сарапшы мен тергеушінің өкілеттіктері туралы мәселе туындайды, өйткені бұл жағдайда олардың қарым-қатынасы іс жүзінде реттелмеген.

Бұл жағдай қолданыстағы заңнама жағдайында оқиға орнында сараптама жүргізілген жағдайда сарапшының мүмкіндіктерін толық және нақты ұсыну үшін ҚР ҚІЖК 79-бабының мазмұнын логикалық-заңдық талдауды талап ететін бірқатар мәселелерді туғызады.

Атап айтқанда, осы баптың 1-тармағының 3-бөлігіне сәйкес сарапшыға сараптама тақырыбына қатысты іс материалдарымен танысу құқығы берілді. Бізбен қаралып отырған жағдайда мұндай материалдар аяқталмаған тексеру хаттамасы және толық зерттелмеген оқиға орны болуы мүмкін. Олар тергеу әрекетінің аяқталмауына байланысты заңды күші жоқ сияқты сараптамалық

зерттеудің нысанасы бола алмайды. Демек, оқиға болған жерді тексерудің осы кезеңінде сарапшы оған ҚР ҚІЖК 79-бабының 1-тармағының 3-бөлігі берілген құқықты пайдалана алмайды.

Сарапшының қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсат беруі кезінде тергеу әрекеттерін жүргізуге және басқа да іс жүргізу әрекеттеріне қатысу құқығын (ҚР ҚІЖК 79-бабы 3-тармағының 3-бөлігі) сарапшыға оқиға болған жерді тексерудің аяқталмаған хаттамасы кезінде, бірақ оқиға болған жерді тексеруді талап ететін кейбір шарттарды нақтылау кезінде оқиға болған жерді сараптамалық тексеруді жүргізу қажеттілігін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құқықтық, неғұрлым нақты процессуалдық бекіту талап ететін негіз деп тануға болады.

Осы тармақтың мазмұнынан көрініп тұрғандай, сарапшы тергеу жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың немесе соттың рұқсатымен жауап алу және басқа да тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу кезінде қатыса алады, бұдан сарапшы баптың мағынасы бойынша «басқа тергеу әрекеттеріне» жататын оқиға болған жерді қарау кезінде де қатыса алады. Алайда, келтірілген норма «қатысу» терминінің мазмұнын ашпайды. Бұл жағдай ұқсастыққа жүгінуге және атап айтқанда ҚР ҚІЖК 82 және 220-баптарына жүгінуге мәжбүр етеді.

ҚР ҚІЖК 220-бабы, тексеру жүргізу тәртібін регламенттейді, баптың 13, 14-тармақтары бойынша куәгерлерді қарау кезінде міндетті түрде қатысуды ұйғарады. ҚР ҚІЖК-нің 82-бабы «қатысу» терминінің мазмұнын ашады, ол арқылы тексеру кезінде болып жатқан оқиғаларды пассивті ойлауды емес, куәгерлердің осы тергеу әрекетіне белсенді қатысуын түсінеді. Заң шығарушы «куәгер өзі қатысқан іс-әрекеттің фактісін, барысы мен нәтижелерін куәландыруға міндетті. Куәгер

жасалған әрекеттер туралы ескертулер жасауға құқылы. Куәгердің ескертулері тиісті тергеу әрекетінің хаттамасына енгізілуге тиіс».

Егер заң шығарушы сарапшыға қатысты «қатысу» терминін дәл осындай мазмұнмен толтыратындығына сүйенсек, бұл оған оқиға болған жерді сараптамалық тексеруді жүргізу қажеттілігін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін кең өкілеттіктер берілгенін білдіреді.

Алайда, бұл ретте тергеуші оқиға болған жерді аяқтамаған тексеру кезінде сарапшыны сараптамалық қарап-тексеру өндірісіне енгізу сәтіне, оның іс жүргізу рәсімделуіне қатысты сұрақтар жауапсыз қалады. Осы мән-жайларды нақтылау қажеттігі жағдайдың қайтымсыз өзгеруіне байланысты тергеуші оқиға болған жерді қарап-тексеруді аяқтаған жағдайда сараптамалық қарап-тексеруді жүргізу қажеттігіне және сараптамалық қарап-тексеруді жүргізудің мүмкін невожможстігіне байланысты үзілуі мүмкін оқиға орнын қарап-тексерудің де айрықша маңыздылығын түсінуде бір-бірін көруге болады.

Осының салдарынан сарапшының оқиға орнын сараптамалық тексеру қажеттілігі туындаған жағдайларда, ол ҚР ҚІЖК 79-бабының 3-тармағының 5-бөлігіне сәйкес тергеушіге сараптамалық тексерусіз қорытынды беру мүмкін еместігі туралы хабарлауға және ҚР ҚІЖК 277-бабының 2-бөлігіне сәйкес оған оқиға орнын сараптамалық тексеруден өткізу мүмкіндігін беру туралы өтініш қозғауға тиіс деп есептейміз.

Тергеуші, біз атап өткендей, мұндай құқыққа ие және оны пайдалана алады. Алайда, тағы да осы құқықты іске асыруға қатысты көптеген мәселелер туындайды, олар нақты процесуалды реттеуді қажет етеді, өйткені олар заңмен реттелмеген.

Атап айтқанда, заңда келесі сұрақтарға нақты жауаптар берілуі керек:

– сарапшының өтініші бойынша тергеуші қабылдаған шешім қалай және қандай құжатта көрсетілуге тиіс;

– сараптамалық тексеруді ресімдеу бойынша жеке құжат жасау керек пе немесе оның нәтижелері оқиға орнын қарау хаттамасында көрсетілуі тиіс;

– сараптамалық тексеру жүргізу үшін оқиға болған жерді тексеруді тоқтату немесе нәтижелерді әртүрлі немесе бір құжатта тіркей отырып, оларды бір уақытта жүргізу және т.б.

Біздің ойымызша, оқиға болған жерді қарап-тексеруді жүргізген тергеуші сараптамалық қарап-тексеруді жүргізу туралы өтінішті қанағаттандырған жағдайда, бұл туралы оқиға болған жерді қарап-тексеруге қатысушыларды хабардар етуге, сарапшыға оның құқығын түсіндіруге және хаттамаға тиісті жазба жасауға міндетті. Бұл жағдайда сарапшы екі рөлде әрекет етеді: қорытынды беру мақсатында сараптамалық зерттеу жүргізу үшін материал жинайтын сарапшы ретінде және оқиға болған жерді тексеруге қатысушы ретінде сарапшы ретінде.

Сарапшының оқиға орнын тексеруге қатысуы оған оқиға орнының жағдайын зерттеуге және объектілерді алып қою, хаттамада сараптама жүргізу кезінде пайдаланылуы мүмкін басқа да фактілерді көрсету бойынша өз ескертулерін, ұсыныстарын жасауға мүмкіндік береді. Сарапшы басқа қатысушылармен бірге оқиға болған жерді тексеру хаттамасына қол қояды, онда ол жүргізген сараптамалық тексеру нәтижелері де көрсетіледі. Сараптамалық тексерудің бұл әдісі және оны бекітудің ұсынылған түрі ең қолайлы болып көрінеді, өйткені алынған ақпараттың объективтілігі процестік бекітуге ие.

Талданатын жағдайда сараптамалық тексеру оқиға орнын тексерудің де, сараптамалық зерттеудің де ажырамас бөлігі болып табылады.

Сонымен бірге баяндалғандар сарапшыны тартуға тыйым салу, егер ол іске маман ретінде қатысқан болса, тергеу-жедел тобының және сараптама жүргізетін сарапшылардың, әсіресе оқиға орнында, қылмыстарды ашу үшін қажетті дәлелдемелерді табу және пайдалану жөніндегі қызметін едәуір қиындататынын тағы да көрсетеді.

Үшінші жағдай. Сарапшы оқиға орнында сараптама жүргізіп бастап, тексеру аяқталғанға дейін оны аяқтай алмады. Өзіне ұсынылған оқиға орнын тексеру хаттамасында қажетті деректерді таппай, оқиға орнын сараптамалық тексеру арқылы қосымша ақпарат алу қажеттілігі туындады.

Әрине, ол мұндай тексеруді дербестікпен немесе сараптама жүргізу кезінде қатысуға құқығы бар тергеушінің қатысуымен жүргізе алады. Алайда, қосымша ақпарат алған кезде сарапшы оны процессуалдық тұрғыдан бекітілмеген ретінде пайдалана алмайды.

Мұндай жағдайларда сарапшының қатысуымен оқиға орнын қайта қарау қажет деп санаймыз. Түсініспеушіліктерді болдырмау, алынған нәтижелердің сенімділігін арттыру үшін қайта қарау оқиға болған жерді бастапқы тексеруге қатысушылар құрамында жүргізілуі тиіс [123, 50 б.]. Сараптамалық тексеру нәтижелерін ресімдеу біз алдыңғы жағдайға ұсынған тәртіппен жүргізілуге тиіс.

Талданған жағдайлар қолданыстағы заңнамада сарапшының құқықтарына нұқсан келтіру туралы қорытынды жасауға негіз береді. Оның қолданыстағы құқықтық мәртебесі қылмыстарды толық және тез ашу мақсатында олардың нәтижелерін пайдалану оқиғалары болған жерде жүргізілетін зерттеулердің сапасын арттыру талаптарына жауап бермейді. Тәжірибе бұған көптеген мысалдар келтіреді. Сарапшы ұсынылған материалдардың

толық болмауына байланысты категориялық қорытынды беруде жиі қиындықтарға тап болатыны белгілі, бұл көбінесе оқиға болған жерді сапасыз тексерудің немесе зерттеушінің қызығушылығын тудыратын фактілерді тексеру хаттамасында қанағаттанарлықсыз бекітудің салдары болып табылады, бұл қосымша өлшеулер жүргізу, оқиға орнының жағдайын сипаттайтын басқа ақпаратты тіркеу қажеттілігін тудырады.

Тергеуші бастапқы деректерді қалыптастыру тәжірибесін өзгертуі керек. Сарапшы оқиға орнындағы іздерді де, жалпы оқиға орнының бүкіл жағдайын да, қылмыстың мән-жайын да оқиға орнында модельдеу арқылы тікелей зерттеуі керек.

Сарапшыға оқиға орнын немесе оның фрагменттерін сараптамалық зерттеудің құрамдас бөлігі ретінде кез келген нысанда зерделеу құқығын беру сараптаманың сапалы жүргізілуіне ықпал ететін оқиға орнындағы басты оқиғаны оқшаулау мүмкіндігін кеңейтеді. Қабылдаудың толықтығы үшін жеке бақылаудың маңыздылығын баса айта отырып, Р.С. Белкин: «Егер тікелей бақылау арқылы алынған мәліметтердің шындығы зерттеу субъектісінде күмән тудырмаса, онда делдалдық бақылау кезінде алынған мәліметтердің шындығы растауды қажет етеді. Бұл бақылаудың бірінші түрінің екіншісінен артықшылығы» [124, 25 б.].

С.А. Шейфер сараптама, басқа тергеу әрекеттерінен айырмашылығы, «жасырын» ақпаратты делдалдық (сарапшы арқылы) көрсетуге бағытталған әрекеттерді білдіреді [125, 188 б.].

Бұл жерде А.А. Исаевтың пікірімен келісу керек, ол былай деп жазады: «істің сараптамалық перспективасын білместен оқиға болған жерді қарау кезінде сараптамалық міндеттерді шешу үшін бастапқы ретінде әрекет ететін белгілі бір деректерге әрдайым назар аударылмайды.

Сондықтан тергеу барысында оқиға болған жерге қосымша тексерулер жүргізу керек, іздер толығымен жойылған кезде...бұл мәліметтер, тергеуші қалпына келтіруге тырысады. Әрине, тексеру орнында жеке объектілер мен іздер туралы ақпарат алу шындыққа толық сәйкес келмейді және болжамды болып табылады. Сондықтан, оқиға орнының жағдайын және оның жекелеген компоненттерін зерттеу арқылы алынған ақпарат шындықтың сипатына ие емес және іздегенмен бірдей емес. Сонымен қатар, сараптамалық зерттеу әдістемесінің өзі нақты ақпарат алуға ықпал етпейді» [22, 221 б.].

Мұндай құқықты іске асырудың артықшылығы сараптама жүргізу уақытын күрт қысқарту болып табылады, бұл оның нәтижелерін жедел пайдаланудың кең мүмкіндіктерін ашады.

Қазір тәжірибе сараптама жүргізудің белгіленген мерзімдері, әдетте, сақталмайтындай етіп қалыптасты. Зерттелген 400 қылмыстық іс бойынша сараптамалық қорытындылардың 70%-ы бұзылған мерзімдермен ұсынылған. Бұл жағдайларда қылмыстарды ашуда сараптамалық зерттеу нәтижелерін уақтылы және тиімді пайдалану туралы айтудың қажеті жоқ екені анық.

Атап айтқанда, ҚР ҚІЖК 79-бабының 3-бөлігінде сараптама жүргізетін сарапшының маманмен бірге оқиға орнын тексеруге қатысу құқығын бекіту, оқиға орнын тексеру хаттамасында сараптама жүргізу үшін маңызы бар мән-жайларды неғұрлым толық және дәл көрсетуге бағытталған ұсыныстар енгізу орынды.

Алайда, сарапшыға осындай құқықтар беру оның құқықтарын реттейтін қолданыстағы нормалардың қақтығысына әкеледі. Бұған жол бермеу үшін маманның ҚР ҚІЖК 93-бабының 1-бөлігінің 5-тармағында белгіленген сараптама жүргізуге тыйым салуын алып тастау, сондай-ақ оқиға орнында сарапшының өкілеттігін

айқындайтын ҚР ҚІЖК 220-бабына қажетті толықтырулар енгізу қажет, бұл қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру рухына ықпал ететін болады.

Сот сараптамасын тағайындау уақыты туралы мәселе әлі де талқылануда. М.С. Строговичтің пікірі бойынша «сараптама осы мәселеге қатысты істің мән-жайларын тергеуші зерттегеннен кейін ғана арнайы білімді қажет ететін қандай да бір мәселе бойынша тағайындалуы мүмкін, яғни. осы мәселе бойынша барлық дәлелдер жиналды, алайда мәселе түсіндірілмеді» [126, 126 б.].

Мұндай мәлімдемемен келісуге болмайды. Сараптама тергеуші қандай да бір мәселені өзі шеше алмаған кезде емес, оны шешу үшін арнайы ғылыми білім қажет болған кезде тағайындалады. Тергеуші басқа мәселелер бойынша көптеген дәлелдер жинай алады, бірақ егер олардың кем дегенде біреуін шешу үшін арнайы білімді қолдану қажет болса, ол бұл мәселені басқа жолмен шешпейді. Сондықтан тергеу кезінде осындай жағдай туындаған кезде тергеуші немесе анықтама жүргізетін адам қажетті материалдар болған кезде дереу қорытынды алуды мақсат етіп, тиісті сараптаманы тағайындауы керек. Тергеу аяқталу сатысында сараптама тағайындау туралы мәселені жатқызу объектілердің жойылуына немесе бүлінуіне немесе алынған зерттеу нәтижелерін тиімді пайдалана алмауына әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, М.С. Строговичтің көзқарасы тергеудің бастапқы кезеңінде оқиға орнында криминалистикалық сараптама жүргізу мүмкіндігіне қайшы келеді.

Дәл осы себептерге байланысты ұсыныс сыйымсыз, оған сәйкес сараптама адамға айып тағылғаннан кейін ғана мүмкін болады.

Осыған байланысты Б.М. Комаринцтің «жоғарыда аталған міндеттерді шешу үшін оқиға орнындағы сараптама көптеген жағдайларда қылмыс туралы хабарлама түскен бойда, тіпті іс бойынша толық ақпарат болмаған кезде де тез, жедел, дереу жүргізілуі тиіс» деп есептеген көзқарасы дұрыс болып табылады [122, 24 б.].

Сараптама тағайындау уақытының мәселесі қазіргі уақытта қылмыстың өсуі байқалған кезде өзекті бола түсуде. Тергеудің басында, мысалы, оқиға болған жерді тексерумен қатар, сараптама жүргізудің шұғыл қажеттілігі туындайды.

Қылмыстық істі тергеудің басында сараптама жүргізу мүмкіндігі әдебиетте талқыланатын тақырып болып табылады. Атап айтқанда, бірқатар авторлар, атап айтқанда Р.С. Белкин [107], Я.П. Нагнойный [127], Х. Рооп [128] оқиға болған жерді тексерумен қатар сараптама жүргізуге болатындай етіп заңды өзгерту ұстанымын қолдайды.

В.Н. Махов сараптама жүргізуге рұқсат беруді жақтаушылар санатында (ең алдымен сот-медициналық жоспар), бірақ бұған тек алдын-ала тергеу органдарына рұқсат беру шартымен, өйткені анықтау органдарының қызметкерлері біліктілігінің төмендігімен сипатталады [129, 175 б.]. Бірақ, біріншіден, бұл, әдетте, бірдей негізгі дайындыққа ие тергеушілер мен анықтаушылардың дұрыс қарама-қайшылығы емес, екіншіден, қылмыстық істердің негізгі бөлігі бойынша оларды тергеу туралы мәселені дәл анықтау органдары шешетіндігі ескерілмейді, сондықтан олар бірінші кезекте сотқа дейінгі тергеуді сараптаманың көмегінсіз бастау туралы мәселені шешу қиынға соғады.

Авторлардың ұстанымдарын талдай отырып, сотқа дейінгі тергеудің басталуы әрдайым тергеу жүргізіліп жатқан адамның ғана емес, сонымен бірге отбасы мүшелерінің, туыстары мен жақындарының моральдық және психологиялық жағдайындағы жағымсыз салдарға

әкеліп соқтыратынын, жауапкершілікке тартылған адамдардың жағдайының белгісіздігіне, сондай-ақ тараптан мүмкін болатын теріс қылықтарға байланысты шиеленіс тудыратынын атап өткен жөн анықтауды және тергеуді жүргізетін адамдар. Мұның бәрі белгілі бір адамдар тобының ғана емес, бүкіл қоғамның әдеттегі өмірмағын бұзады. Осылайша, құқықтық мемлекет құратын қоғамымыздың қазіргі даму кезеңінің ерекшелігі сотқа дейінгі тергеуді бастау туралы мәселелерді шешуде аса сақ болуды талап етеді.

Қазақстан Республикасының ҚДЖК-де сотқа дейінгі тергеудің басында сараптама тағайындау мүмкіндігі көзделген, «бұл алдын ала зерттеулердің қажеттілігін болдырмайды, яғни сараптама мекемелері қызметкерлерінің уақытының өндірістік шығындарын, материалдық шығындарды қысқартуға, тергеуші мен анықтаушының қылмыстарды, оның ішінде бөтен мүлікті ұрлауды ашу жөніндегі жұмысында зерттеу нәтижелерін неғұрлым тиімді пайдалануға ықпал етеді» [130, 127-128 б.].

Оқиға орнында тікелей сараптама жүргізу тергеушінің сараптамалық зерттеулер жүргізу кезінде қатысу құқығын кеңірек пайдалану мүмкіндігін кеңейтеді. Сараптамалық зерттеулердің барысын бақылай отырып, ол қойылған мәселелерді нақтылай алады, сарапшының іс-әрекетін бақылай алады, Жаңа объектілерді ұсыну немесе қосымша сараптама тағайындау қажеттілігін анықтай алады. Тергеуші зерттеудің аралық және түпкілікті нәтижелері туралы ақпаратты кідіріссіз алады және бұл нұсқаларды ұсыну, шұғыл тергеу әрекеттері мен жедел-ізвестіру шараларын жүргізу үшін жиі маңызды. Сараптама барысын бақылау, сарапшының түсіндірмелері тергеушінің сарапшының қорытындысын неғұрлым толық және объективті бағалауы және қылмыстарды ашуда пайдалануы үшін жағдайлар жасайды.

Зерттеу кезінде тергеушінің болуы қайталама және қосымша сараптамаларды тағайындаудан аулақ болады [130, 204 б.; 131, 13 б.], сондай-ақ тергеушіге қандай да бір себептермен түсініксіз болып қалған қамау бөліктерін түсіну үшін сарапшыларды жауап алуға шақырудан аулақ болады.

Өз кезегінде сарапшы сараптамалық зерттеу кезінде қорытындыны беру үшін маңызды оқиғаның мән-жайларын нақтылауға мүмкіндік алады. Сарапшыға толық және объективті қорытынды беру үшін қажет қосымша материалдар мен деректерді ол біліммен және тергеушінің басшылығымен оқиға орнында бірден жинай алады.

Соңғысы қылмыстық іс жүргізу заңының нормалары оқиға болған жерді тексеруге, сондай-ақ тергеудің басында сараптама жүргізуге мүмкіндік беретіндігімен жеңілдейді. Сонымен қатар, оқиға орнында сараптама жүргізу мүмкіндігін тікелей көздейтін қылмыстық іс жүргізу кодексінде дербес норманы да қарастырған жөн болар еді. Соңғысы қылмыстарды, оның ішінде бөтеннің мүлкін ұрлауды тергеу процесін оңтайландыруға және тергеу нәтижелерін тікелей дәлелдермен анықтауға мүмкіндік береді, өйткені сарапшы оқиға орнындағы жағдай мен іздерді талдай отырып, бастапқы деректерді жинауды және бағалауды тікелей жүзеге асырады және өз нәтижелерін қылмыстық іс материалдарда көрсетілген бастапқы деректермен шарттау қажеттілігін болдырмай, осы ақпараттың дұрыстығына өзі жауапты болады.

3 АЛДЫН АЛА ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА АРНАУЛЫ БІЛІМДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗГЕ ДЕ НЫСАНДАРЫ

3.1 Жедел-ізвестіру қызметінде іздерді криминалистикалық зерттеу деректерін пайдалану

Криминалистикалық ақпарат тасымалдаушыларының іздерін криминалистикалық зерттеу, сайып келгенде, қылмыстарды ашу мен тергеуде қолдануға болатын нақты деректерді алуға бағытталған. Материалдық іздерді зерттеудің өзіндік ерекшеліктері бар, сондықтан іздерді қолданудың тактикасы мен әдістемесі теория мен практика үшін өте маңызды.

«Пайдалану» термині орыс тілінде «бір нәрсені пайдалану, пайдалы қолдану» мағынасында қолданылады [132, 208 б.]. Алайда, заңда ол өзіндік мазмұнмен толтырылады және мақсатты бағытымен ерекшеленеді. Егер қылмыстық іс бойынша заңда көзделген нысандарда табылған, тіркелген, тәркіленген және зерттелген және процестік бекітілген іздер ғана «пайдалықолданылуы» мүмкін екендігіне негізделетін болса (ҚР ҚІЖК-нің 111-бап. 2б.), содан кейін қылмыстық сот ісін жүргізуде қарастырылған іздердің түрлерін кең мағынада пайдалану арқылы олар дәлелдемелерге айналатын бүкіл жолды қарастыруға болады. Басқаша айтқанда, іздерді бекіту, алу, тексеру және зерттеу белгілі бір мағынада оларды қылмыстарды ашу мен тергеуде қолдану да бар.

Алайда іздердің анықтаушы мәні оларды табу немесе алып қою фактісінің өзінде емес, жасалған қылмысқа байланысты, яғни қылмыс туралы өзінде қамтылған ақпаратта болады. Сондықтан іздерді пайдалану бірінші кезекте көрсетілген ақпаратты қолдануды көздейді.

Іздерді қылмыстарды ашуда пайдалану жолдарын анықтайтын жалпы теориялық ережелер

криминалистикада әзірленген және қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеудің криминалистикалық тактикасы мен әдістемесінің органикалық элементі болып табылады. Мұнда оларды тергеу әрекеттерін жүргізуде және нақты қылмыстық істерді тергеуді ұйымдастыруда қолданудың тактикалық ерекшеліктері анықталады. Бұл ережелер барлық іздерге қатысты.

Тергеушілер мен жедел қызметкерлердің сауалнамалары ұрлықты тергеу кезінде табылған іздерді пайдаланудың нақты мүмкіндіктері туралы нақты түсініктері жоқ екенін көрсетті. Мәселен, респонденттердің ішінен жедел уәкілдердің 76%-ы бөтеннің мүлкін ұрлауды ашуда тістердің, еріндердің іздерін, жедел уәкілдердің 56%-ы – иісті, 38%-ы – қан, сілекей, шаш іздерін, 31%-ы – микрообъектілерді, 24%-ы – бұзу құралдарының іздерін қалай пайдаланылатынын білмейді. Бүгінгі таңда, мысалы, сот-тергеу тәжірибесінде адамның бас терісінің іздері, тіс іздері, киім іздері, түрлі микрообъектілер сияқты іздерді қолдану өте сирек кездеседі.

Сонымен қатар, әртүрлі іздерді криминалистикалық зерттеу мүмкіндіктері дұрыс ұйымдастырылған кезде осы іздерді өз бағыттары мен ақпарат көлемі бойынша пайдалану әлдеқайда кең болуы мүмкін екенін көрсетеді. А.А. Исаев «Оқиғаның мән-жайын анықтаудағы маңызды және шешуші рөл әртүрлі іздер мен заттай дәлелдемелерді барынша пайдалану жатады» деп атап өтті [133, 34 б.].

Іздерді талдау негізінде анықталған нақты деректер тергеу нұсқаларын құру, тексеру және түзету, тергеуді жоспарлау, қылмыстың басқа іздерін, тергеуші-объектілерді және қылмысқа қатысы бар адамдарды іздеу, дәлелдемелерді тексеру және бағалау, тергеу және жедел-іздіктерді әрекеттерін ұйымдастыру және жүргізу үшін пайдаланылуы тиіс.

Материалдық іздер қылмыс оқиғасының инфрақұрылымындағы органикалық буын болып табылады, оның белгілі бір бөлігін көрсетеді. Барлық іздер тұтастай алғанда «Оқиға орнының бірлігімен (қылмыс орны) және іс-әрекеттің бірлігімен (мақсатымен) біріктірілген біртұтас жүйені құрайды. Мысалы, оқиға орнында әртүрлі іздердің топтары табылды. Олардың барлығы қылмыскердің бірыңғай әрекет ету механизмінің көрінісі ретінде өзара бір-бірімен байланысты. Бұл қылмыскердің пәтерге қайдан және қандай жолмен кіргенін анықтауға мүмкіндік беретін аяқ киімнің іздері болуы мүмкін; оның қандай заттарға қол тигізгенін және қандай әрекеттер жасағанын көрсететін қол іздері; кедергілерді (есіктерді, құлыптарды) бұзудың іздері, сол үшін қолданылатын қылмыс құралдарын немесе қылмыскердің кейбір жеке ерекшеліктерін анықтауға болады; басқа іздер де болуы мүмкін» [65, 4 б.].

Сондықтан қылмыс оқиғасын немесе оның фрагменттерін логикалық модельдеу, нұсқаларын құру үшін іздерді пайдалану [134, 53-70 б.; 135, 132 б.] арқылы қылмыс жасаған адамды іздеуге мүмкіндік туады.

Ұрлық істері бойынша жеке нұсқалардың мазмұны жасалған қылмыстың жекелеген жағдайларына қатысты болжам: субъект, орын, уақыт, әдіс, ұрлау үшін қолданылатын құралдар мен басқа құралдар, ұрлау шарттары және т.б. болып табылады.

Іздеу жұмыстарын мақсатты түрде ұйымдастыру үшін қылмыскердің өзі ғана емес, ұрлықтың себептері мен мақсаттары туралы жұмыс нұсқалары ұсынылуы мүмкін. Із түзетін учаскелердің орналасу ерекшелігі іздерді зерттеу кезінде неғұрлым негізделген нұсқаларды құруға көмектеседі. Мысалы, ұрлық жасалған жерде терезе әйнегінің сыртқы бетінде адамның бас терісінің іздері табылған. Олардың құрылуын кездейсоқ (әдейі емес) деп

атау қиын, өйткені басым көпшілігінде олар көзбен көргенде, тыңдағанда пайда болады – бұл саналы, қасақана әрекет. Сондықтан бұл іздерді табудың өзі нақтырақ ниетті көрсетеді, осы негізде (басқа іздерді ескере отырып) дұрыс нұсқаны құруға мүмкіндік береді. Нақты мысалды қарастырайық. Оқиға болған жерді тексеру кезінде пәтер ұрлығы туралы іс бойынша криминалист маман ұрланған валюта сақталған жазба үстелдің жәшігінде, басқа да құнды заттар (ақша, заттар және т.б.) тиіспей қалған басқа жерлерде қолдың ізін анықтады. Осылайша, іздерді оқшаулау, біріншіден, ұрлық жасаудың пайдакүнемдік себептерін, екіншіден, құнды заттардың орналасқан жері туралы адамның қылмыстан хабардар болуын айғақтады. Бұл келесі нұсқаларды: осы пәтерге үнемі келетін адамның қылмыс жасауы мүмкін екені туралы; туыстары немесе таныстарының ұрлауға қатысы бар екенін білуге мүмкіндік берді.

Қылмыс жасаған адамның болжамды белгілері қылмыскерді іздеу керек адамдардың шеңберін анықтауға көмектеседі және оны анықтауға ғана әсер етуі мүмкін. Мұндай белгілер жалпы физикалық (жынысы, жасы, бойы, аяқ киімнің мөлшері, қан тобы, сыртқы түрінің белгілері), патологиялық (адам ағзасының қалыпты құрылымындағы немесе жұмысындағы туа біткен немесе жүре пайда болған өзгерістер, соның ішінде сызаттар, абразиялар, каллустар, тыртықтар, аурулар және т.б.), бұл адамның дағдылары (жалпы физикалық, кәсіптік, қылмыстық және т.б.), бұл тұлғаның психологиялық қасиеттері (ақыл, тапқырлық, цинизм және т.б.).

Қылмыскердің жеке басы туралы мәліметтері объектілерді зерттеу барысында қылмыскердің оқиға орнында қалдырған әртүрлі типтегі материалдары болуы мүмкін. Мұндай іздердің көпшілігі (қолдың, аяқ киімнің, киімнің, бұзу құралдарының және т.б. іздері)

сәйкестендіру мәніне ие, басқалары (микрообъектілер, заттар) соның дәлелді. Сонымен бірге, олардың бәрінде іздеу сипатындағы маңызды ақпарат бар, оны пайдалану арқылы ұрлық жасаған адам туралы нұсқаны ұсынуға мүмкіндік береді.

Тергеуші мен жедел қызметкердің бөтеннің мүлкін ұрлауды ашу жөніндегі қызметінің мазмұны қылмыс жасаған адам туралы, оқиға болған жерді тексеру кезінде алынған ақпараттың болуы мен сапасына [136, 68 б.] және басқа да тергеу әрекеттеріне, сондай-ақ жедел-ізвестіру іс-шараларына байланысты болады.

Тергеуші мен қылмыстық ізвестіру қызметкерлерінің іздер мен заттай дәлелдемелерді криминалистикалық зерттеу деректерін пайдалануы: біріншіден, дәлелді және бағдарлаушы ақпараттың барлық кешенін бірлесіп бағалаумен; екіншіден, тексеруге жататын нұсқаларды ұсынумен; үшіншіден, тергеуді жоспарлаумен; төртіншіден, жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізумен байланысты іс-шаралар [137, 78 б.] олардың өзара іс-қимылының мәні болып табылады.

Алайда, жүргізілген зерттеу көрсеткендей, бұл деректерді пайдаланудың барлық кезеңдерінде, ең алдымен, тергеушілер мен жедел қызметкерлердің кәсіби дайындығының болмауына байланысты елеулі кемшіліктер орын алады. Негізінен бұл материалдық іздердің сот-медициналық маңыздылығын бағаламау, оларды елемеу, табылған іздердің толық бекітілмеуінен көрінеді, бұл әрдайым дәлелді және ізвестіру ақпаратының жоғалуына және жойылуына әкеледі. Сонымен, біздің зерттеуімізде сауалнамаға қатысқан жедел қызметкерлердің 60%-ы қылмыс орнында табылған материалдық іздерден алынған ақпарат қылмыс жасаған адамды іздеу үшін маңызды емес деп санайды.

Қылмыстарды тергеудің бастапқы кезеңіндегі жедел-іздістіру іс-шараларының басты міндеттерінің бірі-қылмыскерді ізі суымай анықтау, іздеу және ұстау. Ұрлықты ізі суымай ашудың ерекшелігі-барлық қажетті әрекеттер кешені материалдық және материалдық емес іздер табылғаннан кейін біраз уақыт өткен соң, қылмыскерлер өздерінің сыртқы келбетін айтарлықтай өзгерте алмаған, ұрлаған мүлікті жасыра немесе сата алмаған кезде және т.б. ашу болып табылады [138, 72 б.].

Ұрлықтың ізі суымай ашу оқиға болған жерді тексеру және алдын ала зерттеу нәтижелерін кідіріссіз пайдалана отырып, жүзеге асырылуы тиіс. Аталған бағыт шеңберінде әртүрлі криминалистикалық кесте бойынша тексеру және іздерді алдын ала зерделеу, субъект, оның құралы туралы деректер белгіленетін сәйкестендіру мәселелерін шешу маңызды рөл атқарады. Егер мұндай ақпаратты жинау мүмкін болса, ол арнайы іздістіру кестесінде көрсетіліп, іздеушіні қабылдап, жедел құрамға берілуі мүмкін. Оны пайдалана отырып, жедел тексеру, жедел сипаттағы жасырын шаралар жүргізіледі.

Жоғарыда айтылғандай, оқиға болған жерді тексеру кезінде тергеуші «ойдың күшімен» қылмыс орнында әрекет еткен адамның бейнесін және оның іс-әрекетінің логикасын елестетуге тырысуы керек, осылайша «іздердің пайда болу процесін жаңғырту» және сол арқылы қылмыскердің маневрлерін қадағалауға, басқа іздерді табуға жағдай жасау керек.

Осыған байланысты жедел-тергеу тобының қатысушылары оқиға орнының жағдайын тұтастай бағалап, әрбір іздің орнын, жалпы суреттегі әрбір бөлшекті түсініп, олардың қалдырған іздерінің жиынтығын, осы адамдардың іс-әрекеттерінің сипатын бірлік ретінде қалай көруге болатынын білуі үшін нақты іздерді табу білімі мен дағдылары жеткілікті болуы керек.

Үйдің қопарылуы немесе өзгерістің болмауы, бөлменің қалыпты жағдайының бұзылуы, құнды заттарды іздеу белгілерітіркелуі керек. Осы белгілерге сәйкес, қылмыскерлердің жағдайды, құнды заттарды сақтау орындарын білуі немесе білмеу нұсқасы ұсынылады. Бұл деректер тек бағдарлаушы ғана емес, сонымен қатар дәлелді мәнге ие: туыстарының немесе таныстарының арасынан күдіктінің қылмысқа қатысына жанама дәлел ретінде қызмет етеді.

Өздеріңіз білетіндей, қылмыс жасаған адамның қасиеттері оның мінез-құлқында және іздерінде көрінеді. Дәл осы табиғи байланыстар оның қылмыстық мінез-құлқы туралы мәліметтер негізінде жеке басы белгісіз қылмыскерді анықтау мүмкіндігін анықтайды, яғни кінәлі адамның бұл жағдайда не істегенін және қалай әрекет еткенін білмей, оның қандай қасиеттері бар екенін айтуға болады және алынған ақпаратты оны іздеу үшін пайдалануға болады.

Үш ай ішінде Алматы қаласының әртүрлі аудандарында 17 пәтер ұрлығы жасалды, олар бойынша қылмыскердің жеке басы анықталмады. Оқиға орнының жағдайын және жасалған қылмыстардың ерекшелігін талдау ұрлықтың барлық эпизодтарында келесі белгілердің тұрақты түрде қайталанғанын көрсетті: құлыпты айналдыру ригелі арқылы пәтерге ену, ең құнды мүлікті ұрлау; қылмыскердің әдеттегі сақтау орындарынан заттарды іздеу дағдысының көрінісі; аялдамаларға жақын орналасқан пәтерлерді таңдау, бір құлыппен құлыпталатын үйлерді таңдау; күндізгі уақытта ұрлық жасау. Қылмыстардың негізгі элементтерінің ұқсастығы сол пәтер ұрлығының бұл сериясын бұрын сотталған, алкогольді ішімдік ішетін ересек адам жасаған деп болжайды.

Осы бағдар арқылы ұсталған У есімді азаматтан лом тәркіленді. Сараптама қорытындысы бойынша лом

құлыптарды бұзу үшін қолданылған. Тергеу барысында У есімді азамат ұрлықтың барлық эпизодтарын жасағаны үшін кінәсін мойындады, бұл кейіннен дәлелденді [139].

Ұрлық жасау орны процесінде табылған іздер мен басқа да заттай дәлелдемелерді оқиға орнында сараптама жүргізуге дейін, оқиға болған жерді тексеру хаттамасы, оған қосымшалар, әрине, олардан алынған қорытындылар емес, тек нақты деректер ғана тіркелетінін тағы бір рет атап өту қажет деп санаймыз. Бірақ криминалистиканың бұл «алфавиттік ақиқатын» догматикалық түрде түсіндіру мүмкін емес сияқты.

Біріншіден, тексеру хаттамасында (және бұл пәтер ұрлығы туралы істерге тән, мұнда жағдай әдетте қылмыскердің үйге кіруі, кету, іздеуі, алып қою, шығып кету әрекеттерін бөлуге мүмкіндік береді) хаттаманы оқушы іздердің сипаттамасын және жағдайдың басқа да ерекшеліктерінің бөліп көрсететіндей кешендері сияқты топтастыра алады.

Екіншіден, егер біртекті іздер тобы табылса, оны тікелей көрсетуге болады.

Үшіншіден, күтілетін іздер мен жағдайдың өзгеруінің жоқтығын тіркеу. Мысалы, терезелер жабық, бұзылу белгілері жоқ және құлыпқа әсер етпейді; ұрланған құнды заттарды сақтау орындарын іздеу белгілері жоқ. Төртіншіден, тергеушіге оқиға орнында пайда болған тұжырымдарға, криминалист мамандардың тұжырымдарына, мысалы, қылмыскердің физикалық келбеті, оның іс-әрекеттерінің ерекшеліктері, көрсетілген дағдылары мен қалыптасқан әдеттері туралы, мысалы, темекі шегу туралы ескертулер жасауға кеңес беруге болады. Оқиға орнында ұрлыққа қатысушылардың шамамен 28% темекі шегеді және темекі тұқылын тастайды. Сонымен қатар, темекі шегу іздеріндегі ақпарат тергеуде қолданылмайды.

Мүмкін, бұзу жасаған адамның жабылатын механизмнің конструктивтік ерекшеліктерін білу туралы мәселені шешуі, күдікті адамдардың шеңберін қысқартуы немесе қылмысқы жол сілтеушілердің болуы туралы нұсқаны алға тартуы, қылмыскердің бұрын ұрлық жасалған жерде болуы туралы нұсқаны ұсыну үшін маңызы болуы мүмкін.

Қылмыс әдісінде қолданылатын тәсілдердің ерекшелігі, ең алдымен, адамның кәсіби, қылмыстық, тұрмыстық дағдыларын қолданумен байланысты, бұған келесі мысал дәлел бола алады. Бұрын ұрлық жасағаны үшін сотталған М. деген азамат ағаш ұстасы мамандығы бойынша азамат С. – мен бірлесіп, бір жыл ішінде Алматы қаласының түрлі аудандарындағы пәтерлерден 23 ұрлық жасаған. Қылмысқа дайындық барысында М. нарықта ресейлік өндірістің ағылшын түріндегі құлпысын және коловорот жұқа бұрғылар сатып алды. С. – мен бірге құлыпты бөлшектегеннен кейін, олар оның кілттерін алу өте қиын деген қорыпындыға келді, содан кейін М. құлып цилиндрінің сыртқы жағынан тесік бұрғылап, цилиндр түйреуіштерін сындырып, содан кейін құлыпты кілт ретінде қолданылатын кәдімгі түйрегішпен ашты, ол сәтті орындалды. Кейіннен қылмыскерлер М. және С. есіктері осы типтегі құлыптармен жабыдықталған жоғарғы қабаттарда орналасқан пәтерлерді таңдай отырып, барлық жағдайларда сипатталған ену әдісін қолданып, құлыпты бұрғылау және оны құлыпты кілтпен ашу ұрлықтарының сериясын жарты минут ішінде жүзеге асырып отырды [140].

Оқиға орнында табылған іздердің нұсқаларын ұсыну үшін: ұрлыққа қатысушылардың саны, олардың бойы, дене бітімі, физикалық күші, киім мен аяқ киімнің мөлшері мен белгілері, бөлмедегі қозғалыс, жағдайды білу, дағдылар, функционалдық әдеттерісәлістырылу керек. Анықталған белгілер адамдар тобының, кәметке толмағандардың, рецидивистің, әскери қызметшілердің және т.б. ұрлық жасау мүмкіндігін көрсетуі мүмкін. Табылған деректерді іздеу үшін

нұсқаулықты, белгілі бір ұсыныстар үшін негіз ретінде ғана емес, күдікті анықталғаннан кейін оның жеке басына «қолданылатын» дәлелдер ретінде қарастырылған жөн.

Ұрлық орнын тексеру кезінде жиналған мәліметтер қылмыскерді іздеу бағыты, осындай іздеу шеңбері, іздеудегі адамның физикалық ерекшеліктері туралы негізделген болжамдар жасауға мүмкіндік беруі керек.

Есікті бұзу механизмі, жағдайлары және шарттары тергеліп жатқан ұрлық бойынша тергеу және іздестіру нұсқаларын әзірлеу үшін қажетті, ол үшін заттарды пайдалану, ұрлық жасаған адамның белгілері мен қасиеттері туралы мәліметтерінен, барлық табылған материалдық іздер мен басқа да заттай дәлелдемелерін алдын ала зерделеу арқылы алуға болады.

Тексеру хаттамасындағы іздерді табу фактісінің сипаттамасы әлі де олардағы кедергілерді бұзу әрекеттері мен қылмыскердің жеке басы туралы ақпаратты анықтауға әкелмейді. Егер тиісті бағалауға және талдауға ұшыраса, осы объектілердің белгілері мен қасиеттерін алуға болады.

Оқиға болған жерді тексеру барысында немесе одан кейін бірден мұндай зерделеудің орындылығы ашылмаған ұрлық бойынша бастапқы деректерді жедел жинау қажеттілігіне, табылған іздермен тікелей танысу, олардың өзара байланысын және қылмыс орнының жағдайын зерделеу, олардың болған жай-күйі мен санын талдау мүмкіндігіне байланысты болады.

Іздестіру ақпаратының, оның ішінде жеке ақпараттың көзі ретінде қолдың, аяқ киімнің, бұзу құралының және басқа да заттардың іздеріне сараптама тағайындау және өндірудің ұзақ мерзімге пайдалануы белгілі дәрежеде шектелетінін атап өткен жөн. Нәтижесінде ұрлықты ашу үшін қажетті мәліметтер тергеуші мен жедел қызметкерде уақтылы көрсетілмейді және жедел және тергеу нұсқаларын әзірлеу кезінде ескерілмейді. Түрлі іздер

бойынша сараптамалардың 75%-дан астамы ұрлық бойынша қылмыстық іс қозғалғаннан кейін 10 тәуліктен кейін тағайындалады, бұдан басқа, сараптама орта есеппен 10-15 күн жүргізіледі. Осылайша, ұрлықты тергеудің бастапқы кезеңінде іздеу ақпаратының маңызды көзі пайдаланылмай қалады. Сондай-ақ, мамандардың жетіспеушілігін қамтитын кадрлық ұйымның проблемасы да туындайды.

Криминалистердің көпшілігі оқиға орнындағы қылмыстың іздеріне алдын-ала зерттеу жүргізу қажеттілігін айтады [141; 142] және бұл зерттеу оқиға орнының материалдық жағдайын жалпы зерттеудің бөлігі болып табылатындығын атап өтеді.

Қылмыстың іздерін алдын-ала зерттеу – қылмыскердің қасиеттері, қолданатын қарулары, жасалған ұрлық жағдайлары, бұзу шарттары үшін мәліметтер алу мақсатында әдістер мен техникалық құралдар мен арнаулы білім әдістерін қолданудың процессуалдық емес механизмі. Олардың нәтижелері болжамды, индикативті болып табылады, бірақ бұл іздеу және тергеу нұсқалары үшін өте маңызды.

Криминалист маманның оқиға орнында алдын ала криминалистикалық зерттеулер жүргізуі ҚР ІІМ бірқатар ведомстволық нормативтік актілерімен регламенттелген.

Практикалық қызметкерлер қылмыскерлердің іздеріне алдынала зерттеу сияқты іздестіру және жеке ақпаратты алудың бұл әдісінің мүмкіндіктерін жеткіліксіз пайдаланады, іздері алынғанмен ұрлық істері бойынша оқиға болған жерлерді тексеру, басқа да заттай дәлелдемелерді, іздерді зерттеу жұмыстары алдын-ала жүргізілмейді. Көп жағдайда оқиға орындарының едәуір бөлігін қарау кезінде іздер мен басқа да заттай дәлелдемелер мүлдем алынбайды. Сонымен қатар, сарапшылардың, криминалист мамандардың аз ғана бөлігі

мұндай зерттеулерді жүргізу қажет деп санамайды, ал көпшілік бұған теріс қарайды.

Оқиға орнындағы іздерге алдын ала зерттеу жүргізудің негізгі мақсаты – ең алдымен, қылмыстарды сәтті ашу үшін қажетті іздеу ақпаратын жедел алу арқылы қылмыстарды ізі суымай ашу болып табылады.

Көбінесе ұрлық орнында трасологиялық, талшықтарды зерттеу және тағы басқа зерттеулер жүргізіледі, олардың негізгі міндеті:

1) бастапқы жасалған ұрлықтың механизмі туралы ақпарат алуға;

2) адамның нақты осы қылмысқа қатысы бар екендігі туралы деректер алуға;

3) арнайы білімді пайдалана отырып, осы адамға қатысты туындаған күдікті жедел тексеруге; оны іздеуге және ұстауға қажетті деректер алуға;

4) кейіннен ұрлық оқиғасын зерттеу үшін, атап айтқанда, оқиға орнынан табылған жаңа іздер пайда болған кезде қылмысқа күдікті адамдар немесе салыстыруды талап ететін сәйкестендіру және диагностикалық сараптамалар жүргізу үшін болашақта «келесі ақпараттық базаны» бекітуге және кеңейтуге;

5) осы қылмыстарды ашу үшін күш-жігерді біріктіру мақсатында күдіктінің жасаған басқа да қылмыстарын (осы тәсілмен, осы құралдарды қолдана отырып және т.б.) анықтауға міндетті.

Алдын ала зерттеу барысында криминалистикалық сипаттағы көптеген мәселелер болуы мүмкін және ол шешілуі керек: қылмыскердің іс-қимыл механизмінің егжей-тегжейлері белгіленеді; іздерді сәйкестендіру немесе салыстырмалы зерттеу үшін одан әрі жарамдылығы анықталады; жәбірленушілердің табылған іздерінің тиесілігі анықталады; белгілі бір объектілердің топтық тиесілігі, олардың шығу тегі, нақты жағдайы анықталады;

көрінбейтін және нашар көрінетін іздер анықталады және т.б. Зерттелген 400 қылмыстық іс бойынша оқиға орнынан алынған қол іздерінің 62,3% зерттеуге жарамсыз яғни алынған қол іздері жәбірленуші қалдырған қол іздері деген дактилоскопиялық сараптаманың қорытындылары болған.

Оқиға орнында алдын ала криминалистикалық зерттеулерді жүргізу үшін қажетті ақпаратты пайдаланудың ыңғайлылығы мен жеделдігі үшін алынған ақпараттың жоғалуына жол бермеу үшін негізінен ақпараттық жүйе – адам не объект туралы ақпарат қағидаты бойынша құрылуы тиіс (әсіресе, оқиға орнында алдын ала криминалистикалық зерттеулерді одан әрі осы қылмысты тергеуге тиіс адамдар әрдайым жүргізбейтінін ескере отырып) және қылмысты ашудың бүкіл процесі ішінде алынған деректерді пайдалануды қамтамасыз етуге міндетті. Оқиға орнында алдын ала зерттеулер жүргізу нәтижелерінің мәні осындай жолмен алынған ақпараттарды іздестіру мақсатына қаншалықты ықпал ететініне негізделі отырып айқындалады. Қылмыскердің жеке басы туралы алынған мәліметтер әртүрлі іздер бойынша алдын-ала зерттеулер жүргізу нәтижесінде үлкен маңызға ие болуы мүмкін.

Ең маңыздысы, мұндай зерттеулерде тергеудің бастапқы кезеңінде алынған қылмыскертуралы ақпараттар басқа да маңызды жағдайлар үшін жалғыз ақпарат болып табылады. Осылайша, іздерді алдын ала зерттеу нәтижелері ұрыларды іздеу және әшкерелеу, қылмыс құралы мен ұрланған мүлікті анықтау үшін іздер мен басқа да заттай дәлелдемелердегі ақпаратты дереу пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, алдын ала зерттеу қылмыстық іс жүргізу сипатындағы жалпы талаптарға сәйкес жүргізілгеніне қарамастан, оның құқықтық табиғаты іс жүргізу әрекеті емес және сәйкесінше оның тұжырымдары сот дәлелдері болып табылмайды.

Бұл дәлелдемелерді зерттеу сараптамалық қорытындыны болжамайды және болжай алмайды. Мұндай зерттеуді жүргізетін адамға зерттелетін объектілерді, олардың белгілері мен қасиеттерін кейінгі сараптамалық зерттеу үшін сақтау міндеті жүктеледі, өйткені алдын ала зерттеу барысында объектінің қасиеттері өзгеріп, нәтижесінде зерттелген зат мөлшерінің азаюы орын алады.

Сонымен қатар, бюджет қаражатының анық үнемделмеуінен басқа, бір объектіні маман да, сарапшы да неге зерделеуі мүмкін және сараптамалық міндеттерді уақытында шешуді қаншалықты бұзу орынды деген сұрақ туындайды. Бұдан басқа, қылмыстық істер мен алдын ала тексеру материалдарын зерделеу нәтижелері бойынша нәтижелерді зерттеу кейін сараптама түрінде қайталанатыны анықталды. Тергеуге ештеңе бермейтін үлкен жұмыс көлемі орындалуда.

Ұрлық істері бойынша қылмыскерді іздеудің бастапқы нүктелері жиі кездеседі:

- «ауызша портрет» жүйесін құрайтын тұлғаның сыртқы белгілері туралы мәліметтер;

- оның физикалық күшін, кәсібін, дағдыларын, әдеттерін бағалауға мүмкіндік беретін нақты деректер;

- қылмыскер қалдырған материалдық іздер;

- қылмыс жасау құралдарын қоса алғанда, қылмыскерге тиесілі не тиесілі емес заттар туралы мәліметтер;

- қылмыс жасау нәтижесінде қылмыскердің өзінде, оның киімінде және айналасындағы заттарда пайда болған немесе туындауы мүмкін белгілер – денеге, киімге, қылмыс орнының материалдық жағдайының микробөлшектеріне зақым келтіру және т.б.;

- қылмысты дайындау, жасау және оның іздерін жасыру жөніндегі адамның іс-әрекетін сипаттайтын

мәліметтер. Олар кейбір жағдайларда қылмыскерді (жәбірленушіге таныс, жақын адамдар; бейтаныс, таныс емес адамдар; кәмелетке толмағандар; рецидивистер және т.б.) іздеу керек адамдар тобы туралы нұсқаларды ұсынуға мүмкіндік береді, кейде белгілі бір адамды өзіне тән қылмыстық іс-әрекет әдісімен анықтауға көмектеседі.

Ұрлық бойынша жиі тағайындалатын сараптамалардың мүмкіндіктерін қорытындылай келе, әртүрлі сараптамалық зерттеулердің көмегімен іздестіру үшін келесі маңызды мәліметтер белгіленуі мүмкін деп айтуға болады:

1) қылмыскердің жынысы (қолдың, аяқ киімнің, тістің, еріннің, құлақтың іздері, бұзу құралдарының іздері, қан, сілекей, тер-май заттары, шаш дақтары; киім бөліктері, түрлі керек-жарақтар);

2) қылмыскердің жасы (қол, аяқ киім, тіс, ерін, құрал іздері бойынша);

3) қылмыскердің бойы (қолдың ізі және оның жекелеген элементтері бойынша – ортаңғы саусақтың ұзындығы; аяқ киімнің іздері, адамның бас терісінің іздері – ерні, мұрын ұшы, маңдай, құлақ; бұзу құралдарының іздері; жоғалған немесе ұмытылған киім заттары);

4) қылмыскердің физикалық күші;

5) дененің әртүрлі учаскелері құрылымының анатомиялық белгілері:

а) қолдың іздері бойынша-қол мен саусақтардың пішіндері мен өлшемдері, алақанның ұзындығы мен енінің саусақтардың ұзындығына қатынасы, саусақтар мен алақандардың терісінің жалпы белгілері (папиллярлық үлгілердің түрлері, алақандағы флексорлық сызықтардың топтық белгілері және т.б.);

б) аяқ киімдегі аяқ іздері бойынша – саусақтардың пішіні мен өлшемдері, аяқтың тірек бетінің өлшемдік параметрлерінің арақатынасы;

в) тістердің іздері бойынша (іздің пайда болу механизміне байланысты тұтастай алғанда тіс аппаратының белгілері немесе жеке тістердің белгілері көрсетілуі мүмкін) – форма. Тіс қатарының мөлшері, тіс қатарының елеулі асимметриясының болуы (болмауы), жоғарғы және төменгі жақтардың қисаюының өлшемдері мен радиустары; тіс қатарларының көлбеуінің болуы және бағыты; бос орындардың болуы; тіс каронкасының мөлшері, пішіні, тіс қатарындағы тістердің орналасуы; азу тістерінің саны, орналасуы және өзара орналасуы; кесу жиектерінің пішіні;

г) маңдай іздері бойынша – ең терең әжімдердің болуы, пішіні, мөлшері; маңдай сызықтарының саны мен ауырлығы;

д) мұрын ұшының ізімен – екі жағы жеке шаштар;

е) бет іздері бойынша-қатпарлар, әжімдер;

ж) иектің ізімен-шаш талы, иектің екі жағы, шұңқырдың болуы;

з) құлақ іздері бойынша – рельеф, құрылым, өлшемдер;

б) патологиялық белгілері:

а) қолдың іздері бойынша – алақан мен саусақтардың құрылымындағы патологиялық өзгерістер (саусақтардың қисаюы, саусақтардың бірігуі, саусақтың болмауы және т.б.), сондай-ақ қол терісі тыртықтар, жара тыртықтары, жаралар, сүйелдер); қол іздері бойынша адамның бірқатар ауруларын – склеродерманы, эпилепсияны, алапесті диагностикалауға болады;

б) аяқ киімнің ізімен-аяқтың жүрісі мен құрылымындағы патологиялық өзгерістер (жалпақ табан); аяқ киімнің ізімен тірек-қимыл аппаратының ауруларын анықтауға болады;

в) аяқ киімдегі аяқ іздері бойынша – аяқ контурының ауытқулары, оның бөліктерінің арақатынасы,

саусақтардың болмауы, қисықтық, бір немесе бірнеше саусақтардың қалыптан тыс үлкен ұзындығы, жалпақ табан;

г) тістердің іздері бойынша-диагностикалардың болуы және локализациясы (тістердің арасындағы бос орындар), кейбір тістердің болмауы, тістердің тығыз орналасуы, протездердің болуы мен түрлері, қалыптан тыс шағулар, қалыптан тыс пішіндер, өлшемдер, жеке тістердің, каронкалардың орналасуы;

д) еріннің ізімен – кейбір аурулар (склеродерма), патологиялық белгілер (тыртықтар, жара тыртықтары);

е) маңдай, иек іздері бойынша-тыртықтар, жара тыртықтары және т.б.;

ж) қан іздері арқылы кейбір ауруларды (жұқпалы гепатит, австралиялық антиген)диагностикалауға болады;

з) тер-май бөлінуі іздері бойынша кейбір ауруларды (қант диабеті, асқазан-ішек аурулары, өкпе туберкулезі, фиброзды кистоз және т. б.) диагностикалауға болады.;

и) шаш арқылы кейбір ауруларды диагностикалауға болады (жүйке жүйесінің бұзылуы, шаш аурулары, нашақорлық) [143, 92-97 б.];

7) қылмыскердің қан тобы (қан, тер, сілекей, шаш талшықтары бойынша);

8) қылмыскердің кәсіби белгілері (қол іздері бойынша, аяқ киімнің ізі бойынша, тістердің іздері бойынша, бұзу құралдары мен инструменттердің іздері бойынша, микрообъектілер; бұзу құралдары; табылған киім);

9) қылмыскердің жалпы, қылмыстық дағдылары (іздер, құралдардың іздері, құралдардың өздері бойынша);

10) қылмыскердің косметикалық белгілері (баялған ерін іздері бойынша – ерін далабының түсі; шаш бойынша-бұйралау, бояу);

11) қылмыскердің сыртқы киімінің ерекшеліктері (оның трасологиялық іздері, микрообъектілері бойынша – матаның түсі, түрі, жөндеу іздері, ерекше сыртқы белгілері), аяқ киім (аяқ киімнің іздері бойынша – түрі, түсі);

12) қылмыскерге тән әдеттері: темекі шегуге байланысты - темекіні аузында ұстау тәсілі, оны сөндіру; бұзу іздері бойынша солақай болуы [144];

13) қылмыскер бұзу (ашу) үшін пайдаланған құралдар (бұзу іздері бойынша, құлыптағы микро белгілері бойынша).

Қылмыскердің қылмыс орнында қандай да бір заттарды қалдырғанына немесе қалдырмағанына және оны сипаттайтын басқа да деректерді (егер қылмыс орнында жеке басын куәландыратын құжат жоғалған болса, сауалнамалық мәліметтерге дейін) анықтауға болады.

Қылмыскерді қудалауға және ұстауға бағытталған жедел-іздіксіз іс-шараларын жүзеге асыруда сот сараптамаларының нәтижелерін пайдалану қылмыскерді іздіксіз бағытын анықтайтын жоғарыда қарастырылған деректерді қолдануда көрінеді. Әсіресе-қылмыскердің қылмыс орнынан қозғалу бағыты туралы мәліметтер. Анықталған одорологиялық іздер қызметтік-іздіксіз ітін қылмыстың ізі суымай қудалауда қолданған кезде пайдаланылады.

Егер іздер аурудың, зақымданудың немесе хирургиялық араласудың белгілерін анықтай алса, онда бұл мәліметтер ауруханаларда, емханаларда медициналық карталар мен ауру тарихын тексеру, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану және жұртшылыққа көмек көрсету үшін қолданылуы мүмкін. Бұл ақпаратты субъективті және ауызша портреттерді құрастыруда қолдануға болады.

Қазіргі уақытта ішкі істер органдарында бірнеше дербес криминалистикалық ақпараттық жүйелер бар: криминалистикалық есептер, жедел-іздіксіз ақпаратының

жүйелері және көмекші деректер банктері: қылмыс жасаған немесе оған қатысы бар адамдар туралы; ашылмаған қылмыстар туралы; табылған заттай дәлелдемелердің тиесілігі туралы, ең алдымен материалдық іздердің түрлері іс жүзінде қылмыстарды ашу және тергеу процесін қажетті ақпаратпен қамтамасыз етудің бар міндетін шешуге бағытталған [145, 146].

Жедел-іздіктерді тергеу және сот органдарын бұрын жасалған қылмыстар, қылмыскерлер туралы жүйелі мәліметтермен және көмекші сипаттағы өзге де ақпаратпен қамтамасыз етуге арнала отырып, криминалистикалық ақпараттық жүйелер әртүрлі міндеттерді шешуге қабілетті. Олардың екеуі бізге ең маңызды болып табылады:

Ақпараттық – атап айтқанда, жинақталған деректердің көмегімен нақты криминалистикалық объектілерді, сәйкестендіру жүзеге асырылған кезде:

- есептік дактокарталар массивінің көмегімен дактилоскопияланатын адамның жеке басын анықтау;

- күдіктілердің дактилокарталарын іздері бойынша, яғни дактилокарталардың картотекалары бойынша тексеру;

- әр түрлі оқиға орындарында бір аяқ киіммен із қалдыру фактісін анықтау;

- күдіктіден алынған аяқ киіммен оқиға орнында із қалдыру фактісін анықтау;

- қарудың нақты данасын анықтау;

- әртүрлі оқиға орындарында киімнен немесе талшықты материалдардан жасалған басқа заттардан бірдей талшықтарды қалдыру фактісін анықтау;

- талшықтарды оқиға орнында қалдыру фактісін, күдіктіден алынған киімді анықтау;

- оқиға орнынан алынған иіс бойынша нақты қылмыстарға қатысы бар адамдарды анықтау;

– бірнеше қылмыс жасаған адамның иісі бойынша анықтау;

– жәбірленушіге ұрланған заттардың тиесілі иісін анықтау;

– сыртқы келбеті бойынша тұлғаны сәйкестендіру;

– қылмыскерлерді қылмыс жасау тәсілі бойынша сәйкестендіру;

– сот сараптамаларын жүргізу кезінде әртүрлі объектілерді сәйкестендіру.

Аталған есептердің мүмкіндіктері тиісті әдебиеттерде егжей-тегжейлі қарастырылған [147].

Іздестіру – криминалистикалық есептер жедел-тактикалық мақсаттағы ақпараттық жүйелерде қамтылған адамдар мен объектілерді іздестіруге жәрдемдесуді көздейді. Іздеу мәселелерін шешу сот-медициналық объектілердің үлгілерін танумен, яғни диагностикамен тығыз байланысты.

Сонымен, жынысы, жасы, әртүрлі биологиялық нысандарауруларды диагностикалаудың эксперименттік әдістері саусақ іздері, аяқ киімнің іздері бойынша үлкен практикалық қызығушылық тудырады [148, 99-123 б.],

Ұрлық жасау тәсілі бойынша криминалистикалық есепте қамтылған ақпарат ашылмаған ұрлықтар бойынша күдіктілер тобын анықтау, яғни ұрлық жасау тәсілі, жағдайы, қылмыстық қол сұғушылық заты және басқа да қылмыс элементтерін көрсету бойынша жеке тұлғаның типологиялық сипаттамаларын белгілеу сияқты іздестіру міндеттерін шешу үшін пайдаланылуы мүмкін; іздестіру механизмін білу және тергеу әрекеттері мен жедел-іздестіру іс-шаралары барысында қылмыс іздерін зерттеудің объективтілігін, жан-жақтылығын және толықтығын қамтамасыз ету әдісі туралы деректерді пайдалану.

Жедел-іздістіру есебінде тұрған адамдардың, сондай-ақ жаңадан анықталған қылмыскерлердің және оларға қатысты ұрлық жасады деп күдіктенуге негіз бар басқа да адамдардың ашылмаған ұрлықтарға қатыстылығын тексеру және ұрлықты жоспарлап отырған немесе дайындап жатқан адамдар туралы жедел ақпаратты тексеру де іздестірудің міндеттері болып табылады.

Ұрлықтарды, сондай-ақ басқа да қылмыстарды ашу мен тергеудің тиімділігін арттыру мақсатында қылмыскердің қасиеттерін олардың өзара байланысында іздер бойынша зерттеуге кешенді жүйелік-құрылымдық көзқарас қажет екенін атап өту маңызды деп санаймыз. Алдыңғы жылдардағы қылмыстарды ашу мен тергеудің техникалық-криминалистикалық қолдауына жүргізілген талдау дәстүрлі әдістер, әсіресе криминалистикалық есептерде, табысты жұмыс үшін қолайсыз болып қалғанын көрсетті. Жедел және уақтылы өңделуі қажет ақпараттың үнемі өсіп келе жатқан ағыны жаңа цифрлық технологияларды енгізуді талап етеді (цифрландыру мәселелерін біз 3.2 – кіші бөлімде толығырақ қарастырамыз). Жедел-криминалистикалық бөлімшелерде есеп жүргізудің бұрын қалыптасқан тәжірибесі жасалған қылмыстарға ПО-ның жедел ден қою талаптарына жауап беруді тоқтатты.

Ұрлық жасау тәсілі бойынша криминалистік есепте қамтылған ақпарат ашылмаған қылмыстар бойынша күдікті адамдардың тобын анықтау яғни ұрлық жасау тәсілі, жағдайы, қылмыстың қол сұғушылық нысанасы және басқалар сияқты қылмыстың олармен байланысты элементтерін бейнелеу бойынша жеке адамның типологиялық сипаттамаларын белгілеу сияқты іздестіру міндеттерін шешу үшін пайланылуы мүмкін Тергеу әрекеттері мен жедел іздестіру іс-шаралары барысында із түзу тетігін тану үшін қылмыс іздерін зерделеудің

объективтілігін, жан-жақтылығын және толықтығын қамтамасыз ету үшін тәсіл туралы деректерді пайдалану. Егер адам жеке қасиеттердің механикалық қосындысы емес, күрделі ұйымдастырылған жүйе екенін ескеретін болсақ, онда оның барлық қасиеттері өзара байланыс пен өзара тәуелділікте болады. Мұндай заңдылықтарды анықтау тергеу процесінде материалдық және идеалды іздердегі тікелей ақпаратты ғана емес, сонымен қатар адамның қасиеттер жүйесіндегі ішкі байланыстары арқылы да алынған деректерді пайдалануға мүмкіндік береді.

С.Ф. Бычковтың пікірінше, «бұл тәсіл тергеу және сараптамалық практика үшін өте маңызды, өйткені ол сапалы жаңа деңгей мен сот сараптамасының мүмкіндіктерін, атап айтқанда болжамды зерттеу мүмкіндігін сипаттайды» [149, 160 б.].

Зерттеу нәтижесінде алынған іздестірілетін субъект туралы мәліметтердің мұқият талдануы, зерделенуі, бағалануы тиіс. Қылмысты сипаттайтын деректер неғұрлым көп таңдалса, осы белгілерге жататын адамдар тобы тергеудегі ұрлық жасаудағы белгілі бір адамның кінәсі туралы нұсқаға көшуге соғұрлым оңайырақ болады. Анықталған белгілерді талдау және бағалау кезінде қандай да бір белгі ерекше болған сайын, ол неғұрлым сирек кездессе, оның іздестіру мәні соғұрлым көп, ондағы ақпарат соншалықты маңызды екенін ескеру қажет.

Ұрлықты ашу процесінде тергеуші тергеу жүргізіліп жатқан ұрлықты жасаған адамды сипаттайтын белгілер жиынтығын толықтыруға тырысуы керек. Сонымен қатар, тергеу белгілеген белгілер іс бойынша дәлелденген фактілерден қисынды түрде туындайтын белгілермен толықтырылуы мүмкін.

Осылайша, анықталған белгілерді мұқият талдағаннан кейін ғана қылмыскерді іздеуге және ұстауға бағытталған іс-шаралар әзірленуі мүмкін. Ұрлық істері

бойынша сот сараптамасының нәтижелерін пайдаланудың қиындығы-бұл іздердің көптеген адамдарға тиесілі екендігін тексеру қажеттілігі.

Қылмыс орнында табылған іздер және олардан алынған ақпарат ұрланған құнды заттарды өткізу және сақтау орындары ауданында жасырын іздестіру іс-шараларын жүргізу, ұқсас қылмыс жасауға бейім адамдардың пайда болуы, сыртқы белгілері бойынша жеке іздестіру барысында, ұрлық жасау тәсілі бойынша іздестіру және т.б. кезінде қолданылады.

Қылмыскерді іздеу үшін сот сараптамасының нәтижелерін пайдалану бойынша жұмысты жоспарлау келесі әрекеттерді қамтуы мүмкін:

1) ұрлық жасады деп күдіктелген адамдарды анықтау үшін жедел іс-шаралар жүргізу (ҚР ҚІЖК 128-бабы) оларды ұстау және саусақ іздерінен сәйкес із алу;

2) барлық жағдайда күдікті мен жәбірленушінің байланыстарын тексеру, тиісті іздерін алу, кейіннен оларды сол іздермен тексеру;

3) егер іздерде кем дегенде минималды ерекшеліктер болса – арнайы іздестіру кестелерін (карталарын), ауызша портрет элементтерін және т.б. пайдалану, соның негізінде іздестірумен айналысатын бөлімдер мен қызметтерді белгіленген іздерге бағдарлау;

4) іздерде айқын ерекшеліктер (жеке белгілер, анатомиялық ақаулар) болған кезде қылмыскердің белгілері туралы баспасөзде теледидар, радио, интернет арқылы ресми сайтта хабарлама жариялау жоспарлануы мүмкін. Бұл ақпаратты субъективті портреттер жасау үшін де пайдалануға болады;

5) егер мұндай ақпаратты трасологиялық зерттеулер барысында алу мүмкін болмаса, сипатын анықтау және ерекшеліктерінен (тыртықтар, патология белгілері) өту

мақсатында кешенді зерттеу (криминалистикалық, медициналық, химиялық және т.б.);

6) кешенді зерттеулердің оң нәтижесі болған кезде-ауруханаларды, емханаларды есепке алу деректері бойынша тиісті адамдарды белгілері бойынша дәйекті және мақсатты іздестіру;

7) іздестіріліп жатқан адамдардың куәгерлерін іздеу мақсатында қылмыскердің келу және кету жолдарын қайта өңдеу (яғни іргелес аумақты қайта айналып өту).

Егер іздерде жеке ерекшеліктер көрсетілмесе, яғни мақсатты іздестіру үшін қолдануға болатын ақпарат болмаса, іс-шаралар ауқымы айтарлықтай тар және әдетте күдікті адамдарды анықтауды, тиісті іздерді алуды және оларды іздермен салыстыруды қамтиды.

Баяндалғанды қорытындылай келе, жалпы алғанда, іздестіру қызметі үшін сот сараптамалары нәтижелерінің тиімділігі анықталатынын атап өтеміз:

- сараптама жүргізуге дайындық кезеңінің тиімділігі;
- сараптамалық зерттеудің толықтығы мен сапасы;
- жедел-іздестіру қызметін жүргізу кезінде алынған деректерді пайдаланудың тиімділігі.

Сараптамаға дейінгі зерттеулер мен сот сараптамаларының талданған мүмкіндіктері қылмыскерді іздеуге бағытталған ақпараттық базаны кеңейтуге мүмкіндік беретін ұрлықты ашу кезінде дәлелді де, бағдарлаушы да ақпарат көзі болып табылады. Осыған байланысты оқиға болған жерді тексеру, іздерді алдын ала зерттеу процесінде алынған және іздестіру мақсатында пайдаланылатын ақпарат жүйеленуі мүмкін. Жоғарыда айтылғандар ұрлықты тергеудің бастапқы кезеңінде жиналған ақпарат адамдарға, қылмыстық іс-әрекеттің эпизодтарына қатысты жүйеленіп, келесі кезеңде қылмыстық іс-әрекеттің барлық эпизодтарын анықтау, сыбайластарды, ұрланған мүлікті, оны іске асыру

арналарын, қылмыстық іс-әрекетке ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау мақсатында нақтылануы үшін талдануы керек екенін көрсетеді. Барлық жағдайларда бастапқы кезеңнің нәтижелері кейінгі тергеу әрекеттерін жүргізудің тиімділігіне, айыпталушы ретінде тартылуға жататын адамды іздестіруге (егер ол анықталмаса), ұрланған мүлікті және т.б. ықпал етуге тиіс.

3.2 Ұрлықты ашуды ақпараттық-технологиялық қамтамасыз етудегі арнаулы білім

Ақпараттық саланың қарқынды дамуы тұтастай алғанда қоғамдық және мемлекеттік дамуға әсер ететін негізгі факторлардың біріне айналды, бұл мемлекеттік институттардың, мемлекеттердің экономикасы мен қорғаныс қабілетінің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Қазіргі қоғамда ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылуда [150;151;152]. Сонымен, олар:

- банк секторын, жоспарлауды, экономикалық көрсеткіштерді бағалауды және т.б. қамтитын қаржы саласында;

- заң қызметінде, заң құжаттарының нормативтік-құқықтық базаларын жедел құру, жинақтау, өзгерту, Интернет немесе электрондық пошта арқылы деректермен алмасу, талаптарға сәйкес әртүрлі анықтамалар мен құжаттарды алу және т.б.;

- мемлекеттік басқаруда, заманауи коммуникациялық мүмкіндіктерді, бейне-аудиофиксация және деректерді беру жүйелерін пайдалану, шешім қабылдау уақытын қысқарту және т.б. арқылы тиімділікті арттыру мүмкіндігі;

- мәдени салада, әлемнің әр түкпірінде орналасқан әлемдік мәдениет туындыларымен қашықтықтан танысу және т.б.;

– құқық қорғау қызметі саласында, күштер мен құралдарды оңтайлы пайдалану, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді, әкімшілік іс жүргізуді және т.б. ақпараттық-техникалық қолдаусыз жүргізу мүмкін емес.

Алайда цифрландырудың оң жақтарымен қоса қоғамның бір бөлігінің криминалдануына байланысты келеңсіз жақтары да бар. Мәселен, мемлекеттердің ақпараттық жүйелері террористік әрекеттің бір тәсілі болып табылатын компьютерлік шабуылдар қаупіне ұшырайды.

Ұйымдасқан трансұлттық қылмыстық топтар қылмыстық мақсатта заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді қолданады. Киберқылмыстың динамикасы өзгеруде – оған тұрақты өсу үрдісі тән [153].

Адам қызметінің кез-келген басқа саласы сияқты, материалдық пайда алу үшін қылмыстық іс-әрекеттер жасау мүмкіндігі де жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық құқығының ұлттық сегментінде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жасалған ұрлық проблемасы Қазақстан Республикасы ҚК 188-бабының 2-бөлігінің 4-тармағымен регламенттеледі. Норманың диспозициясы бұл әрекетті ұрлық, яғни ақпараттық жүйеге заңсыз қол жеткізу немесе телекоммуникация желілері арқылы берілетін ақпаратты өзгерту арқылы бөтеннің мүлкін жасырын ұрлау деп сипаттайды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауына сәйкес, Қазақстан барлық жерде цифрландыруды көздейтін экономиканы жеделдетілген технологиялық жаңғыртуға бағыт алды [154]. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылғы 1 қыркүйекте «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты

Жолдауында атап өткендей, барлық реформалардың негізгі элементі цифрландыру болып табылады [155].

Осы бағытқа сәйкес заңнама жаңа уақыт қажеттілігіне бейімделді. Жолдау шеңберінде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы әзірленді, оның негізгі мақсаты Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және орта мерзімді перспективада цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ Қазақстан экономикасының ұзақ мерзімді перспективада болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшуі үшін жағдайлар жасау болып табылады [156].

2017 жылғы 30 маусымда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №407 қаулысымен киберқауіпсіздік тұжырымдамасы («Қазақстанның киберқалқаны») 2022 жылға дейін бекітілді [157], қазіргі уақытта цифрлық экожүйені дамытудың 2022-2027 жылдарға арналған «Киберқалқан-2» Тұжырымдамасының жобасы дайындалды [158].

Тұжырымдама мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мониторингіне көзқарастардың бірлігін құру, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік инциденттерінің алдын алу және оларға жедел ден қою тетіктерін әзірлеуге, оның ішінде төтенше жағдайлар жағдайындағы әлеуметтік, табиғи және техногендік сипаттағы, төтенше немесе соғыс жағдайын енгізу және электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелер мен телекоммуникация желілерін қорғау, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырудың негізгі бағыттарын айқындайды.

Бұл жағдай, басқалармен қатар, 2004 жылы ішкі істер министрлігінің құрылымында және оның аумақтық

бөлімшелерінде мамандандырылған бөлімше («К» басқармасы) құрылуына әкелді, оның негізінде 2019 жылдың басында ішкі істер органдарын жаңғыртуға байланысты криминалдық полиция департаментінің киберқылмысқа қарсы күрес жөніндегі орталығы құрылды, оның жұмыс бағыты ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтарды, сондай-ақ ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жасалған қылмыстарды анықтау және ашу болып табылады.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған мүлікті қорғау жөніндегі бағдарламасында көрсетілген міндеттердің бірі ақпараттық-техникалық қамтамасыз етуді, инновациялық әдістемелер мен технологияларды, ішкі істер органдарының барлық қызметтерінің мүмкіндіктері мен әлеуетін пайдалануды кеңейту есебінен ұрлықтардың ашылуын ұлғайту болып табылады.

Ақпараттық технологияларды қолдана отырып ұрлық жасау кезінде арнаулы білімді қолдану ерекшеліктерін қарастырамыз. Бүгінгі таңда осы бағыт бойынша отандық және шетелдік зерттеулер жүргізілуде [159;160;161;162;163].

Қойылған міндеттер мен зерттеу объектілерінің ерекшеліктеріне байланысты компьютерлердің, перифериялық құрылғылардың, магниттік тасымалдағыштардың және т.б., компьютерлік желілердің конструктивтік ерекшеліктері мен жай-күйін, аталған жабдықтың жұмысындағы ақаулардың пайда болу себептерін, сондай-ақ компьютерде және магниттік тасымалдағыштарда сақталатын ақпаратты зерделеу үшін компьютерлік-техникалық сараптама тағайындалады.

Компьютерлік-техникалық сараптама объектілеріне мыналар жатады:

1. Жинақталған компьютерлер, олардың жүйелік блоктары.

2. Перифериялық құрылғылар (дисплейлер, принтерлер, диск жетектері, модемдер, пернетақта, сканерлер, тінтуір сияқты манипуляторлар, джойстиктер және т.б.), компьютерлер мен есептеу желілерінің байланыс құрылғылары.

3. Магниттік ақпарат құралдары (қатты және флоппи-дискілер, оптикалық дискілер, таспалар).

4. Жүйелердің іздеу белгілерінің сөздіктері (тезаурустар), жіктеуіштер және басқа да техникалық құжаттама, мысалы, техникалық тапсырмалар мен есептер.

5. Электрондық дәптерлер, пейджерлер, нөмірлерді есте сақтайтын телефон аппараттары, мәтіндік немесе цифрлық ақпараттың өзге де электрондық жеткізгіштері, оларға техникалық құжаттама.

Қазақстан ІІМ жүйесінде машиналық ақпарат тасығыштарға, бағдарламалық қамтамасыз етуге, деректер базасына және ЭЕМ аппараттық қамтамасыз етуге компьютерлік-техникалық сараптама жүргізетін арнайы сараптама бөлімшелері жоқ.

Мұндай зерттеулер ҚР ӘМ ОЭО-да жүзеге асырылады. Сонымен қатар, сараптаманың осы түрін өндіру үшін ІІМ жүйесіне жатпайтын оқу және ғылыми-зерттеу мекемелерінің, компьютерлерге арналған бағдарламалық және аппараттық құралдарды әзірлеумен, оларды пайдаланумен және жөндеумен айналысатын фирмалар мен ұйымдардың мамандарын тартуға болады. Сараптаманың бұл түрі компьютерлерді пайдалану саласындағы мамандарға (жүйелік бағдарламашыларға, осы түрдегі тасымалдаушылармен тікелей жұмыс істейтін қызмет көрсету инженерлеріне және т.б.) және тиісті біліктілігі бар бағдарламашыларға тапсырылуы мүмкін. Компьютерлік-техникалық сараптаманы тағайындау

туралы қаулы шығарған кезде оны тағайындау туралы қаулыда тергеушімен міндетті түрде компьютердің сериялық нөмірі және оның жеке белгілері (конфигурациясы, түсі, корпустағы жазулар және т.б.) көрсетіледі.

Компьютерлік-техникалық сараптама сот сараптамасының жаңа дамып келе жатқан түрі болып табылатындығын ескере отырып, оның қажеттілігі адам қызметінің барлық салаларына компьютерлік технологияларды кеңінен енгізуге байланысты, оның мүмкіндіктеріне қысқаша сипаттама беру пайдалы болады.

Қазіргі уақытта мұндай сараптамалар аясында екі түрі ерекшеленеді:

- компьютерлердің және олардың құрамдас бөліктерінің техникалық сараптамасы, ол компьютердің, оның перифериялық құрылғыларының, магниттік тасымалдағыштардың және т.б., компьютерлік желілердің конструктивтік ерекшеліктері мен жай-күйін, сондай-ақ жоғарыда аталған жабдықтың жұмысындағы ақаулардың себептерін зерттеу мақсатында жүргізіледі;

- компьютерде және магниттік тасымалдағыштарда сақталатын ақпаратты зерделеу мақсатында жүзеге асырылатын деректер мен бағдарламалық қамтамасыз ету сараптамасы (*Б қосымшасындағы сұрақтар тізбесін қараңыз*).

Ақпараттық-техникалық қамтамасыз етуді, сондай-ақ ұрлықты ашуда инновациялық әдістер мен технологияларды пайдалануды кеңейтуге келетін болсақ, адамдар мен ұрланған мүлікті іздестіруге көмектесетін келесі бағыттарды бөліп көрсетуге болады.

2000 жылы Алматы қаласында ЖБО құрылды және қолданысқа енгізілді. Қазіргі уақытта олар республика бойынша ПО-ның барлық аумақтық бөлімшелерінде жұмыс істейді. ЖБО Қазақстан Республикасы Ішкі істер

органдарының жедел басқару орталықтары мен кезекші бөлімдерінің қызметін ұйымдастыру қағидалары негізінде жұмыс істейді [164].

Орталықтың жұмысында озық ақпараттық технологиялар, ғылыми ұсыныстар және техникалық прогреске қол жеткізу пайдаланылады. Әзірленген ЖБО құрылымында қылмыс деңгейі жоғары шет елдердің полициясына жедел ден қою бойынша үздік әзірлемелер іске асырылды. АҚШ, Франция және басқа да бірқатар мемлекеттерде жұмыс істейтін «911» жедел әрекет ету жүйесінің, сондай-ақ Оңтүстік Кореяның Сеул қаласының жедел полиция басқармасы орталығының жұмыс тәжірибесі зерттелді.

ЖБО-да қызмет өткеру кезеңінде нарядтармен тұрақты байланыс сақталады, жағдайдың өзгеруі туралы баяндап отырады, жасалған қылмыстар туралы мәліметтер, іздеуде жүрген қылмыскерлердің белгілері, ұрланған мүлік және оларға қатысы бар басқа да жедел ақпарат уақтылы беріледі.

Қылмыстардың барлық санаттары бойынша іздеуде жүрген адамдарға, оның ішінде автокөлікте хабар-ошарсыз кеткен адамдарға бағдарлау бойынша деректер базасы белгіленді.

ЖБО-на ААІЖ қосылған:

– «Авто іздестіру» ААІЖ ҚР және ТМД барлық автокөліктері (уақытша есепке алуға) тіркелгені туралы мәліметтер;

– «102» бірыңғай нөмірі бойынша шұғыл жедел қызметтерді шақыруды қамтамасыз ету жүйесі;

– «ВЕБ-Интерфейс» интеграцияланған деректер базасы, оған заңды және жеке тұлғалардың мәліметтері бойынша 17 орталықтандырылған есеп қосылған.

Барлық республикалық ЖБО «Қауіпсіз аула» бағдарламасы жұмыс істейді, негізгі міндеті -құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу және жолын кесу.

ІІМ-нің барлық интеграцияланған дерекқорлары әкімшілік іс жүргізу істерін электрондық форматта жедел ресімдеу үшін мамандандырылған планшеттерге қосылған, сондай-ақ планшетке жүктелген базалар барлық қолда бар есептер бойынша жедел тексеруге мүмкіндік береді: адамдарды іздестіру, есепке алу элементінің барлық санаттары (ұры, қалта ұрысы, педофил, ұрланған заттарды сатып алушы, алиментші және т.б.).

Бұдан басқа, криминалистикалық есепке алу және анықтамалық-ақпараттық қорлар жұмысының тиімділігін арттыру, жедел ақпарат алмасу мақсатында – карточкалық-ақпараттық қорларды автоматтандыру туралы шешім қабылданды.

Осыған байланысты республикада автоматтандырылған есепке алуды құру назар аударуға тұрарлық. Жоба шеңберінде «Автоматтандырылған дактилоскопиялық ақпараттық жүйе» («АДАЖ») – «Папилон» ААЖ бағдарламалық-техникалық кешені әзірленіп, енгізілді:

- дактилоскопиялық ақпараттың автоматтандырылған деректер банкін жүргізу,
- бірыңғай деректер қоймасын құру,
- прокуратура органдары үшін әртүрлі деңгейдегі статистикалық есептілікті қалыптастыру,
- жедел-ізвестіру қызметтерінің (Қазақстан, Ресей, ФТБ, Интерпол), Мемлекеттік органдардың сұратулары бойынша қажетті мәліметтерді іздеу және беру.

Техникалық шешімдер-басып шығаруды автоматты түрде кодтау, іздеулердің максималды селективтілігі мен сенімділігін ұйымдастыру, папиллярлық өрнектің математикалық сипаттамасының ақпараттылығын арттыру

(саусақ формуласын жасау), бояусыз саусақ ізін көшіру әдісі. Деректерді беру және саусақ іздері туралы ақпарат алмасу жүзеге асырылды.

Соңғы жылдардағы тәжірибе саусақ іздерін есепке алуды автоматтандырудың компьютерлік жүйелерін енгізудің жоғары тиімділігі мен орасан зор практикалық қайтарымын дәлелдеді. қолдану көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді және қамтамасыз етеді:

- жедел қызметтерге дәлірек және уақтылы ақпарат беру арқылы еңбек шығындарын азайту және қылмыстарды ашу мен тергеудің тиімділігін арттыру;

- жеке тұлғаны, тірі тұлғаларды да, белгісіз мәйіттерді де бірнеше саусақ іздерінен, тек бір іздің кішкене фрагментінен (тіпті елеулі өзгерістермен) анықтау мүмкіндігі;

- дактилоскопиялық есепке қою кезінде және жедел сұрау салуларды орындау кезінде АДАЖ деректер базасы бойынша дактилоскопиялық ақпаратты автоматты түрде тексеру;

- есепке қою кезінде саусақ ізі туралы ақпаратты өңдеуді жеделдету және сұрауларға жауап беру уақытын азайту;

- дактилоскопиялық есептердің нәтижелілігін арттыру;

- «тірі» сканерлер – бояусыз саусақ көшірмелерінің оптоэлектрондық құрылғыларын енгізу есебінен келіп түсетін саусақ ізі ақпаратының сапасын жақсарту;

- есептерді бірыңғай автоматтандырылған жүйеге біріктіру мүмкіндігі;

- автоматтандырылған дактилоскопиялық есептердің өңіраралық өзара іс-қимылын іске асыру.

Қазақстан Республикасында 2021 жылғы қаңтарда «Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы» Заң күшіне енуі тиіс еді, оған сәйкес 16 жастан асқан барлық

қазақстандықтар өздерінің саусақ іздерін мемлекеттік базада сақтау үшін ұсынуы тиіс, алайда 2020 жылдың соңында ішкі істер министрлігі практиканы енгізуді тағы екі жылға – 2023 жылғы қаңтарға дейін ауыстыруды ұсынды, әзірге саусақ ізі станцияларын сатып алу процесі жүріп жатыр [165].

Бұдан басқа, ұзақ уақыт бойы бейне және фотоесептерді автоматандыру бойынша жұмыс жүргізілуде, фототүсірілімдердің дерекқорлары бойынша тұлғаларды автоматтандырылған іздеудің заманауи технологиялары енгізілді. Бұл «Бейне + +» ААІЖ отандық әзірлеушілерінің өнімі. Оқиға орындарын қарау кезінде алынған қол іздерін тексеруге және кезекші тәулік ішінде қылмыс жасауға қатысы бар адамдарды анықтауға, сондай-ақ адамның портреті бойынша іздеуге [166], сондай-ақ сыртқы өзгерістер кезінде портреттік іздеудің сапалық сипаттамаларының тұрақтылығына мүмкіндік беретін деректерді іздеудің жоғары дәлдігімен және жылдамдығымен сипатталатын «Бейне++» жетілдірілген жүйесі бір адамның, портреттік сәйкестендіруді АІІЖ дерекқорынан сканер арқылы енгізілген салыстырылатын тұлғаның фотосуретімен максималды ұқсастық дәрежесімен фотографиялық кескінді автоматты түрде іздеу және салыстыру арқылы жүргізуге мүмкіндік береді. ПО-ның әртүрлі бөлімшелерінде толтырылатын дерекқорлар жиымды толықтыру және бірыңғай деректер банкі құру үшін біріктіріледі.

Бұдан басқа қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында іздестіру жұмысында пайдаланылатын мынадай ААІЖ ұсынылған:

1. БСД – Бірыңғай сақтандыру дерекқоры «Сақтандыру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 18 желтоқсандағы №126-ІІ Заңына сәйкес әзірленді және жұмыс істейді, Қазақстан

Республикасының міндетті сақтандыру түрлері бойынша заңнамалық актілерінің талаптарына сәйкес дерекқор субъектілеріне мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік органдар мынадай есептерді ала алады:

- тұлға бойынша кеңейтілген есеп
- көлік құралы бойынша кеңейтілген
- көлік құралы бойынша кеңейтілген (мемлекеттік нөмір)
- полис қызметінің мәртебесі

2017 жылдан бастап бұл база қалалардың, облыстардың барлық ірі аумақтық ПД онлайн режимінде қосылған.

2. Алматы қаласы ПД «Жазатайым оқиғалар бюросы» (ЖОБ) дерекқоры жоғалған азаматтар, олар туралы мәлімдеген адамдар туралы мәліметтер, сондай-ақ сот-медициналық сараптама бюросынан анықталмаған азаматтардың мәйіттері туралы алынған деректер жиналады. Сондай-ақ ЖОБ-да ПО бөлімшелерінен, сот-медициналық сараптамалар бюросынан және басқа да медициналық мекемелерден белгісіз мәйіттер, жеке басы анықталмаған және өздері туралы анықтама деректерін хабарлай алмайтын белгісіз науқастар мен жас балалар әкелінген кезде, медициналық айықтырғыштарға жеткізілген адамдар бойынша және УҰИ-да ұсталатын адамдар бойынша мәліметтерді қабылдау және өңдеу жүзеге асырылады.

Аталған деректер базасы 1991 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Алматы қ. ПД ғана жұмыс істейді.

Бірақ сипаттайтын ақпараттың ең үлкен көлемін құқық қорғау органдарының, салық және кеден қызметтерінің, тіркеуші органдардың, медициналық және әлеуметтік сақтандыру қорларының, медициналық мекемелердің, банктер мен қаржы компанияларының,

көлік кәсіпорындарының, әуе және теміржол кассаларының және басқаларының әртүрлі қызметтерінің деректер банктері бере алады. Мәселен, Қазақстанда 2015 жылы мемлекеттік органдардың мамандандырылған ведомствоаралық деректер базасы – құқық қорғау және арнайы органдардың ақпараттық алмасу жүйесі (ҚАААЖ) құрылды, онда әртүрлі ақпарат бар:

– «Жеке тұлғалар» Мемлекеттік деректер базасы (МДБ);

– «Занды тұлғалар» МДБ;

– «Жылжымайтын мүлік тіркелімі» деректер базасы (ДБ);

– «Жер учаскесі» ДБ;

– «Көлік құралдары» ДБ;

– «Тіркелген қару» ДБ;

– «Теміржол көлігі» ДБ;

– «Өзен және шағын көлемді кемелер» ДБ;

– «Теңіз кемелері» ДБ;

– «Ауыл шаруашылығы техникасы ДБ;

– «Зейнетақы аударымдары" ДБ;

– «Мүгедектік» ДБ;

– «Әлеуметтік көмек» ДБ;

– «Еңбек нарығы» ДБ;

– Халыққа қызмет көрсету орталықтарында (ХҚКО) адамдар алған қызметтер туралы мәліметтер;

– «Арнайы есепке алу» ДБ;

– «Бірыңғай бірегей статистикалық жүйе» ДБ;

– «Атқарушылық іс жүргізу» ДБ;

– «Сот органдары ДБ;

– «Сот карточкалары» ДБ;

– «Жол қозғалысы ережелерін бұзу» ДБ;

– «Криминалдық автокөлік» ДБ;

– «Қылмыстық қару» ДБ;

– «ЖКО есебі» ДБ;

– мемлекеттік қызметшіге сұрау салу;

- халықты құжаттандыру жүйесіндегі фотосуреттер;
- құжаттау жүйесінен 1-нысан;
- «Е-нотариат» ДБ;
- «Тұлғалардың өтініштерін бірыңғай есепке алу» ДБ;
- «Азаматтық хал актілерін жазу» ДБ
- ҚР азаматтарының мемлекеттік шекарадан өтуі;
- шетел азаматтарының мемлекеттік шекарадан өтуі;
- «Салық төлеушілер» ДБ;
- салық берешегі туралы мәліметтер;
- «Е-лицензиялау» ДБ;
- «Электрондық мемлекеттік сатып алу» ДБ;
- «Сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар» ДБ;
- «Жолаушылар кедендік декларациялары бойынша мәліметтер» ДБ;
- «Көлік құралдарына арналған декларациялар бойынша мәліметтер» ДБ;
- «Шетелдік жұмыс күші» ДБ;
- «Монополистер туралы мәліметтер» ДБ;
- «Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттар туралы мәліметтер» ДБ;
- «Мемлекеттік органдардың тексерулерін есепке алу» ДБ;
- бюджетке түсетін түсімдер туралы мәліметтер;
- «Қазақстан темір жолы» ДБ;
- «Қазақтелеком» ДБ;
- «Тергеуден/анықтаудан жасырыну» ДБ;
- «Хабар-ошарсыз кеткендер» ДБ;
- «Шетелдік жұмысшыларды бұзу» ДБ»;
- шетел азаматтарын шығарып жіберу рәсімін бақылау;
- Мемлекеттік сатып алуға жосықсыз қатысушыларды тексеру;
- мекен-жайлар мен байланыс телефондарын іздеу;
- техникалық байқаудан өту;

- ЖОО студенттері мен түлектері туралы мәліметтер;
- борышкерлер мен жауапкерлер туралы мәліметтер;
- жеке тұлғаның диспансерлік есебі туралы мәліметтер [167].

Сонымен, қылмыс деңгейінің жоғарылауы, қылмыскерлердің қылмыс жасаудың жаңа тәсілдері мен құралдарын қолдануы, қылмысты ашудың өте төмен көрсеткіштері мүдделі тұлғаларды қылмыстарды, оның ішінде ұрлықты анықтау, ашу және тергеу бойынша қызметті жетілдірудің жаңа жолдарын іздеуге міндеттейді. Осы технологияларды әзірлеу және енгізу қылмысқа неғұрлым тиімді және пәрменді қарсы тұруға ықпал ететін болады.

3.3 Ұрлықты тергеу кезіндесараптама нәтижелерін пайдалану

Тергеу тәжірибесін талдау көбінесе әртүрлі материалдық іздерде қамтылған ақпарат жоғалады немесе жай еленбейді, нәтижесінде дәлелдеу процесі едәуір күрделене түседі немесе мүлдем сәтсіз болады.

Қылмыстық істерді зерделеу іздердегі ақпаратты тергеуші толық қабылдамайтынын көрсетті: оқиға орындарын қарау кезінде барлық қолда бар іздер тіркелмейді (іздер мен басқа да заттай дәлелдемелер алынып тасталған қылмыстық істердің тек 67%-ы тіркелген), оқиға орындарынан алынатын іздер әрдайым сараптамалық зерттеуге жатпайды (тәркіленгендердің тек 71,8% із ғана сараптамалық зерттеуге жатады); іздерді зерттеу толық көлемде жүргізілмейді; жүргізілген сараптамалық зерттеу нәтижесінде алынған ақпарат тергеу процесінде пайдаланылмайды. Осылайша, ұрлықты тергеу кезінде дәлелді ақпараттың жоғалуы айтарлықтай болатыны анық.

Тергеу жұмысының тәжірибесінде тергеу оқиғасының механизміне кіретін нақты материалдық объектілер, оның өзара әрекеттесу жүйесі ескерілмейді, ізделмейді, табылмайды және пайдаланылмайды, бұл нақты қателік екенін В.Я. Колдин атап өтеді. Сонымен, қылмыс құралдарын зерттеу кезінде қылмыс орны жағдайында олардың ізімен сәйкестендіруге басты назар аударылады, ал қылмыскерді оның іздері бойынша қылмыс құралдарына сәйкестендіру мүмкіндігі мен қажеттілігі жиі ұмтылып кетеді [168, 31 б.].

Сонымен қатар, криминалистикалық және басқа да сот сараптамаларын тағайындау туралы қаулыларда сарапшылардың алдына қойылуы керек шындықты анықтау үшін барлық маңызды мәселелер қамтылмаған. Мұндай мәселелерді шешу сараптамалық бастама тәртібімен жүзеге асырылғанымен, көп жағдайда олар ашық қалады немесе қосымша және қайталама сараптамалар тағайындалады. Бұл тергеу мерзімдерін кешіктіреді және тергеудің бастапқы кезеңінің міндеттерін тезірек шешуге жол бермейді. Мұндай жағдай тергеуші зерттеуге жарамсыз немесе аз материалдарды сараптамаға жіберген кезде де пайда болады.

Алдын ала тергеуде сот сараптамаларын жүргізу кезінде анықталған нақты деректер іс бойынша дәлел болып табылады (ҚР ҚІЖК 111-бабы) және осыған байланысты қылмыстарды тергеу кезінде пайдаланылуға тиіс. Қылмыстық іс жүргізуде бұл нақты деректер айыптаушы (айыпталушыны қылмыс құралында қалдырылған қол ізі бойынша сәйкестендіру) және ақтаушы (айыпталушыны оқиға орнында қол ізін қалдырған адамдар қатарынан алып тастау), тікелей (тіс ізін қалдырған адамды сәйкестендіру), жанама (белгілі бір адамға тиесілі затты ол бойынша сәйкестендіру) дәлелдемелерге қатысты болуы мүмкін. (бұзу орнында

қалдырылған іздер). Бірақ оларды дәлелдеу процесінде сарапшының қорытындысында осы фактілердің әрқайсысын негіздейтін дәлелдер жүйесі болған жағдайда пайдалануға болады. Сонымен қатар, біз жүргізген тәжірибені талдау сарапшының қорытындысының дәлелді күшін тергеу және сот органдары әлі жеткіліксіз пайдаланатынын көрсетті. сот Тергеушілер мен судьялар сот сараптамалары жүргізілген ұрлық туралы қылмыстық іс бойынша айыптаулар мен үкімдердің шамамен 72%-ы тек сарапшылардың қорытындыларына сілтеме жасаумен шектелді.

Дәлелдемелері (айыптау немесе ақтау) бар сарапшының қорытындысын бағалау нәтижелері айыптау актісінде көрсетілуге тиіс (ҚР ҚІЖК 298, 299-баптары); бұл ретте осы қорытындыға сілтеме жасап қана қоймай, олар белгілеген мән-жайларды көрсету, оларды басқа дәлелдемелер жүйесінде талдау қажет.

ҚР ҚІЖК 397-бабына сәйкес үкімнің сипаттама бөлігінде соттың қорытындылары негізделген дәлелдемелер және сот басқа дәлелдемелерді қабылдамаған дәлелдер болуы тиіс. Заңның бұл талабы дәлелдемелерді қамтитын сараптаманың қорытындысына да қатысты.

Көптеген қылмыстық істердің материалдарында сарапшы анықтаған фактілерді тергеу әрекеттерінде пайдалану туралы ешқандай ақпарат жоқ. Г.-ның айыптауымен пәтерден ұрлық жасағаны бойынша оқиға орнында әртүрлі заттардан қол іздері табылған. Іс бойынша екі дактилоскопиялық сараптама жүргізілді: біріншісі үш саусақ ізін жәбірленуші қалдырғанын, ал екіншісі бір іздің Г.-ның саусақ іздерімен қалдырылғанын анықтады. Сарапшының қорытындысы жалғыз дәлел болды [169].

Сонымен бірге, бұлай негіздеу тергеушілер мен соттардың сарапшылардың қорытындыларын әлі де дұрыс пайдаланбайтындығын, оларды іс бойынша басқа дәлелдемелермен бірге бағаламайтындығын, үкімде (айыптау қорытындысында) сарапшылардың тұжырымдарының сипатын ашпай, сараптамаға сілтемелермен шектелетінін көрсетеді. Сарапшының тұжырымдарының дәлелді мәні өздігінен және басқа дәлелдемелердің мақсатына қаншалықты сенімді түрде ашылатындығына көбінесе айыптаудың негізділігі байланысты болады.

Осылайша, іс бойынша сот үкімінде Б. Панфилов көшесіндегі 32 үйдің №16 пәтерінде бұрын-соңды болмағаны, жәбірленуші жұбайларымен таныс емесі, сондықтан кездейсоқ шкафтың есігінде табылған саусақтардың іздерін және пәтердің дәлізінде еденде табылған аяқ киімнің ізін қалдырмағаны анықталды және егжей-тегжейлі баяндалды. Осыны ескере отырып, сот «...Б.-ның кінәсі... дактилоскопиялық және трасологиялық сараптаманың қорытындысымен дәлелденді...» деп, орынды қорытындыға келді [170].

Айыптау актісі мен үкімде дәлелдемелер ретінде сарапшылардың тұжырымдары қолданылмай ғана қоймай, тіпті айтылмайтын жағдай да (шамамен 11%) кездеседі. Бұл айыптау үкімінде сотталушының кінәсі дәлелденгенін және сот сотталушының қорғауындағы дәлелдерді неге қабылдамағанын нақты көрсетуді заң талап ететініне қарамастан орын алады.

Сот сараптамаларын жүргізу нәтижесінде ұрлық туралы істер бойынша дәлелдемелер нысанасының негізгі мән-жайлары анықталуы мүмкін. Ең алдымен, материалдық іздерді зерттеу арқылы қылмыс жасау тәсілі мен оның субъектісі туралы маңызды дәлелді ақпарат алуға болады.

Іздерді сараптамалық зерттеу қорытындыларын бағалау өте маңызды. Сарапшының қорытындысы, іс бойынша кез келген дәлел сияқты, алдын ала белгіленген күшке ие емес (ҚР ҚІЖК 25-бабының 2-бөлігі, 125-бабының 2-бөлігі) және тергеуші, прокурор, сот немесе анықтау органы жалпы негіздерде бағалайды (ҚР ҚІЖК 125-бабының 1-бөлігі). Бұл жерде қорытындының салыстырмалылығын, рұқсат етілуін, дұрыстығын бағалауға қол тигізбестен (бұл ұғымдардың мазмұны әдебиетте жеткілікті түрде қарастырылған) [26, 230-246 б.; 171, 119 б.; 172, 4-27 б.] ұрлық істері жөніндегі сарапшының қорытындысының дәлелді мәніне толығырақ тоқталайық.

Бірқатар іздерді (қолдар, аяқтар, аяқ киімдер және т.б.) пайдалану, сайып келгенде, олардың белгілі бір адамға тиесілі екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл фактінің өзі әртүрлі дәлелді мәнге ие болуы мүмкін: дәл осы адам қылмыс жасады немесе оның серіктесі болды деп категориялық түрде растау немесе белгілі бір адамның қылмыс болған кезде ғана емес, қылмыс жасаған кезде де, одан бұрын да, кейін де болғанын куәландыру. Бірінші және екінші жағдайда сарапшының қорытындысының дәлелді мәні әр түрлі болатыны анық, дегенмен оның мазмұны бірдей болуы мүмкін: жеке сәйкестікті белгілеу. Осыны ескере отырып, іздерді зерттеу нәтижелері бойынша сарапшы қорытындысының дәлелді мәнін бағалау кезінде осы іздердің пайда болу мән-жайларын, яғни осы іздер пайда болуы мүмкін және олардың қылмыс оқиғасына дейін және одан кейін пайда болу мүмкіндігін болдырмайтын нақты жағдайды қосымша зерттеу қажет.

Дәлелдеу кезеңіндегі мұндай ұзақ талдау оқиғаның динамикасын, қылмыскердің іс-қимыл тәсілін, іздестіру механизмі мен әдісін мұқият зерделеуді, оларды қылмыс

жасау механизмімен салыстыруды және т.б. қамтиды. Тек осы тәсілмен дәлелдеу тақырыбының мән-жайын анықтауда сарапшы қорытындысының нақты рөлін анықтауға болады.

Жоғарыда көрсетілген мән-жайлар істің басқа материалдарынан: куәгерлер мен жәбірленушілердің, күдіктілер мен айыпталушылардың айғақтарынан, тергеу және сот іс-әрекеттерінің хаттамаларынан (ҚР ҚІЖК 111-бабының 2-бөлігі), сондай-ақ оқиға орнын тексеру барысында анықталуы мүмкін. Сонымен, іздердің пайда болу уақытын анықтау үшін, мысалы, қылмыс жасағанға дейін және одан кейін із қабылдау объектілерінің жағдайын анықтау өте маңызды: соңғы рет бұл объектілер сүртілгенде, жуылған кезде, оларды қаншалықты жиі қолданған кезде, қылмыскердің әрекеттері нәтижесінде оларда іздер пайда бола ма және т.б. Көрсетілген жағдайлар қылмыс жасау тәсілін сипаттайтын басқа мәліметтермен салыстыра отырып, қандай әрекеттерді орындау кезінде іздер пайда болғанын, демек, олардың пайда болу уақытын анықтауға мүмкіндік береді.

Сарапшы қорытындысының дәлелді мәні көбінесе осы немесе басқа тұжырымның қаншалықты дәлелденгеніне байланысты [173, 58 б.].

ҚР ҚІЖК 125-бабында әрбір дәлелдеме қатыстылығы, жол берілетіндігі, дұрыстығы, ал жиналған барлық дәлелдемелер жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалануға жататыны атап өтілді. Заңның бұл нормасы барлық жағдайларда сарапшының қорытындысын сарапшының қорытындыларының іс бойынша жиналған басқа дәлелдемелерге сәйкестігі тұрғысынан да, сараптамалық қорытындының дұрыстығы тұрғысынан да бағалауды талап етеді. Ол келесі талаптарды орындауды қамтиды:

а) іс жүргізу тәртібінің сақталуын, сараптаманы дайындауды, тағайындауды, сараптама жүргізу және егер оларға жол берілсе, оны бұзудың салдарын талдау;

б) сарапшы қорытындысының тапсырмаға сәйкестігін талдау;

в) қорытындының толықтығын талдау;

г) қорытындының ғылыми негізділігін бағалау.

А.И. Винберг «Сарапшы қорытындысының дұрыстығын бағалаудың маңызды критерийлерінің бірі-сарапшының қорытындыларын іс бойынша қолда бар басқа дәлелдермен салыстыру, салыстыру әдісі. Сарапшының тұжырымдарын қамтитын іс бойынша жиналған дәлелдемелердің ішкі келісімділігі кезінде ғана оның қорытындысының дұрыстығына сенімді бола аласыз» деп атап көрсетеді [174, 190 б.].

Басқаша айтқанда, сарапшының қорытындысының дәлелді мағынасын бағалау тек логикалық операцияларды ғана емес, сонымен қатар оны тексерудің практикалық әрекеттерін де қамтиды. Іздерді зерттеу жөніндегі сарапшының қорытындысының дәлелді мәнін дұрыс бағалау үшін С.И. Ненашев белгілі бір тұжырым белгілі бір мәнге ие болатын нұсқалардың құрылысын пайдалануды ұсынады [175, 166 б.].

Әрбір нұсқаны тексеру әрекеттердің тұтас жүйесін қамтиды, нәтижесінде олардың біреуін жоққа шығаратын деректер пайда болады, бұл сарапшының сәйкестіктің болуы туралы тұжырымдарының дәлелді мәнін дұрыс анықтауға көмектеседі. Егер бұл нұсқаларды тексеру мүмкін болмаса, онда сарапшы қорытындысының дәлелдемелік мәнін бағалау қылмыскердің белгілі бір жерде болу фактісін бағалауға ғана қысқарады, ал қорытынды жанама дәлелдеу сипатына ие болады, ал оның істің басқа материалдарымен қайшылықтарының болуы оның қателігін әлі көрсетпейді.

Бұған түпкілікті бағаны сот (істі ҚР ҚІЖК 305-бабы тәртібімен сот талқылауы үшін айыптау актісімен жіберген кезде) немесе анықтау органы тергеуші және прокурор (қылмыстық іс бойынша іс жүргізу ҚР ҚІЖК 46-бабы тәртібімен аяқталған жағдайда) береді.

Алдын ала тергеудегідей сол мақсаттар үшін прокурор мен сот сараптамаларының нәтижелерін қолдана алады. Алайда, ұрлық туралы істерді сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қадағалай отырып, әсіресе ҚР ҚІЖК 301-бабы тәртібімен айыптау актісін зерделей отырып, прокурор тергеушінің істегі іздерін қалай пайдаланғанына, егер олар оқиға орнында тәркіленсе және айыптау қорытындысында көрсетілмесе, олардың тағдыры қандай екеніне назар аударуы тиіс.

Сарапшы анықтаған фактілердің көмегімен белгілі бір адамның кінәсін негіздеу сотта сарапшының қорытындысын қолданудың басты сәті болып саналуы мүмкін. Үкімді уәждеу – бұл оның мәтінінде дәлелдемелердің қайнар көздерін келтіріп қана қоймай, айыптаудың негізіне нақты дәлелдер келтіріп, сонымен бірге іс бойынша жиналған дәлелдемелер тұйық тізбек болып табылатынын, олардың арасында терең байланыс бар екенін қисынды түрде дәлелдеу, ішкі байланыстар, сөзсіз, негізгі фактор қылмыс оқиғасы барлық дәлелдемелердің тікелей және жанама байланысын көрсетеді.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардан сарапшының зерттеу кезінде анықтаған нақты деректері тергеліп жатқан (қарастырылып отырған) қылмыстың әртүрлі жағдайларын анықтауға ықпал ететіндігі көрінеді. Өз еңбегінде А.А. Исаев «бірақ бұл оларды терең талдауды және олардың мобильді жұмысын қажет етеді. Іс бойынша басқа да сенімді және толық дәлелдемелердің болуына қарамастан, барлық жағдайларда іс бойынша басқа

дәлелдемелермен бірге сараптамалық қорытындыға баға беру, олардағы нақты деректер арасындағы объективті байланысты ашу қажет. Тек осы жағдайда ғана тергеліп жатқан қылмыстың мән-жайларын неғұрлым толық, объективті негізделген анықтау мүмкін болады»деп көрсетті [22, 173 б.].

Ұрлықты тергеу барысында сот сараптамасының нәтижелері тергеу тактикасын таңдауға көмектеседі. Тактикалық шешімдердің қатарына айыпталушының сараптама актісімен танысу уақытын таңдау жатады. Мұнда тергеу жағдайының сипатын, оның ішінде басқа дәлелдердің болуын, айыпталушының жеке басын, қылмыс жасағаны үшін кінәсін мойындайтынын және т.б. тәжірибе көрсеткендей, айыпталушыға танысу үшін сараптама актісін уақтылы ұсыну оны бұлтартпас дәлелдердің әсерінен шын мойындауға итермелеуі мүмкін.

Күдіктіден сараптамада белгіленген фактілер бойынша жауап алу қылмыстық іс жүргізу заңы тұрғысынан міндетті болып табылмайды, бірақ тактикалық тұрғыдан ол барлық жағдайларда орынды және күдікті сараптама қорытындысымен танысқанға дейін де, одан кейін де жүргізілуі мүмкін. Күдіктінің айғақтары тергеушіге алынған дәлелдемелерге деген көзқарасын анықтауға, оның тергеуге қатысты мінез-құлқының одан әрі бағытын уақтылы анықтауға және осы негізде тиісті тактикалық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. А.Г. Кан тергеушінің осы немесе басқа мәліметтерді назардан тыс қалдырмауы... және оны процессуалдық қамтамасыз ету үшін барлық шараларды қабылдауы керектігін атап өтеді [176, 89 б.].

Сараптама нәтижелерін күдіктінің өтірік айтқанын әшкерелеу үшін барынша тиімді пайдалануға болады. Жауап алынатын адамның өтірігін әшкерелеу құралы ретінде сараптама қорытындыларында қамтылған

мәліметтерді іске асыру жанжалды жауап алу жағдайларында дәлелдемелерді пайдаланудың жалпы тактикалық ережелеріне негізделеді [177, 189 б.; 178, 339 б.]. Мұндай жағдайларда сарапшының қорытындысымен, оның қосымшаларымен (фотокесте, диаграммалар және т.б.) белгіленген нақты деректер заңды логикалық немесе эмоционалдық әсер ету құралы бола алады. Олардың көмегімен жауап алынған адамға оның ұстанған ұстанымының сәйкессіздігін қисынды түрде дәлелдеуге болады және оның айғақтары жоққа шығарылады.

Криминалистика күдіктіге оның айғақтарын жоққа шығаратын дәлелдемелерді ұсынудың екі тәртібін әзірледі: маңыздылығы азырақтан маңыздыраққа дейін және ең сенімді дәлелдерді дереу ұсыну. Жауап алу істегі бірнеше сараптаманың материалдарына, жекелеген позициялар бойынша немесе сараптама қорытындысының қорытындыларына негізделуі мүмкін. Актінің сипаттамалық бөлігінде де, қорытындысында да бар мәліметтерді, сондай-ақ актіге қосымшаны пайдалану керек. Жалған айғақтар берген күдіктіден жауап алу кезінде оның назарын күдіктінің айғақтарын жоққа шығаратын сарапшының қорытындысындағы ұстанымдарға аударып, бар қайшылықтарды түсіндіруді ұсыну керек.

Жауап алу кезіндегі тиімді тактикалық әдіс - ғылыми негізделген сараптамалық қорытынды тұрғысынан түсініксіз қарама-қайшылықтарды логикалық талдау болып табылады. Жауап алу процесінде мұндай талдау күдіктінің өзін оған белсенді түрде тарту, оған сұрақтар қою арқылы жүргізілуі керек. Жауап алынушыдан егжей-тегжейлі айғақтар беруді талап ететін қорытындының жекелеген үзінділері берілуі мүмкін, бұл оны теріске шығару мағынасыз деген қорытындыға әкеледі және оны

таңдаған ұстанымының қисынсыздығына сендіруге мүмкіндік береді.

Сот сараптамалары нәтижесінде алынған мәліметтерді пайдалану сипаты негізінен сарапшы алған қорытындылармен байланысты. Зерттеу жүргізетін сарапшы көбінесе қойылған сұрақтардың бір бөлігіне ғана жауап береді. Толық емес мәліметтерді барынша тиімділікпен оларды күдіктіден жауап алу кезінде басқа дәлелді ақпаратпен бірге пайдалана отырып жүзеге асыруға болады [179, 185 б.].

Сонымен қатар, жауап алынатын адамда дәлелдемелердің бар екендігі туралы жалған пікір тудыратын тактикалық әдістемені қолдану арқылы оң нәтижеге қол жеткізуге болады. Күдіктіні жауап алудың белгілі бір тактикалық сатысында сарапшының қорытындысында қамтылған толық емес мәліметтер туралы хабардар еткен тергеуші күту әдісін қолданады және басқа фактілерді зерделеуге кіріседі. Нәтижесінде, күдіктіге тергеушінің толық ақпараты бар деген түсінік қалыптасады, бұл оның өз ұстанымын қайта қарауына және шынайы айғақтар беруге итермелеуі мүмкін.

Сарапшының қорытындысын тергеуші тергеу мүмкіндіктерін көрсетудің тактикалық тәсілінде қолдана алады. Күдіктіге сарапшының қорытындысын үзілді-кесілді оң қорытындылармен ұсына отырып, оған қорытындының мәнін түсіндіре отырып, тергеуші тергеу барысында анықталған басқа объектілер жүргізілген сараптамалар нәтижесінде оның кінәсін дәлелдейтін бірдей толық ақпарат алуға мүмкіндік береді деген пікір қалыптастырады. Бұл әдіс шынайы айғақтар алудың өте тиімді құралы болып табылады және оны күдіктіден (айыпталушыдан) жауап алу кезінде қолдануға болады. Бұл ретте сарапшының қорытындысында қамтылған барлық ақпаратты барынша пайдалану қажет. Бұл

жағдайда біз сарапшының қойылған сұрақтарға жауаптарын ғана емес, сонымен қатар зерттеу барысында сарапшы анықтаған аралық фактілерді де қолдану туралы айтып отырмыз. Мұндай ақпарат маңызды ақпаратты қамтуы мүмкін. Жауап алу кезінде оларды жедел-тактикалық тұрғыдан дұрыс пайдалану тергеушіні қызықтыратын мәліметтерді алуға айтарлықтай көмек көрсете алады.

Сараптама материалдары өздеріне қатысты сараптама тағайындалмаған сол қылмыстық іс бойынша басқа күдіктілердің жалған мәліметін әшкерелеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл ретте тергеуші сарапшының қорытындысын өзі орынды деп санайтын кез келген көлемде пайдалана алады: қорытындымен, жекелеген үзінділермен, иллюстрациялармен немесе зерттелетін заттармен, жеке өтініштермен таныса алады.

Белгілі бір жағдайларда тактикалық себептерге байланысты күдіктіден жауап алу оларды сарапшының қорытындысымен танысқанға дейін жүргізілуі керек. Мұндай әдіс күдікті жалған айғақтар берген жағдайда тиімді және болашақта оның дәрменсіз қорғанысын құруға жол бермеу керек. Сонымен, Ш. мырзаның пәтер терезесі арқылы қылмыскер кіріп, құнды заттарды ұрлады. Оқиға болған жерді тексеру кезінде терезенің әйнегінде қол саусақтарының екі ізі табылды. Тергеу барысында ұрлықты бұрын сотталған М. жасаған деген нұсқа пайда болды. Дактилоскопиялық сараптама қолдың бұл іздерін М. қалдырғанын анықтады. Күдікті ретінде ұсталған М. ұрлық жасауға қатысы бар екенін жоққа шығарды. Күдіктінің одан әрі жалған айғақтарының алдын алу үшін тергеуші сарапшының қорытындыларын маңызды дәлел ретінде пайдаланбас бұрын бірқатар егжей-тегжейлі сұрақтар қойды. Сонымен, тергеуші М.-ның жәбірленуші Ш. - мен, оның туыстарымен таныс па екенін нақтылады.

Күдікті теріс жауап берді. Тергеуші мән-жайларды нақтылауды жалғастырды. Күдікті Ш.тұрған үйге барды ма, бұл үйдің ауласында кездейсоқ болды ма, жоқ па деген сұрақ қойылды. Бұл сұрақтарға жауаптар да теріс болды. Осылайша, күдіктінің айтуынша, жәбірленуші тұрған үйге ғана емес, оған жақын орналасқан аймаққа да кездейсоқ бару да жоққа шығарылды. Осыдан кейін күдікті дактилоскопиялық сараптама актісімен танысып, өзінің айғақтарының қисынсыз екендігіне және ұстанымының қисынсыздығына көз жеткізді. Дәлелдемелердің қысымымен М. ұрлық жасағанын мойындады [180, 66 б.].

Тергеушілер бұл техниканы әрдайым қолдана бермейді. Айыпталушының оқиға орнында болуы мүмкін бе (және мүмкін болса, қашан және қандай жағдайда) және жасалған ұрлыққа байланысты оның іздері қалмағаны сирек анықталады. Тергеушінің мұндай жағдайларды түсіндірмеуі кейде айыпталушының өзі айтқан фактілерді сарапшының тұжырымдарының дәлелді мәніне күмән келтіруге бағытталған жалған мәлімдемелер жасау үшін қолдануына әкеледі (оқиға болған жерде қылмыс жасалғанға дейін болған немесе кездейсоқ із қалдырған деп өтірік айту). Бұл мәліметтер іс бойынша жиналған барлық дәлелдерді бір тізбекке мықтап байланыстыру үшін із түзу механизмін анықтайтын барлық жағдайларды анықтау қажет.

Сараптамалық зерттеу үшін объектілерді жинау кезеңінде және сараптама жүргізу нәтижесінде алынған деректерді пайдалану кезеңінде тергеушінің жіберген қателіктері сараптамалық зерттеудің оң нәтижелерін жоққа шығаруы мүмкін.

Оқиға орнына кетіп бара жатқанда, азамат Ж.-ның арызы бойынша қылмыскер пәтердің бір бөлмесіне терезе арқылы кіргені анықталды. Пәтер иесі қайтып оралған кезде, ол заттарды алып кету үшін қалдырып, терезе

арқылы оқиға орнынан бой тасалаған. Тексеру барысында терезеден және қылмыскер ұрламақ болған заттардан көптеген қол іздері табылды. Іздер алынды. Алайда тергеуші оқиға болған жерді тексеру хаттамасында нақты қандай заттардан осы іздер алынғанын, олардың өзара орналасуы, олардың пайда болу механизмі қандай екенін тіркемеген. Қылмыс жасады деген күдікпен А. дактилоскопиялық сараптама арқылы оқиға орнынан алынған қол іздерін қалдырғаны анықталды. Ол жәбірленушімен таныс екенін және оған жиі баратынын айтып, ұрлық жасау фактісін жоққа шығарды. Сотта А. - ға тиесілі іздердің пайда болу механизмі туралы мәліметтер болмағандықтан, сараптама нәтижелерімен байланысты дәлелдемелер назарға алынбады және қылмыстық іс қосымша тергеу үшін қайтарылды [181].

Біздің ойымызша, қазіргі уақытта криминалистикалық ғылыми зерттеулерде де, ұрлық пен басқа да қылмыстарды ашу мен тергеудегі практикалық іс-шараларда да сараптамалық зерттеу барысының тактикалық маңыздылығы мәселесіне жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Сарапшының белгілі бір мән-жайларды белгілеу жолының өзі айыпталушының, күдіктінің, басқа адамдардың позициясына әсер етудің тиімді құралы болып табылады, олардың сараптама нәтижелерінің дәлелді мәнін жақсырақ түсінуіне ықпал етеді. Алдын ала тергеу процесінде сараптамалық зерттеу процесін көрсетуді қолданудың әртүрлі формаларын атауға болады:

– айыпталушының (күдіктінің) және оның қорғаушысының қатысуымен сараптамалық зерттеу жүргізу;

– дәлелдемелерді зерттеу кезінде сарапшының жұмысын көрсететін фрагменттердің бейнежазбасы, оларды кейіннен айыпталушыға көрсету;

– сараптамалық зерттеу жүргізу әдістемесі анықталатын уақытта сараптама қорытындыларының дұрыстығы негізделетін сарапшыдан жауап алу;

– кейбір тергеу әрекеттерін орындауға, әсіресе сараптама қорытындысымен танысуға, күдіктіден жауап алуға сараптама жүргізген сарапшының қатысуы.

Ұрлықты тергеу кезінде сараптамалық зерттеу процесін көрсетудің мәні одан да маңызды, өйткені қылмыстың осы санаты бойынша зерттеулердің едәуір бөлігі белгілі бір дәрежеде іздердің пайда болу механизмін, заттардың пайда болуын анықтауға және оқиғалардың мазмұны мен реттілігін анықтауға қатысты.

Басқаша айтқанда, жанжалды жағдайлардың күрделі жағдайларында алдын-ала тергеуде сарапшының өзі жүргізген сараптамалық зерттеудің деректерін дәлелдеу процесінде қолдануға белсенді қатысуы үшін маңызды алғышарттар бар.

Осылайша, ұрлықты тергеу кезінде сот сараптамасының нәтижелерін пайдаланудың барлық мүмкіндіктерін барынша толық іске асыру осы қылмыстарды ашу және тергеу жұмыстарының тиімділігін айтарлықтай арттырады.

3.4 Ұрлықтың алдын алудағы арнаулы білім

Арнаулы білімді пайдалану үрдісі қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайлар мен себептерді тереңірек, жан-жақты және жедел зерттеуге ықпал етеді, бұл олардың жасалуының алдын алуға негіз болады.

Қылмыстың алдын алу нысандарының бірі қылмыс (құқық бұзушылық) жасауға ықпал ететін мән-жайларды (жағдайларды) анықтау және оларды жою жөніндегі профилактикалық шараларды әзірлеу жөніндегі ерекше қызметтің түрі ретінде сараптамалық профилактика болып

табылады. Құқық бұзушылықтың алдын алу үшін профилактикалық маңызы бар барлық мән-жайлар, олардың осы әрекетті жасауға ықпал жасағанына немесе ықпал ете алғанына қарамастан маңызды.

Сараптамалық алдын алу жөніндегі барлық жұмыстар сараптамалық және сот-тергеу материалдарын жан-жақты және терең зерделеуге және синтездеуге негізделеді. Қазіргі уақытта сарапшылардың профилактикалық қызметіндегі бағыт – қылмыс жасауға және олардың алдын алуға ықпал ететін себептер мен мән-жайларды анықтаудың жаңа әдістерін, сондай-ақ сынақтан өткен әдістемелерді пайдаланудың жаңа бағыттарын әзірлеу барған сайын өзектілікке ие болып отыр.

Сараптамалық профилактиканың мәні тергеу органдары мен соттарға арнаулы білім негізінде қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайларды анықтауға көмек көрсету болып табылады. Заттай дәлелдемелерді зерттей отырып, сарапшылар өздерінің арнайы білімдерін ескере отырып, өздерінің барлық мүмкіндіктерін пайдалануға және криминогендік факторларды анықтауға байланысты мәселелерді зерттеуге, ғылыми негізделген, дәлелді, нақты профилактикалық ұсыныстарды әзірлеуге міндетті.

Сараптамалық профилактика мәселелері Ф.Э. Давудов, А.Р. Шляхов [182], В.П. Колмаков [183], И.Я. Фридман [184] және басқа да криминалистер еңбектерінде қаралды. Алайда сараптамалық профилактиканың жеке теориясын әзірлеудегі еңбек И.А. Әлиевке тиесілі [185]. Сараптамалық профилактиканы тұтас жүйе ретінде негізге ала отырып, И.А. Әлиев оның мәнін, сапалық ерекшелігін, құрамы мен құрылымын ашты.

«Қылмыстық іс-жүргізу» оқулығының авторлары алдын – ала тергеу – бұл тергеушілердің уәкілетті лауазымды тұлғалары іс жүргізу заңнамасына қатаң сәйкес жүзеге асыратын, қылмыс жасаған адамдарды анықтауға

және әшкерелеуге, сондай-ақ оны жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтауға бағытталған қызмет деп санайды [186, 46 б.].

Сонымен бірге, алдын ала тергеудің негізгі функциялары тергеу функциясы, сондай-ақ профилактикалық функция болып табылады [187, 214 б.; 188, 6 б.].

ҚР ҚІЖК 13-бабы іс бойынша ақиқатты анықтау кезінде дәлелдеуге жататын мән-жайлар ретінде дәлелдеудің мәнін анықтай отырып, қылмыс жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды көрсетеді. Атап айтқанда, Е.Ғ. Жакишев «қылмысты толық ашып көрсету, ал жүргізілген тергеуді жан-жақты және объективті түрде тек оның жасалуына ықпал еткен себептер мен жағдайлар анықталған және оларды жою бойынша шаралар қабылданған жағдайда ғана қисынды» деп атап көрсетеді [189, 114-117 б.].

Тергеуші мен соттың қылмысқа ықпал ететін мән-жайларды анықтау жөніндегі іс жүргізу міндеті заңда көзделген барлық дәлелдеу құралдарының көмегімен іске асырылады. Олардың қатарына, әрине, қылмыстардың алдын алу үшін маңызы бар мән-жайларға назар аударуға болатын сарапшының қорытындысы да кіреді (ҚР ҚІЖК 111-бабы). Сараптама тағайындай отырып, қылмыстық процесті жүргізетін орган, тергеу судьясы сарапшының алдына сараптама жүргізудің жалпы процестік қағидаларын, атап айтқанда ҚР ҚІЖК 79-бабының талаптарын басшылыққа ала отырып, сарапшы жауап беруге тиіс қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайларды анықтау туралы сұрақтар қоюға құқылы.

Профилактикалық маңызы бар мән-жайлар осы үшін арнайы тағайындалған сараптама жүргізу барысында немесе басқа да мәселелерді шешетін сараптамалық зерттеу жүргізу кезінде белгіленуі мүмкін. Кейбір

жағдайларда профилактикалық сипаттағы мәселелерді шешу үшін сараптама тағайындау тергеу тактикасы тұрғысынан дұрыс болып табылады. Алайда, іс жүзінде мұндай сараптама жүргізу және сарапшының алдына қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайларды анықтауға бағытталған басқа да сұрақтар мен мәселелермен қатар қою өте сирек кездеседі, бұл сараптаманың қылмыстың алдын алу мүмкіндіктеріне сәйкес келмейді.

Өкінішке орай, қарастырылып отырған жүйенің негізгі субъектісі ретінде сарапшының профилактикалық қызметіне заңның тікелей нұсқаулары жоқ екенін айту керек.

ҚР ҚІЖК 79, 283-баптарының мазмұнына сүйене отырып, сарапшыға, егер осы мән-жайларға қатысты сұрақтар қойылмаса да, өз қорытындысында іс үшін маңызы бар мән-жайларды көрсету құқығы берілді. Осыған байланысты Л.В. Веницкий көп жағдайда сараптамалық-профилактикалық жұмыс сарапшының бастамасымен жүргізілуі керек екенін атап өтті. Сарапшы жекелеген құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал етуі мүмкін мән-жайлар туралы жалпы түсініктерге сүйене отырып, арнайы білім негізінде криминогендік маңызы бар фактілерді белгілейді және оларды өз қорытындысында көрсетеді [190, 26-30 б.]. Мысалы, тергеушінің тапсырмасы бойынша құлыптың бекітетін механизмін ашу тәсілін анықтап, сарапшы өз бастамасы бойынша құлыпты ашу осы құлыптың қандай да бір конструктивтік кемшіліктерін жеңілдетпеді ме деген сұрақты да зерттейді.

Қазіргі уақытта қылмыстық іс жүргізу кодексінің аталған баптары, шын мәнінде, сарапшының криминогендік факторларды анықтауы және оларды жою бойынша ұсыныстар әзірлеуі үшін құқықтық негіз болып табылады. Сараптамалық бастаманы сарапшының профилактикалық қызметінің құқықтық негізі ретінде

қарастыра отырып, бұл сарапшының қылмыстарға ықпал ететін мән-жайларды белгілеу құқығы туралы, сондай-ақ оларды белгілеудің процедуралық міндеті туралы емес, олардың қорытындысында көрсету құқығы туралы екенін атап өткен жөн.

Сараптамалық мекемелер жинаған профилактикалық жұмыс тәжірибесі, Ю.К. Орлов атап өткендей, сарапшының қылмыстардың және өзге де құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі іс жүргізу қызметіне қатысуын заңнамалық реттеу туралы мәселені қоюға негіз береді [191, 68-69 б.].

Ю.Г. Корухов сараптамалық-профилактикалық қызметті реттейтін әдістемелік ұсыныстардың пайдалылығын атап өтіп, келесі кезең қылмыстық іс жүргізу кодекстерінде сараптамалық қызметтің осы түріне тікелей нұсқау болуы керек екенін көрсетеді [192, 16 б.]. Сараптамалық-профилактикалық қызметті құқықтық реттеу осы әлеуметтік жүйенің болуына және бүкіл жүйенің дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін оның барлық буындары арасындағы орташа байланыстарды бекіту қажеттілігіне негізделуі керек.

Оның үстіне, біздің ойымызша, заңда тергеушінің, соттың қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайларды анықтау жөніндегі сарапшының ұсыныстарын қарау, оларды қабылдаған немесе қабылдамаған сәттен бастап дәлелді қаулы (ұйғарым) шығару міндетін бекіту керек. Бұл жағдайда сараптамалық-профилактикалық қызметке неғұрлым жауапкершілікпен қарауға және оның тиімділігін күмәнсіз арттыруға сенуге болады.

Сараптамалық-профилактикалық жұмыс өзара байланысты екі элементтен тұрады, бұл қылмыс жасауға ықпал етуі мүмкін (мүмкін болатын) жағдайларды анықтау және осы жағдайларды жою бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Қылмыс жасауға, белгілі бір объектілерді қорғаудың

тактикалық құралдарын әзірлеуге ықпал ететін мән-жайларды анықтау бойынша трасологиялық сараптаманың мүмкіндігі жеткілікті [193]. Ұрлық туралы істер бойынша адамның іздерін және оның қолданған құралдарын трасологиялық зерттеу қылмыскердің іс-әрекетінің тәсілі, оның орнын ауыстыру жолдары, кедергілерді еңсеру әдістері туралы түсінік береді және тиімді тиектерді әзірлеуді, күзет жүйесін және т.б. жеңілдетеді, Сарапшылардың профилактикалық жұмысын зерделеу көрсеткендей, ұрлық жасауға ықпал ететін мән-жайлар негізінен құлыптарды криминалистикалық зерттеу кезінде анықталады. Ұрлық жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау үшін сарапшының алдына жалпы және нақты нысанда сұрақтар қойылуы мүмкін. Әрине, жалпы емес, тек нақты ұрлықтың техникалық және басқа да жеке себептері туралы, сондай-ақ олардың туындауына ықпал етуі мүмкін жағдайлар (нақты жағдайлар) туралы мәселе қою қажет. Сарапшыға нақты себептерді, тергеу және сот талқылауының нысанасы болып табылатын белгілі бір фактіні анықтауды тапсыруға болады. Белгілі бір фактіні тудырған және оның пайда болуына қолайлы болған осы себептерді істің барлық материалдарын талдау негізінде тергеуші (сот) осы ұрлықты жасауға ықпал еткен ретінде бағалауы мүмкін.

Профилактикалық сипаттағы мәселе, мысалы, жалпы түрде тұжырымдалуы мүмкін: құрылымның немесе құлыптау құрылғыларының қандай кемшіліктері қылмыскердің пәтерге кіруін қамтамасыз етті;

Нақты мәселелерге келетін болсақ, олардың мазмұны қазірдің өзінде тергеу жүргізіліп жатқан ұрлықты жасауға ықпал еткен жағдайларды көрсетеді және оларды сарапшы тексеруі керек. Оларға мынадай мәселелер жатқызылуы мүмкін:

– құлыптың дизайнының қарапайымдылығы оны таңдалған кілтпен немесе бөгде затпен ашу мүмкіндігін жеңілдетті ме;

– ұсынылған құлыптың механизмінде қандай ақаулар бар, олар таңдалған кілттің немесе бөгде заттардың көмегімен оны ашуға ықпал етті.

Ұсынымдарды әзірлеуге байланысты және ұрлықтың алдын алуға бағытталған мәселелер, егер ену құлыпты бөгде затпен ашу немесе оны бұзу арқылы жүзеге асырылса, келесідей тұжырымдалуы мүмкін:

– ұқсас ұрлық жағдайларының алдын алу үшін белгілі бір зауыттың орындауы, құлыпқа қандай конструктивтік өзгерістер енгізу керек;

– сенімділік дәрежесін арттыру үшін құлыптың нақты түріне қандай өзгерістер енгізу қажет;

– есік қорабына қандай конструктивті өзгерістер енгізу керек, олар есіктің сыртынан соққыдан ашылуына кедергі келтіреді.

Ұрлық туралы істер бойынша тергеушілер құлыптарға трасологиялық сараптама тағайындай отырып, мәселелердің бір бөлігін сәйкестендірілмейтін сипатта қояды. Мысалы, таңдалған кілттер, біздер, шегелер, сым кесектері көмегімен құлыпты ашуға бола ма, әлде мұны құлыптың корпусын тарта отырып жасауға бола ма және т.б.;

Осы мәселелерді шеше отырып, сарапшы ұрлық оқиғасының жекелеген жақтарын сипаттай алады (қылмыскердің білікті дағдылары, оның қылмыс жасауға дайындығы және т.б.) сонымен қатар, құлыптарды зерттей отырып, олардың бөліктердің өзара әрекеттесуінің құрылымдық ерекшеліктерін, олардағы іздерді зерттей отырып, сарапшы бұл құлыптар профилактикалық тұрғыдан оларға қойылатын талаптарға қаншалықты сәйкес келетінін анықтай алады.

Құлыптың қауіпсіздік қасиеттері – бұл оның сапалық және сандық параметрлерінің күрделі жиынтығы, тұтастай алғанда әр түрлі факторлармен анықталады, олардың әрқайсысы құлыптың белгілі бір данасын зерттеу барысында ескерілуі және бағалануы мүмкін [194, 52-54 б.]. Құлыптың әрбір тетігінің «комбинациялық сыйымдылығы» бар – осы өндіріс үшін өзара байланысты стандартты элементтер кешені, ол:

- олардың кесінді сипаттамаларының әртүрлілігімен;
- жаппай өндіріс жағдайында осы элементтердің ауыс-түйістерінің (нұсқаларының) ең көп санымен;

Мұндай элементтердің қатарына мыналар жатады:

– серіппелі және сувальдты құлыптарда: негізгі ұңғыманың пішіні мен өлшемдері; қораптың негізі мен қақпақ арасындағы қашықтық; ұңғымадан ригель мен сувальдқа дейінгі қашықтық және сувальд терезелеріндегі ойықтың мөлшері; ригельдің жоғарғы ойықтарының мөлшері; сувальдтың саны, қалыңдығы және өзара орналасуы, сондай-ақ ригельдің қалыңдығы; арнайы сақтандырғыштар (бойлық немесе көлденең);

– цилиндрлік құлыптарда: кілтке арналған ұңғыманың пішіні мен өлшемдері; түйреуіштердің саны, олардың орналасуы мен өлшемдері, арнайы қауіпсіздік түйреуіштері [195, 199-200 б.].

Сараптамалық тәжірибе көрсетіп отырғандай, сувальдты және цилиндрлік құлыптар конструкцияның кемшіліктеріне байланысты қорғау қасиеттері төмен. Құлыптар жаппай техникалық өнім болып табылады, демек, олар стандартқа жауап беруі тиіс. Алайда, трасологиялық сараптама тәжірибесі құлыптарды дайындау үшін жанасатын бөлшектерді, материалды, құлыпты құрастыру ақауларын өңдеудің, қиыстырудың дәлсіздігінен туындайтын стандарттардың сақталмауына

жол берілетінін көрсетеді. Бұдан басқа, құлыптарды есікке бекітуде айтарлықтай кемшіліктер бар. Мұның бәрі құлыптар функциясын жоққа шығарады және ұрлық сияқты қылмыстарды жасауға ықпал етеді.

Кесу және кесу құлыптарын ашу (бұзу) әдістерін талдау арқылы келесі кең таралған әдістер анықталды:

– цилиндр мен сувальд құлыптарын ашудың әдісі, яғни құлыптау механизміне зақым келтірместен, әр түрлі кілттерді, таңдалған кілттерді, импровизацияланған заттарды (тырнақ, сым бөлігі және т.б.) қолдана отырып ашу. Бұл әдіс құлыптау механизмінің шамадан тыс қарапайымдылығымен, оның бір түрімен, өзара әрекеттесетін құлып бөлшектерінің өлшемдерінің үлкен өзгергіштігімен байланысты құлыптардың құрылымдық кемшіліктерінің нәтижесінде мүмкін болады.

– тетіктің тұтастығы бұзылатын күштеу тәсілі. Бұл тәсіл құлыптың кейбір конструктивті бөлшектерін (бөліктерін) жасау технологиясы олардың сенімді қасиеттерін қамтамасыз етпеуі нәтижесінде мүмкін болады. Құлыптың бөлшектерін де, барлық механизмді де жасау үшін беріктігі жеткіліксіз металл пайдаланылады.

Аталған кемшіліктерді толығырақ қарастырайық.

А) Құлыптардың бекіту тетігінің қарапайымдылығына не оның бір типтілігіне байланысты конструктивтік кемшіліктері.

Кейбір құлыптарды, кейде тіпті құрылымдық жағынан күрделі, бөгде заттармен ашу оңайырақ. Мұндай құлыптар қолданыстағы техникалық шарттарға сәйкес шығарылғанымен, трасолог сарапшы зерттеу кезінде оларды пайдалану мүмкіндіктері туралы өз пікірін білдіруі керек. Істің мәні үшін көп жағдайда құлыптың кілтпен, шегемен немесе басқа да затпен ашылуына қарамайды. Алайда, құлыптың ашылуын жеңілдететін жағдайларды

анықтау үшін бұл өте маңызды. Сыртқы сенімді құлыпты бөгде заттармен ашу мүмкіндігі туралы сарапшының тұжырымы, өлшемдер мен математикалық есептерге негізделген осы заттардың өлшемдік сипаттамалары туралы мәліметтер [196, 58-79 б.] құлыптардың әртүрлі механизмін және оларды ашу тәсілдерін білу тергеушіге және сотқа дәлелді профилактикалық ұсыныстар енгізуге көмектеседі.

Құлыптың комбинациялық сыйымдылығы оның күрделілігіне тікелей тәуелді болады. Комбинациялық сыйымдылық неғұрлым аз болған сайын, жабылатын тетік соғұрлым артады. Құлыпты бекітетін және сақтандыратын элементтердің ауысу саны (нұсқалары) оның құпиялылық көрсеткіші болып табылады. Кілттер мен сувальдтардың тетіктері штампылаумен дайындалатын арзан жаппай құлыптарда сериялылығы әдетте ең аз – кілттерді бейіндеу есебінен сувальдтардың бір жиынтығы кезінде алынатын шекте кейде екі-төрт есе ұлғайтылады. Үздік сувальдты құлыптарда сериялылық бірнеше мың нұсқаға жетеді, бұл жинауда қажетті сувальд нұсқаларының болуымен және фрезерленген тетіктері бар кілттерді жасаумен қамтамасыз етіледі.

Цилиндрлік құлыптардың әрекет ету принципі бойынша сувальдтардан айырмашылығы жоқ, бірақ басқа конструктивті безендірілуі бар. Кілттердегі құпияларды сериялардың шектеулі санын жаппай штамптау немесе фрезерлеу арқылы алатын басқа құлыптау механизмдерінен айырмашылығы, цилиндрлік механизмдерге арналған кілттердегі құпиялар әр құлып жинағы үшін жаңа профильді қамтамасыз ететін арнайы қабырғаларда фрезерленеді. Бұл цилиндрлік механизмдердің жоғары құпиялылығы, ол сонымен қатар өзектегі ойықтың пішінді қиылысқан профилі бар екендігімен қамтамасыз етіледі.

Құлыптау механизмінің бөлшектері пішіні мен өлшемі бойынша бір-бірімен байланысты, құлыптау құрылғысымен және кілтпен бірдей байланысты. Көптеген құлыптар бірдей құлыптау механизмдерімен келеді. Техникалық шарттар құлыптың сыртқы түрін және оның жалпы өлшемдерін ескере отырып, оның қорғаныс қасиеттеріне назар аудармайды. Цилиндрлік құлыптардағы түйреуіштер немесе тақтайшалар, сувальдтар (тіпті үш-төрт сувальд құлыптарында) сияқты маңызды бөлшектер кейде бірдей етіп жасалады. Бұл бөліктердің өлшемдері мен пішіндерінің сәйкестігі құлыптың сенімділігін төмендететін дизайн кемшілігі болып табылады, бұл сөзсіз сарапшының назарын аударуы керек.

Жиі трасологиялық зерттеу объектілері болып табылатын тұрмыстық құлыптар патронында немесе цилиндрінде құлыптың негізгі құпиясын шифрланған түрде көрсететін дайындаушы зауытының нөмірі немесе белгісі тұрған үлкен партиялармен шығарылады. Құлыптардың партияларының түсуі қылмыстық мақсатта кілттері бар ұқсас құлыптарды сатып алуды жеңілдетеді, бұл ұрлық жасауды жеңілдетеді. Айыпталушы Р. істің бірін тергеу кезінде айтқандай, ол ұрлық жасау туралы шешімді пәтердің есігі өзіндегідей құлыппен жабылатынын байқаған кезде қабылдаған [197].

Б) Құлыптың өзара әрекеттесетін бөліктері мөлшерінің үлкен вариациясы.

Құлыпты бөгде заттармен ашу мүмкіндігі негізінен жанасатын бөлшектерді өңдеу және қиыстыру дәлдігіне байланысты олардың дайындалу сапасына қатысты болады. Жаппай өндірілген құлыптарды жасау технологиясы бөлшектердің өлшемдерінде белгілі бір ауытқуларға жол береді, сондықтан әрбір құлыпты жұмыс бөліктерінің өлшемдері мен пішіндері бойынша бір-бірінен ерекшеленетін көптеген кілттермен ашуға болады. Мұндай

кілттердің мөлшеріндегі айырмашылық құлыптар жасалған дәлдік класымен анықталады. Құлыптардың жанаспайтын және үйкелмейтін бөлшектерін өңдеу салыстырмалы түрде төмен дәлдікпен жүзеге асырылады. Бұл құлып бөліктерінің параметрлерін бұзуға әкеледі.

Цилиндр құлыптарында корпустағы (Картридждегі) тесік өлшенеді және соған сәйкес негізгі диаметр мен картридж арасындағы алшақтық есептеледі, бұл құлыпты ашуға болатын кілт өлшемдеріне төзімділік өрісін береді.

В) Құлыптардың ақаулы даналарын шығару.

Құлыпты зерттеу кезінде трасолог кейде оның сапасыз өндірілуінен туындаған ақауларды анықтайды. Сараптамалық тәжірибеде сувальд серіппелері сувальдтарға жақсы бекітілмеген, цилиндр құлыптарында түйреуіштердің біреуі жоқ, серіппелердің бірі бос немесе жоқ болған жағдайлар бар. Құлыптарды ашуды жеңілдететін бұл ақаулар ұрлық жасауға ықпал етуі мүмкін және сарапшы оларды өз қорытындысында көрсетуі тиіс.

Г) Құлып бөлшектерін жасау кезінде күші жеткіліксіз металл қолданылады. Құлыптарды бекітудің кемшіліктері.

Қылмыскерлер ашудың әртүрлі тәсілдеріне ғана емес, сонымен қатар құлыптарды бұзуға да жүгінеді. Бұзудың келесі түрлері басым:

- құлыпты бекіту;
- цилиндрлік механизмнің сынуы;
- цилиндрлік механизмді бұрғылау.

Тергеу практикасын талдау және құлыптау құрылғыларын

трасологиялық зерттеу тәжірибесі қылмыскерлердің аталған бұзу әдістерін қолданатындығын көрсетеді. Ригельді кесу үшін және кесілген құлыптарда қылмыскерлер арнайы «ұрлық» құралдарын немесе тұрмыстық заттарды (пышақтар, бұрағыштар және т.б.)

пайдаланады. Ригельді айналдыру мүмкіндігі есік пен жақтау арасында жеткілікті үлкен саңылаулардың болуымен, құлыптау жолағының саңылауының ригель басының өлшемдерінен едәуір асып кетуімен немесе көптеген құлыптар модельдерінің дизайнының нәзіктігімен жеңілдейді, бұл ригельге күш салу арқылы оны қайтадан қорапқа енгізуге мүмкіндік береді (атап айтқанда, бұл мүмкіндік ригель тірегінің нәзіктігіне байланысты жеңілдейді). Кейде есіктегі құлыптарды ригель деңгейінде жиі ауыстыру нәтижесінде ағаш боялады және сонымен бірге ригельдің басына және құлыптау жолағына еркін қол жетімділік пайда болады.

Құлыптың цилиндрлік механизмінің сынуы қылмыскер арнайы жасаған құрылғымен немесе қарапайым қол жетімді құралдармен жүзеге асырылады. Мұндай сыну бұrandаның ұңғымасындағы құлыптың цилиндрлік бөлігінің кедергісін азайту, құлыптың цилиндрлік бөлігінің қондырманың бір бөлігін алдын ала бұгу арқылы осы бөлікті арнайы құралдың көмегімен бұзу немесе деформациялау мүмкіндігінің арқасында мүмкін болады.

Құлыптың цилиндрлік механизмінің сынуы қылмыскер арнайы дайындаған құрылғымен немесе кәдімгі қолжетімді құралдармен жүзеге асырылады. Мұндай сыну ұңғыма орнында құлыптың цилиндрлік бөлігінің кедергісін азайтудың, құлыптың цилиндрлік бөлігінің қондырма арқылы шығуының және қондырманың бір бөлігін алдын ала бұгу арқылы осы бөлікті арнайы құралдың көмегімен бұзу немесе деформациялау мүмкіндігінің арқасында мүмкін болады.

Құлыптарды дайындау мен бекітудің жоғарыда көрсетілген кемшіліктеріне сәйкес оларды жою бойынша сараптамалық ұсыныстар берілуі керек. Бұл ретте алдымен сарапшы ашқан, ұрлық жасауды жеңілдеткен немесе оған

ықпал еткен жағдайлар орын алған кемшіліктер егжей-тегжейлі баяндалуы тиіс [198, 12-13 б.].

Осылайша, ұрлық туралы істер бойынша құлыптардағы іздерге трасологиялық сараптама жүргізу кезінде сарапшылар алған типтік профилактикалық ұсыныстар мыналарға жатады:

- механизмнің қарапайымдылығына немесе оның бір түрімен байланысты құлыптың құрылымдық кемшіліктері, құлыпты бөгде заттармен ашуға мүмкіндік береді;

- құлып конструкциясында дайындау технологиясы олардың сенімді қасиеттерін қамтамасыз етпейтін бөлшектердің (бөліктердің) болуы;

- өзара әрекеттесетін құлып бөлшектерінің өлшемдерінің үлкен өзгергіштігі;

- құлыпты немесе оның жекелеген бөлшектерін жасау үшін оның сенімділігі мен бұзылған кезде сақталуын қамтамасыз етпейтін материалды қолдану;

- құлыптың ақаулы бөлшектерін шығару;

Аталған ұсыныстармен трасолог-сарапшылардың профилактикалық жұмысы аяқталмайды. Бізге құлыптардың жаңа түрлерін әзірлеуге криминалистердің қатысуы пайдалы болар еді. Кедергілерді еңсерудің қылмыстық тәсілдерін, шығарылатын құлыптардың ерекшеліктерін және олардың кемшіліктерін зерделей келе, қылмыс жасаудың ықтимал тәсілдерін болжай отырып, трасологтар құлыптардың сенімділігін арттыруға бағытталған пайдалы ұсынымдар енгізе алар еді. Құлыптар бойынша сарапшылар – трасологтар мен конструкторлардың бірлескен жұмысының нәтижесі құлыптарды қылмыстық ашуды болдырмау мақсатында дайындаушылар зауыттарына арналған құлыптарға қойылатын қосымша талаптарды қамтитын құжат болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу бірқатар қорытындылар, ұсыныстар және ұсынымдарды тұжырымдауға мүмкіндік береді:

1. Ұрлықты ашуда және тергеуде арнаулы білімді пайдаланудың әлеуетті мүмкіндіктері қазіргі уақытта төмен деңгейде іске асырылуда. Бұл тергеу, жедел-криминалистикалық бөлімшелер қызметкерлерінің қанағаттанарлықсыз дайындығымен, сондай-ақ тексеруді техникалық-криминалистік қамтамасыз етудің жеткіліксіз деңгейімен, криминалистикалық құралдар мен әдістерді пайдаланудың нашар ұйымдастырылуымен айқындалады.

2. Ұрлықты ашу және тергеу жөніндегі қызметтің теориялық негіздемесі қылмыс туралы ақпараттың өзін де, осы ақпараттың көздері туралы мәліметтерді де алуға мүмкіндік беретін белгілердің көлемі шеңберінде оларды зерделеуді көздейді. Белгілердің осындай көлемінің шектері мен шеңберлері әрдайым нақтылықтың белгілі бір дәрежесінде сызыла алмайды, өйткені қылмыс, оның ішінде ұрлық та ахуалдық сипатта болады, ал жағдайлардың өзі көптеген объективті және субъективті факторларға байланысты. Бұл факторлар ұрлықтың криминалистикалық сипаттамасы сияқты криминалистикалық категориямен қамтылған, ол тергеу процесін криминалистикалық талдауға негіз болады, қылмыстарды тергеу әдістемесінде танымдық функцияны орындайды.

Атап айтқанда, ұрлықтың криминалистикалық сипаттамасы және оларды жасау тәсілі, іздік ақпаратты көрсету ерекшеліктері және оларды жасыру тәсілдерінің ерекшеліктері сияқты элементтердің ашылуы ұрлықты тергеу шеңберінде арнаулы ғылыми білімді бірінші кезекте пайдалану қажеттілігін көрсетеді.

Ұрлықты ашуда және тергеуде пайдаланылатын мән-жайларды анықтау үшін сот сараптамаларын пайдалану қажеттілігі, ең алдымен, тергеуші де, сот та осы мән-жайлардың бірнешеуін анықтай алмайтындығымен айқындалады, өйткені оларды анықтау, талдау және бағалау арнаулы білімнің көмегімен ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Сот сараптамаларының көмегімен ұрлық туралы істер бойынша дәлелдеу нысанасына, сондай-ақ аралық дәлелдемелерге қатысты әртүрлі фактілер анықталуы мүмкін. Олардың көмегімен қылмыс құрамының кез келген элементіне және бірінші кезекте объективті тарапқа қатысты фактілер анықталады, өйткені олар қылмыс механизмі туралы маңызды ақпаратты береді, субъектінің іс-әрекеттерін, қылмыс жасау тәсілдерін, құралдарын тікелей көрсетеді, салдарларын сипаттайды, бірқатар жағдайларда оқиғаның бүкіл көрінісін қайта жасауға мүмкіндік береді.

3. Ұрлықты тергеудің ерекшеліктері материалдық іздер мен басқа да заттай дәлелдемелерді жинаумен, олардың пайда болуы осы қылмысты жасау механизмінің ерекшелігіне байланысты болады. Осыған байланысты тергеліп жатқан оқиға туралы нақты деректерді алудың бірден-бір көзі болып табылатын оқиға орнына тексеру жүргізудің тиімділігі мен сапасын арттыру, әсіресе, «қылмыстың ізін суытпау» бойынша осы қылмыстардың неғұрлым сәтті ашылуын, ұрлық жасайтын адамдарды анықтауды және кейіннен әшкерелеуді қамтамасыз етеді. Ұрлықтың ситуациялық сипаты және осы жағдайлардың негізінде жатқан көп факторлы себеп-салдарлық кешен қылмыс механизмінің ішінде жалпы динамиканы орнатуға және ұрлық жасау тәсілі, іздік ақпараттың жиынтығы және ұрлық жасау орнының жағдайы арасындағы байланыстар кешенінің осы механизмінің ішінде қалпына келтіруге байланысты проблемаларды анықтайды. Бұл мәселелерді

шешу ұрлық орнын талдауға, оның ішінде сараптама түрінде арнайы ғылыми білімді қолдану негізінде кешенді көзқарасты талап етеді.

Осы мақсатта оқиға болған жерді қарауды жүргізу тактикасы шеңберінде арнайы ғылыми білімді міндетті түрде тартуды көздеген жөн. Ұрлық кезінде іздердің пайда болуының әдеттегі жағдайлары және оларды тасушылар туралы деректер нақты іздерді іздеу бағыты мен әдістерін, оларды табу құралдарын, олардағы ақпаратты анықтау мен пайдалануды айқындау үшін негіз болады.

4. Жағдайлық сипат ұрлық жасаудың бірқатар мән-жайларын және іздік ақпарат жиынтығының ішіндегі байланыстарды қайта құруды тергеуші мен сот әрдайым шеше алмайтынын көрсетеді, өйткені бұл қылмыс өзінің абсолюттік көпшілігінде латенттік сипатта болады және негізінен куәгерлерсіз жасалады. Сондықтан ұрлық және оның жағдайлары туралы ақпараттың негізгі тасымалдаушылары мен көздері материалдық объектілер, іздер және оқиға орнының жағдайы болып табылады. Тергеушінің бірқатар дайындық әрекеттерінен кейін және белгілі бір уақыт кезеңі өткеннен соң ұрлық жасау іздерін зерттейтін сарапшы мен олардың арасында тергеуші тұлғасында беру буынының пайда болуы ақпараттың жоғалуына әкеп соғады. Сондықтан ұрлықты ашу бойынша тергеушінің іс-әрекеттерінің тиімділігін арттыру үшін оқиға болған жерді және сарапшыны біріктіру қажет, онда тергеуші тек іздік ақпаратты табу және тіркеу, ал сарапшы кешенді зерттеулер шеңберінде ұрлық жасау мән-жайларын және оқиға орнында сараптама жүргізу арқылы қылмыскердің жеке басы туралы деректерді анықтау міндетін шешеді.

Бұл үшін қылмыстық іс жүргізу заңнамасында дербес норманы қарастырып қана қоймай, қылмыстық іс жүргізу кодексінің сотқа дейінгі тергеу сатысында сарапшының құқықтарын және сараптамалық зерттеу үшін үлгілер алу

тәртібін, қорытынды беру тәртібін, оны ресімдеуді, сондай-ақ сараптама жүргізілуіне байланысты тергеуші мен сарапшының оқиға орнындағы өзара іс-қимыл ерекшеліктерін регламенттейтін баптарына бірқатар өзгерістер енгізу маңызды.

Сараптамалық зерттеуге тартылған материалдық іздерде жасалған ақпарат қылмыскерді іздестіру үшін де, сондай-ақ оны әшкерелеу үшін де пайдаланылатын мәліметтерді алуға мүмкіндік береді. Жыл сайын материалдық іздерді зерттеу арқылы алуға болатын ақпараттың әлеуетті көлемі артып келеді. Бұл іздерді тиімді пайдалану, бір жағынан, осы іздерді анықтаудың, алудың және зерттеудің әртүрлі әдістері мен құралдарының мүмкіндіктерін жақсы білуді, екінші жағынан оларды тергеу және жедел-іздестіру жұмыстарында орынды пайдалануды қамтиды.

Жүргізілген зерттеу тергеушілердің, сарапшылар мен мамандардың криминалистикалық және басқа да сот сараптамаларының соңғы жетістіктері туралы әлі де жеткілікті түрде хабардар еместігін, олардың заманауи мүмкіндіктерін жете бағаламайтындығын көрсетеді.

5. Оқиға орнында сараптама жүргізу мүмкін және қажет. Оқиға орны сараптамалық зерттеу объектісі болуы мүмкін.

Оқиға орнында сараптама жүргізу және жедел қызметкерлердің сарапшылармен өзара іс-қимылын дұрыс ұйымдастыру ұрлық жасаған адам туралы бастапқы ақпаратты алуға және оны іздестіру үшін қызметті ұйымдастыруға мүмкіндік береді, өйткені ұрлық орнында табылған адамның қолдары мен тістерінің іздері, аяқ киім мен бұзу құралдарының іздері, микрообъектілер, қан іздері, сілекей, шаш және басқа да объектілер, оқиға орнын ситуациялық талдау құралдарының кешенінде элементтер құра отырып, бұл нысандарда көрініс табатын қылмыскердің жалпы физикалық, анатомиялық,

функционалдық, психо-физиологиялық белгілерін жедел анықтауға мүмкіндік береді.

6. Әдістемелерді жетілдіру, мамандардың, сарапшылардың кәсіби даярлығын арттыру, көшпелі криминалистикалық зертханаларды тиімділігі жоғары материалдармен және құралдармен, сараптамалық зерттеулердің нәтижелері бойынша нақты қорытындыларды тез алуға мүмкіндік беретін басқа да техникалық-криминалистикалық құралдармен қанықтыру мұндай сараптамаларды жүргізуді үйреншікті жағдайға айналдырады.

7. Сот сараптамаларын жүргізу саласындағы елеулі ғылыми-техникалық прогресс ұрлықтарды ашу және тергеу процесі үшін түбегейлі жаңа база жасайды. Бұл ұрлықты тергеу кезінде мүмкін болатын сараптамалық зерттеу объектілерінің ауқымының кеңеюімен, сондай-ақ сараптамалық зерттеу әдістерінің арсеналының едәуір ұлғаюымен және сот сараптамаларының жаңа түрлерінің пайда болуымен байланысты.

8. Ұрлықтың құпия сипаты, куәгерлермен және жәбірленушілермен байланысты ақпаратты пайдаланудың шектеулі мүмкіндіктері, ұрлықтың мән-жайлары туралы ақпарат алу үшін материалдық объектілер мен іздерді зерттеу қажеттілігі, сондай-ақ тергеу және сараптамалық зерттеулердің нәтижелерімен дәлелдеу процесінде басым операция жасау қажеттілігі арнаулы және арнаулы ғылыми білімдермен дәлелдеу процесін үнемі сүйемелдеуді талап етеді.

9. Сот сараптамаларын жүргізу процесінде алынған нақты адамның жалпы физикалық, анатомиялық, функционалдық, психофизиологиялық белгілері туралы мәліметтер айтарлықтай іздестіру мәніне ие, бұл оларды бағалау және жедел-іздестіру қызметінде пайдалану мүмкіндігін ашады.

Сот сараптамаларының нәтижелері ұрлықты ашу кезінде, әсіресе жедел-іздігіру іс-шараларын жүргізу кезінде жедел-іздігіру қызметін ақпараттық қамтамасыз ету үшін үлкен маңызға ие.

10. Криминалистикалық маңызы бар ақпараттың материалдық көздерімен жұмыс істеуде ұрлық туралы істер бойынша тергеудің негізгі кемшіліктері мыналар болып табылады: оқиға орындарын қарау кезінде барлық қолда бар іздер тіркелмейді; оқиға орындарынан алынатын іздер әрдайым сараптамалық зерттеуге жатпайды; жүргізілген сараптамалық зерттеу нәтижесінде алынған ақпарат тергеу процесінде пайдаланылмайды. Осылайша, ұрлықты тергеу кезінде дәлелді ақпараттың жоғалуы айтарлықтай болатыны анық.

Сарапшы қорытындысының дәлелді күшін тергеу және сот органдары жеткіліксіз пайдаланады. Айыптау актілерінде кінәні негіздеу кезінде сарапшылардың қорытындыларына сілтеме жасап қана қоймай, оларға анықталған мән-жайларды көрсету, оларды басқа дәлелдемелер жүйесінде талдау қажет. Тергеушілер мен судьялар сот сараптамаларының мүмкіндіктерін біліп қана қоймай, олардың дамуын үнемі қадағалап отыруға, сондай-ақ арнаулы білім негізінде белгіленген фактілерді дұрыс бағалай және пайдалана білуге тиіс.

Осы кемшіліктерді жою үшін ұрлықты тергеуге деген көзқарасты түбегейлі өзгерту керек, оларды тергеу мүмкіндігі туралы дәстүрлі көзқарастардан «қылмыстың ізін суытпай» немесе жедел мәліметтер бойынша кету керек.

Ұрлықты тергеу әдістемесінде қылмыс орнындағы заттық жағдайды талдауға (оқиға болған жерді жағдайлық талдау) және материалдық көздерді зерттеу кезінде алынған криминалистік ақпаратты тиісінше пайдалануға ерекше назар аударылуы тиіс.

Ұрлықты тергеу бастапқы кезеңде сараптамалық зерттеулер жүргізумен, бұл оқиға болған жердің жағдайын және іздерін талдаумен байланысты болуы керек, өйткені айғақтар жеткілікті ақпаратқа ие емес. Сондықтан, осы санаттағы істерді тергеу процесін оңтайландыру мәселелері сарапшының өзі оқиға болған жерді тексеру сатысындағы барлық нақты жағдайды талдау және бағалау арқылы шешілуі керек.

11. Бұл міндетті іске асыру криминалистік маңызы бар ақпараттың материалдық көздерімен жұмыс істеу үшін тергеушілерді, криминалист мамандарды, жедел қызметкерлерді даярлауды жетілдіруді талап етеді, оқиға орнының жағдайын тұтастай бағалай білу, әрбір іздің орнын анықтай білу, жалпы суреттегі әрбір бөлшектерді, олардың іздерінің жиынтығын қалай оларды кім қалдырса, осы адамдардың іс-әрекетінің сипаты біртұтас ретінде және деректерді тиісті түрде жедел-іздігіріу, осындай талдау және сараптамалық зерттеу нәтижесінде алынған деректерді жедел-іздігіріу жүйесіндегідей тұтастай және тиісті түрде пайдалану, ұрлықты ашу және тергеу жөніндегі тергеу қызметінде де солай.

12. Ұрлық жасау мән-жайларын анықтау шеңберінде тергеуші нақты қылмыс жасауға ықпал еткен жағдайлар мен себептерді анықтайды. Алайда, ұрлық жасаудың жалпы механизмі және оны іздік ақпаратта көрсету ерекшеліктері, сондай-ақ ұрлықты тергеу кезінде сараптамалық қызмет нәтижелерінің маңыздылығы ұрлық жасалған жерден материалдық объектілерді зерттейтін сарапшылардың қарастырылып отырған қылмыстардың алдын алуда үлкен мүмкіндіктерге әкеледі. Соңғыларының арасында, мысалы, қылмыскердің ықпалына ұшырайтын және сарапшының зерттеуі оған ұрлық жасауға себеп болған немесе оны жасауды жеңілдеткен ықтимал кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік беретін бекіту құрылғыларын атап өтуге болады. Ұрлық

профилактикасында сараптамалық мүмкіндіктерді неғұрлым толық пайдалану үшін сараптамалық-профилактикалық қызметті қылмыстық іс жүргізу заңнамасында нормативтік реттеу қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022 ж. жағдай бойынша өзгертулер мен толықтырулармен) [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

2. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

3. Ел Президентінің 1997 жылғы 11 қазандағы Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1015368 дата обращения напр.: 05.07.2023.

4. Сайтбеков А.М. Сервисная модель казахстанской полиции: видение и перспективы [Электронды ресурс] / А.М. Сайтбеков – Қолжетімділік режимі: <https://polisia.kz/ru/servisnaya-model-kazahstanskoj-politsii-videnie-i-perspektivy> жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

5. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі тұжырымдама қоғамның нақты сұраныстарын ескеретін болады – ПМ [Электрондыресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://primeminister.kz/ru/news/kontseptsiya-po-obespecheniyu-obshchestvennoy-bezopasnosti-budet-uchityvat-realnye-zaprosy-obshchestva-mvd-22994> жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

6. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің мүлікті қорғау жөніндегі 2021-2023 жылдарға арналған

бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 17 қарашадағы №787 бұйрығы [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі:<https://online.zakon.kz/m/amp/document/38991257> жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

7. 2024-2028 жылдарға арналған қоғаммен серіктестікте қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұжырымдамалары (жоба) [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі:https://www.gov.kz/uploads/2023/2/22/827fa0eb2144efe701c38e919160f31e_original.157085.docx жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

8. 2018-2022 жылдардағы Қазақстан Республикасындағы қылмыс жағдайының қысқаша сипаттамасы [Ақпараттық сервис] Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі:<https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

9. Исследование «Оценка уровня виктимизации населения и доверия к правоохранительным органам в Казахстане», (международный опрос виктимизации в Казахстане): Астана, 2018 [Электронды ресурс] – Режим доступа:
https://research.nu.edu.kz/ws/portalfiles/portal/16792006/_pdf жолд. жүг. күн.: 05.07.2023.

10. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой, криминологический анализ. – М.: Норма, 1999. – С. 516.

11. Кулибаев Т.А. Аннотированный библиографический справочник диссертаций на соискание ученой степени PhD, кандидата (доктора) юридических наук (1192-2010). – Алматы: ООНИиРИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан, 2012. – С. 568.

12. Преступная группа ограбила 70 квартир в Туркестанской области [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: https://baigenews.kz/prestupnaya-gruppa-ograbila-70-kvartir-v-turkestanskoy-oblasti_136540/ жолд. жүг. күн.: 10.07.2023.

13. Жердев В.А. Криминалистическая характеристика краж, грабежей, разбойных нападений: методика расследования и методы раскрытия групповых преступлений: дис. ... канд.юрид.наук. – М., 2001. – С. 210.

14. Новикова Ю.В. Расследование краж, совершенных группой лиц: Науч.- метод.пособие. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 204.

15. Саков И.Ф., Худяков Ю.М. Пути усиления наступательности действий в борьбе с кражами из квартир//Вестник МВД Российской Федерации. – 1994. – №1. – С. 68-72.

16. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – Т.1. – С. 470.

17. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1976. – С. 263.

18. Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1964. – С. 170.

19. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М.: Наука, 1966. – С. 295.

20. Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть общая: Учебник. – Алматы: «Баспа», 1998. – С. 432.

21. Джакишев Е.Г. Криминалистическая характеристика преступлений и ее значение в определении обстоятельств, подлежащих доказыванию //В кн.: Некоторые вопросы борьбы с преступностью в Казахской ССР. – Алма-Ата: КазГУ, 1987. – С. 77-79.

22. Исаев А.А. Теоретические и правовые проблемы применения специальных познаний для квалификации преступлений. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – С. 240.

23. Даев В.Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса. – М.: ЛГУ, 1982. – С. 143.

24. Бегалиев К.А. Меры борьбы с преступностью несовершеннолетних. – Алма-Ата: Казахстан, 1975. – С. 208.

25. Нокербеков М.Н. Предмет доказывания в советском уголовном процессе: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1964. – С. 18.

26. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 736.

27. Кобликов А.С. Законодательство об уголовном судопроизводстве и понятие теории доказательств //В кн.: Актуальные проблемы доказывания в советском уголовном процессе. – М., 1981. – С. 13-19.

28. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1970. – Т.2. – С. 515.

29. Селина Е.В. Применение специальных познаний в уголовном процессе. – М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. – С. 144.

30. Притузова В.А. Заключение эксперта как доказательство в уголовном процессе. – М., 1970. – С. 124.

31. Шляхов А.Р. Процессуальные и организационные основы криминалистической экспертизы. – М., 1972. – С. 121.

32. Петрухин И.Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. – М., 1964. – С. 263.

33. Арсеньев В.Д. О понятии заключения эксперта в свете общей теории судебной экспертизы //В кн.: Актуальные вопросы теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр.ВНИИСЭ. – М.: ВНИИСЭ, 1976. – №21. – С. 20-53.

34. Галкин В.М. Средства доказывания в уголовном процессе. – Ч. 2: Заключение эксперта. – М., 1968. – С. 68.

35. Карнеева Л.М. Доказательства в советском уголовном процессе. – Волгоград, 1988. – С. 68.

36. Эйсман А.А. Заключение эксперта (Структура и научное обоснование). – М., 1967. – С. 151.

37. Палиашвили А.Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. – М., 1973. – С. 142.

38. Исаев А.А. Роль научных исследований в судебной экспертизе и проблемы организации судебно-экспертной деятельности в Казахстане // Право и государство. – №1(70), 2016. – С. 42-47.

39. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд, доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 837.

40. Степутенкова В.К. Судебная экспертиза и исследование обстоятельств, образующих состав преступления //Теоретические вопросы судебной экспертизы: Сборник научных трудов ВНИИСЭ. – М., 1975. – №20. – С. 3-251.

41. Снетков В.А. Диагностика при производстве криминалистических экспертиз //Современные вопросы криминалистической экспертизы: Сборник научных трудов. – Волгоград, 1981. – С. 22-30.

42. Майлис Н.П. Трасология и трасологическая экспертиза: курс лекций. – М.: РГУП, 2015 [Электронды ресурс] / Н.П. Майлис – Қолжетімділік режимі: <https://dot.kostacademy.kz/bible/files/203231057.pdf> жолд. жүг. күн.: 10.07.2023.

43. Корухов Ю.Г. Проблемы криминалистической диагностики // Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств расследования преступлений. – М.: Академия МВД СССР, 1985. – С. 99-115.

44. Свалов В.И., Тарасов В.П. Неидентификационная трасологическая экспертиза. – Волгоград: ВШ МВД СССР, 1988. – С. 16.

45. Еремеев Д.В. Научные основы и практика использования образцов при производстве трасологических и баллистических экспертиз. Дис. ... канд. юрид. наук. – Бишкек, 2007. – С. 148.

46. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. – М.: Норма-инфра, 1998. – С. 288.

47. Корухов Ю.Г. Методологические основы криминалистической экспертной диагностики //Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистических экспертиз: Сборник научных трудов. – М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1987. – №74. – С. 12-26.

48. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М., 1960. – С. 244.

49. Колдин В.Я. Криминалистическая идентификация и причинность //Вестник МГУ. – 1969. – №6. – С. 34- 43.

50. Грановский Г.Л. Основы трасологии. Общая часть. – М., 1965. – С. 124.

51. Сырков С.М., Меженцев Г.Н. Совершенствование практики использования следов орудия взлома в раскрытии краж. – М., 1982. – С. 80.

52. Хазиев Ш.Н. Техничко-криминалистические методы установления признаков неизвестного преступника по его следам. – М.: Академия МВД СССР, 1986. – С. 39.

53. Грановский Г.Л., Хазиев Ш.Н., Толстухина Т.В., Курапка В-Э.П. О трасологической диагностике свойств человека по следам его действий // Экспертная техника. Экспертные трасологические методы. – М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1989. – Вып 110. – С. 28-43.

54. Первухина Л.Ф. Способ совершения квартирных краж и его криминалистическое значение: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1985. – С. 244.

55. Белкин Р.С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. – М., 1970. – С. 129.

56. Шурухнов Н.Г. Расследование краж: Практическое пособие. – М.: Юристъ, 1999. – С. 112.

57. Берлянд Г.С. Место заключения эксперта в системе доказательств, обосновывающих приговор: Сборник научных трудов. – Вильнюс, 1968. – Вып. 3. – С. 130-138.

58. Злобин Г.А., Никифоров Б.С. Умысел и его формы. – М., 1972. – С. 262.

59. Дагель П.С., Котов Д.И. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж, 1974. – С. 243.

60. Дагель П.С., Мижеев Р.И. Установление субъективной стороны преступления. – Владивосток, 1972. – С. 36.

61. Лузгин И.М. Расследование как процесс познания. – М.: ВШ МВД СССР, 1969. – С. 215.

62. Байсеитова А.Т. Уголовная ответственность за неоконченное преступление: Учебное пособие. – Алматы: ООНИиРИР Академии МВД РК, 2009. – С. 106.

63. Майлис Н.П. Введение в судебную экспертизу: учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – С. 112.

64. Петелин Б.Я. Роль экспертизы в установлении мотивов преступления // Советская юстиция. – 1974. – №8. – С. 16-17.

65. Корухов Ю.Г. Исследование материальных источников криминалистической информации. – М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1987. – С. 52.

66. Мозговых Г.А. Криминалистическая характеристика преступления и ее значение в методике расследования // Вестник КазГУ. Серия юридическая. – 2000. – №4 (17). – С. 128-134.

67. Селиванов Н.А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования //Социалистическая законность. - 1977. – №2. – С. 56-59.

68. Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р.С. Белкин. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 334.

69. Мозговых Г.А. Криминалистическая характеристика преступления. – Алматы: Данекер, 2002. – С. 147.

70. Густов Г.А. Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений //Криминалистическая характеристика преступлений: Сборник научных трудов. – М., 1984. – С. 43-48.

71. Тилеубергенов Е.М. Криминалистические проблемы использования психолого-педагогических знаний при расследовании преступлений несовершеннолетних: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 1999. – С. 28.

72. Артамонов И.И. Методологические аспекты криминалистической характеристики //В кн.: Криминалистическая характеристика преступлений: Сб. науч. трудов. – М., 1984. – С. 64-68.

73. Гуняев В.А. Содержание и значение криминалистических характеристик преступления //В кн.: Криминалистическая характеристика преступлений: Сб. науч. трудов. – М., 1984. – С. 59-61.

74. Джакишев Е.Г. Криминалистическая характеристика и ее роль в поиске доказательственной информации //В кн.: Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия. – Уфа: Башк. Ун-т, 1989. – С. 114-121.

75. Криминалистика: Учебник /Отв. ред. Б.М. Нургалиев – Караганда: Болашак – Баспа, 2009. – С. 813.

76. Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. – М., 1970. – С. 192.

77. Жордания И.Ш. Понятие, классификация и правовое значение способов совершения преступления: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Тбилиси, 1971. – С. 17.

78. Первушин В.М. Расследование краж предметов антиквариата. Уч. пособие под ред. Гурова А.И. – СПб.: Фонд «Университет», Лексикон, 2001. – С. 136.

79. Криминалистическая энциклопедия /Ав-ры составители: Р.С. Белкин, А.Ф. Аубакиров, Э.О. Басаров, С.Ф. Бычкова, Л.В. Веницкий, А.Я. Гинзбург, Е.Г. Джакишев, Е.Я. Лопушной, Г.И. Поврезнюк //АВШ МВД РК; КазНИИСЭ МЮ РК. – Алматы: Казахстан, 1995. – С. 171.

80. Первухина Л.Ф. Способ совершения квартирных краж и его криминалистическое значение: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1985. – С. 216.

81. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М., 1988. – С. 304.

82. Бытко Ю.И. Квартирные кражи и некоторые меры их предупреждения. – Саратов, 1989. – С. 102.

83. Губанов В.В., Худяков Ю.М. «Серийные» кражи из квартир //Сборник МВД СССР. – М., 1988. – №6 (24). – С. 29-33.

84. Григоров И., Кузнецова Н., Растопчин В., Тапевичаров Н., Худяков Ю. Организация раскрытия серийных краж из квартир: Методическое пособие. – М.: НИИ МВД Российской Федерации, 1992. – С. 40.

85. Хрусталева В.Н., Трубицын Р.Ю. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях. – СПб.: Питер, 2003 – С. 208.

86. Асташкина Е.Н., Марочкин Н.А. Криминалистические алгоритмы в расследовании

квартирных краж: Учеб.пособие. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 184.

87. Қылмыстық іс №19978140312784 (2019): Алматы қаласы полиция департаменті Бостандық ауданы ПБ тергеу бөлімінің мұрағаты.

88. Қылмыстық іс №20751703100711 (2020): Алматы қаласы полиция департаментінің Тергеу басқармасы.

89. Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М., 1973. – С. 264.

90. Аубакирова А.А. Следственные ошибки при формировании внутреннего убеждения: Монография. – Алматы: Центр деловой книги «Глобус», 2009. – С. 212.

91. Россинская Е.Р., Галяшина Е.И., Зинин А.М. Теория судебной экспертизы: Учебник. – М.: Норма, 2009. – С. 384.

92. Федоров Г.В. Одорология: запаховые следы в криминалистике. – Минск: Амалфея, 2000. – С. 144.

93. Кобзарь С.И. Организация назначения криминалистических экспертиз и использования их результатов в расследовании преступлений: Учебное пособие. – Луганск: РИО ЛГУВД, 2007. – С. 256.

94. Шопабаев Б.А. Основы трасологии: учебное пособие. – Алматы: Казак университети, 2013. – С. 306.

95. Дильбарханова Ж.Р., Алмаганбетов П.А. Дактилоскопия: Учебное пособие. – Алматы: ЭВЕРО, 2001. – С. 124.

96. Бастыркин А.И. Дактилоскопия. Знаки руки. – СПб.: Ореол, 2004. – С. 360.

97. Ткачук Т.А. Использование результатов исследований и экспертиз в поиске преступника: Автореф. ... канд. юрид. наук. – М., 2001. – С. 21.

98. Дворкин А.И., Завидов Б.Д., Бабаев Э.У. и др. Осмотр места происшествия. – М., 2000. – С. 457.

99. Царева Л.О. Учебно-методическое пособие по криминалистике. – Алматы: Казак университети, 2000. – С. 100.

100. Гинзбург А.Я. Белкин А.Р. Криминалистическая тактика. Учебник /Под общей редакцией А.Ф. Аубакирова. – Алматы: ТОО «АянЭдет», 1998. – С. 474.

101. Владимиров В.Ю. Ситуалогическая экспертиза места происшествия: Учеб.-метод. пособие. – СПб., 1995. – С. 24.

102. Ищенко П.П. Специалист в следственных действиях: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 158.

103. Прокофьева, Е.В. Применение метода 3D моделирования при осмотре места совершения кражи / Е.В. Прокофьева, О.А. Барина, О.Ю. Прокофьева // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2016. – №1(35). – С. 149-155.

104. Винберг А.И. Идентификационные, диагностические и ситуационные криминалистические экспертизы //Советское государство и право. – 1978. – №9.

105. Грановский Г.Л. Ситуалогическое исследование места происшествия //Программирование и ситуалогические методики трасологических исследований: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ, 1979. – Вып. 37. – С. 104-139.

106. Волчецкая Т.С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учеб.пособие. – Калининград: Калинингр. ун-т, 1999. – С. 74.

107. Белкин Р.С. Криминалистическая экспертиза на месте происшествия // Теория и практика криминалистической экспертизы: Сборник науч. статей. – М.: ВСШ МВД СССР, 1980. – С. 16-28.

108. Шакиров К. Судебная экспертиза в схемах (части общая и особенная): учебно-практическое пособие. Издание 3-е дополненное и переработанное. – Алматы: Қазақ университеті, 2020 [Электрондық ресурс] / К. Шакиров – Қолжетімділік режимі:

<https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/190669//1/0/2020>жолд.
жүг. күн.: 10.07.2023.

109. Шакиров К. Судебная экспертиза: проблемы теории и практики. – Алматы: Аркаим, 2002. – С. 288.

110. Корухов Ю.Г. Экспертные и неэкспертныетрасологические исследования в уголовном процессе //Проблемы трасологических исследований: Сборник научных трудов. – М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1978. – №35. – С. 3-105.

111. Грановский Г.Л. Основы трасологии. Особенная часть. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1974. – С. 240.

112. Смородинова А.Г. Проблемы использования специальных познаний на стадии возбуждения уголовного дела в российском уголовном процессе: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001. – С. 22.

113. Мороз Л.Н. Некоторые особенности трасологических экспертиз по дорожно-транспортным происшествиям //В кн.: Проблемы криминалистики и судебной экспертизы. – Алма – Ата: КазНИИСЭ, 1965. – С. 83-88.

114. Исаков В.Д. Теория и методология ситуалогической экспертизы (для судебных экспертов и юристов). – СПб.: Реноме, 2008. – С. 132.

115. Лапшин В.Е. Место происшествия как объект экспертного исследования: Дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2003. – С. 193.

116. Лукашевич В.Г., Турсунов И.Х. Осмотр места происшествия как информационно-тактическая основа организации раскрытия преступлений по горячим следам //В кн.: Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий: Сборник научных трудов. – Ташкент, 1982. – С. 98-99.

117. Веницкий Л.В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы. – Караганда, 1986. – С. 106.

118. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3 т. Т.3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юрист, 1997. – 480.

119. Дулов А.В. Вопросы теории судебной экспертизы. – Минск, 1959. – С. 146.

120. Попов В.Л. Транспортная судебная экспертиза, парадигма и реальность / В.Л. Попов // Транспортное право и безопасность. – 2023. – №1(45). – С. 88-100.

121. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза: Курс общей теории. – М.: Норма, 2006. – С. 480.

122. Комаринец Б.М. Участие экспертов-криминалистов при проведении следственных действий по особо опасным преступлениям против личности //В кн.: Теория и практика судебной экспертизы. – Москва, 1964. – Вып.1 (2). – С. 6-64.

123. Порошин Г.Н. Исследование места происшествия следователем и экспертом криминалистом органов внутренних дел. – Волгоград: ВШ МВД СССР, 1979. – С. 55.

124. Белкин Р.С. Сущность экспериментального метода исследования в советском уголовном процессе и криминалистике. – М., 1961. – С. 101.

125. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. – М.: Издательство «Юрлитинформ, 2001. – С. 208.

126. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: АН СССР, 1958. – С. 703.

127. Нагнойный Я.П. О возможности назначения судебной экспертизы до возбуждения уголовного дела //Криминалистика и судебная экспертиза: Сб. науч. тр. – Киев: Вища школа, 1967. – Вып. 1. – С. 174-178.

128. Рооп Х.О соотношении судебной экспертизы и возбуждения уголовного дела //В кн.: Сб. материалов научно-практической конференции по процессуальным и методическим вопросам судебной экспертизы. – Таллин, 1971. – С. 43-48.

129. Махов В.Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2000. – С. 296.

130. Бахин В.П., Карпов Н.С. Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью. – Киев, 2002. – С. 458.

131. Абакиров К.К. Процессуальные и организационные проблемы применения специальных познаний при производстве судебных экспертиз: Автореф. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 13.

132. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1968. – С. 838.

133. Исаев А.А. Роль судебной экспертизы в квалификации преступлений: Автореф. ... д-ра юрид. наук. – Алматы, 1998. – С. 44.

134. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М., 1976. – С. 198.

135. Ларин А.М. От следственной версии к истине. – М., 1976. – С. 197.

136. Дильбарханова Ж.Р. Специальные знания в расследовании транснациональных преступлений. – Алматы, 2007. – С. 272.

137. Коржумбаева Т.М. Взаимодействие следователя и оперативного работника в ходе досудебного расследования: Учебное пособие. – Алматы: ООНИиРИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан, 2016. – С. 157.

138. Понарин В.Я., Самороковский В.М. Расследование краж, совершенных с проникновением в

жилище (квартирных) //Расследование отдельных видов преступлений. – М., 1995. – С. 70-78.

139. Уголовное дело № 17751703110017 (2017): Архив суда Ауэзовского района г. Алматы.

140. Қылмыстық іс №19751703110059 (2019): Алматы қаласы Әуезов ауданы сотының мұрағаты.

141. Бишманов Б.М. Эксперт и специалист в уголовном судопроизводстве. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. – С. 224.

142. Плесовских Ю.Г. Теоретические основания и практика производства предварительных криминалистических исследований на месте происшествия: Дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 1991. – С. 213.

143. Анфиногенов А.И. Методика установления признаков преступника, сопряженных с обстоятельствами происшествия: Учебно-методическое пособие под ред. Попова И.А. – М.: Академия управления МВД России, 2003. – С. 139.

144. Моисеева Т.Ф. Комплексное криминалистическое исследование потожировых следов человека: Монография. – М.: Городец-издат, 2000. – С. 224.

145. Полещук О.В. Формирование и использование криминалистических коллекций в раскрытии и расследовании преступлений: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2011. – С. 168.

146. Снетков В.А. Деятельность экспертно-криминалистических подразделений ОВД по применению экспертно-криминалистических методов и средств в раскрытии и расследовании преступлений: Учебное пособие. – М., 1996. – С. 104.

147. Тихонов А.В. Некоторые проблемы совершенствования информационного обеспечения оперативных аппаратов ОВД //Вестник Московского университета МВД России. – 2010. – №3. – С. 157-158.

148. Каримов В.Х. К вопросу о совершенствовании биометрических систем регистрации граждан при раскрытии и расследовании преступлений //Вестник криминалистики. – Москва: Спарк, 2010. – Выпуск 4(36). – С. 89-94.

149. Бычкова С.Ф. Судебная экспертиза: научные, организационно-правовые и методические основы: Учебное пособие. – Алматы: «Жетыжаргы», 2002. – С. 432.

150. Gehl, R. Introduction to Criminal Investigation: Processes, Practices and Thinking / R. Gehl, D. Plecas. – New Westminster, BC: Justice Institute of British Columbia, 2016. – 174 p.

151. Юркевич М.А. Применение судом видеотехнологий в уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / М.А. Юркевич. – Москва, 2021 – С. 198.

152. Ticknor, B. Virtual Reality and the Criminal Justice System: New Possibilities for Research, Training, and Rehabilitation / B. Ticknor, S. Tillinghast // Journal of Virtual Worlds Research. – VR and the Criminal Justice System. – 2011. – №1(4). – pp. 3-44.

153. Джансараева Р.Е., Аратулы К. Борьба с киберпреступлениями: сравнительный анализ законодательства стран СНГ // Международный опыт борьбы с преступностью. – 2012. – №(21). – С. 95-99.

154. Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность: Послание Президента Республики Казахстан от 31 января 2017 года //Казахстанская правда. – 2017. – 31 января. – №20.

155. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі: Мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100002021> жолд.жүт.күні.: 13.07.2023.

156. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан»: Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года №827 [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> жолд.жүг.күні.: 17.07.2023.

157. «Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстанның киберқалқаны»))» бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысы [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407> жолд.жүг.күні.: 13.07.2023.

158. Проект Концепции развития цифровой экосистемы на 2022-2027 года («Киберщит-2») [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31786606 жолд.жүг. күні.: 13.07.2023.

159. Топилина Т.А. Доступ к правосудию в уголовном судопроизводстве в условиях развития цифровых технологий: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Т.А. Топилина. – Москва, 2022. – С. 32.

160. Бисенова М.К. Использование инновационных технологий в предупреждении, раскрытии и расследовании преступлений / М.К. Бисенова, Г.М. Атаханова // Вестник КазНУ. СерияЮридическая. – 2020. – №1(93). – С. 120-127.

161. Brandão, P.R. Forensics and Digital Criminal Investigation Challenges in Cloud Computing and Virtualization / P.R. Brandão // American Journal of Networks and Communications. – 2019. – №1(8). – pp. 23-31.

162. Galanakis, G. A Study of 3D Digitisation Modalities for Crime Scene Investigation / G. Galanakis, et al. // Forensic. Sci. – 2021. – № 1(2). – pp. 56-85.

163. Майлис Н.П. Методы моделирования при производстве судебных экспертиз, как эффективное

средство в доказывании / Н.П. Майлис // Вестник Московского университета МВД России. – 2018. – №4. – С. 71-73.

164. Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының жедел басқару орталықтары мен кезекші бөлімдерінің қызметін ұйымдастыру қағидалары // Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 17 шілдедегі №439 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2014 жылғы 22 тамызда №9697 болып тіркелді [Электронды ресурс] – Қолжетімділік
режимі:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14C0009697>жолд. жүг. күн.: 13.07.2023.

165. Введение дактилоскопической регистрации перенесли из-за нехватки денег. Сколько сейчас тратят на сканеры отпечатков пальцев [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі:<https://informburo.kz/cards/vvedenie-daktiloskopiceskoi-registracii-perenesli-iz-za-nexvatki-deneg-skolko-seicas-tratyat-na-skanery-otpecatkov-palcev>жолд. жүг. күн.: 13.07.2023.

166. С помощью базы АДИС «Папилон» установлена личность неизвестного мужчины [Электронды ресурс] - Қолжетімділік режимі:https://www.inform.kz/ru/s-pomoschu-yu-bazy-adis-papilon-ustanovlena-lichnost-neizvestnogo-muzhchiny_a3782776 жолд. жүг. күн.: 13.07.2023.

167. Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2015 жылғы 21 желтоқсандағы №150, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы №1119, Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2015 жылғы 30 желтоқсандағы №733, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері министрінің 2015 жылғы 30 желтоқсандағы №21 «Алу қағидалары мен негіздерін бекіту туралы» бірлескен бұйрығы құқық қорғау органдары құқық қорғау, арнаулы

мемлекеттік және өзге де ақпарат органдарының ақпарат алмасу жүйесінен, жасырын тергеу әрекеттері мен жедел-іздістіру қызметін жүргізу үшін, сондай-ақ оларға жүктелген өзге де міндеттерді шешу үшін қажет. [Электронды ресурс] – Қолжетімділік режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012860/infoжолд>. жүг. күн.: 13.07.2023.

168. Колдин А.В., Крестовников О.А. Источники криминалистической информации. – Юрлитинформ – 2007. – С. 192.

169. Қылмыстық іс №7511-20-00-1/261 (2020): Алматы қаласы Алмалы ауданы сотының мұрағаты.

170. Уголовное дело №9687-20-00-5/345 (2021): Архив суда Ауэзовского района г. Алматы.

171 Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 168.

172. Корухов Ю.Г. Достоверность экспертного заключения и пути совершенствования ее оценки //Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствование деятельности судебно-экспертных учреждений: Сборник научных трудов. – М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1988. - №79. – С. 4-27.

173. Белозеров Ю.Н., Рябоконт В.В. Производство следственных действий: Учебное пособие. – М.: МССШМ МВД СССР, 1990. – 66с.

174. Винберг А.И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 219.

175. Ненашев С.И. Теоретические и методические проблемы криминалистического исследования следов кожного покрова головы человека: Дис. ... канд. юрид. наук. – Барнаул, 1988. – С. 260.

176. Кан А.Г. Теория и практика допроса на предварительном следствии: уголовно-процессуальные

аспекты. – Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – С. 143.

177. Бахин В., Когамов М. Карпов Н. Допрос на предварительном следствии: уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы. Изд. второе. – Алматы: ЖетыЖаргы, 2004. – С. 192.

178. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. – Самара: Издательство «Самарский университет», 2004. – С. 192.

179. Пралиева Г.К. Юридическая психология: Учеб.пос. – Алматы: Жеты жаргы, 2004. – С. 268.

180. Гинзбург А.Я. Проведение экспертизы при расследовании преступлений органами внутренних дел Казахской ССР. – Караганда: КВШ МВД СССР, 1987. – С. 105.

181. Уголовное дело №2051403110067 (2020): Архив суда Алмалинского района г. Алматы.

182. Давудов Ф.Э., Шляхов А.Р. Актуальные проблемы теории и практики экспертно-профилактической деятельности учреждений судебной экспертизы системы Министерства юстиции //Вопросы судебной экспертизы. – Баку, 1973. – Вып. 16. – С 3-19.

183 Колмаков В.П. К определению предмета экспертно-профилактической профилактики преступлений //Вопросы судебной экспертизы. – Баку, 1978. – Вып. 16. – С. 14-23.

184 Фридман И.Я. Использование данных судебной экспертизы для предупреждения правонарушений. – Киев: МВД УССР, 1972. – С. 167.

185 Алиев И.А. Проблемы экспертной профилактики. – Баку, 1991. – С. 312.

186 Толеубекова Б.Х., Капсалямов К.Ж., Шнарбаев Б.К., Бекишев Д.К. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть особенная. Досудебные

стадии: Учебник. – Алматы: НИиРО Академии МВД Республики Казахстан, 2000. – С. 364.

187. Каиржанов Е.И., Гаитов А.А. Роль следователя в предупреждении преступлений. – Алматы: Оркениет, 2000. – С. 164.

188. Когамов М.Ч. Предупредительная деятельность следователя и ее эффективность. – Караганда, 1986. – С. 139.

189. Джакишев Е.Г., Нурмагамбетов К.Т. Криминалистика в борьбе с хищениями. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – С. 128.

190. Виницкий Л.В. Экспертная инициатива в уголовном судопроизводстве. – М.: Издательство «Экзамен», 2009. – С. 382.

191. Орлов Ю.К. Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам. – М.: Юрист, 1995. – С. 125.

192. Корухов Ю.Г. Нормативное регулирование экспертно-профилактической деятельности // Правовые, организационные и методические проблемы профилактической деятельности учреждений судебной экспертизы: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. – Баку, 1986. – С. 16-18.

193. Павличенко Г.В., Захаров Р.И., Севастьянова Е.А. Судебно-трасологическая экспертиза замков и запирающих механизмов: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Судебная экспертиза» (40.05.03). – Нижегородский государственный университет, 2019. – С. 151.

194. Шаронов С.А. Принципы охранной деятельности: понятие, свойства и классификация //Современное право. – 2014. – №5. – С. 52-57.

195. Ревтов М.Ю. Исследование запирающих устройств с целью установления их противозломных и секретных свойств //Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы /НИИ проблем

криминологии, криминалистики и судебной экспертизы МЮ Республики Беларусь. – Минск: Право экономика, 2015. – №2/19. – С. 199-201.

196. Толстухина Т.В. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий: Дисс. ... докт. юрид. наук. – Москва, 1999. – С. 320.

197. Қылмыстық іс №19751103110987 (2019): Алматы қаласы Алмалы ауданы сотының мұрағаты.

198. Хазиев Ш.Н. Идентификация человека и диагностика его свойств, отображающихся в следах: Методическое пособие. – М.: ВНИИСЭ МЮ РФ, 1993. – С. 38.

**ПӘТЕР ҰРЛЫҒЫН ТЕРГЕУКЕЗІНДЕ
ТАБЫЛАТЫН ІЗДЕРДІ ЖІКТЕУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
АҚПАРАТТЫҚ МӘНІ**

- 1. Анықталатын объектінің түрі бойынша.*
- 2. Із орналасқан жерде.*
- 3. Ізді қабылдайтын бетінің түрі бойынша.*
- 4. Іздердің пайда болу механизмі бойынша.*
- 5. Іздестіру ақпаратының мазмұны бойынша.*
- 6. Дәлелді ақпараттың мазмұны бойынша.*
- 1.1. Адам.*
- 1.2. Зат*
- 1.3. Бұйым/нәрсе.*

1.1.1. Бас терісінің іздері:

- маңдай іздері;*
- мұрын ұшының іздері;*
- құлақ жарғағының іздері;*
- бет іздері;*
- ерін іздері;*
- иек іздері.*

1.1.2. Тіс іздері:

- өз тістерінің іздері;*
- протез тістердің іздері.*

1.1.3. Қол іздері:

- саусақ іздері;*
- алақанның іздері;*
- қолдың басқа бөліктерінің іздері;*
- қолғап іздері.*

1.1.4. Аяқ іздері:

- аяқ киімнің іздері;
- аяқ киімдегі аяқ іздері.

1.1.5. Бөлек іздер:

- қолдың майлы теріздері;
- бас терісінің майлы тер іздері;
- дақтардағы қан;
- шап;
- сілекей (темекі тұқылында, орамалда және т. б.);
- иіс іздері.

1.3.1. Қару.

1.3.2. Киетін заттар.

1.3.3. Кишкентай киілетін заттар.

1.3.4. Басқа заттарды алып жүруге және сақтауға арналған заттар.

1.2.1.1. Әсер ету табиғаты бойынша:

- механикалық әсер;
- термиялық әсер;
- жарылыс энергиясының әсеріне негізделген қарулар.

1.2.1.2. Әсер ету механизмі бойынша:

- кесетін;
- жаратын;
- қашау;
- шанышатын ;
- бұрғылау;
- соқпалы;
- қысымды;
- қысқыш(Тізімде көрсетілген тесгіш, қашау, пышақ, балта, ара, біз, бұрғы, домкрат, құрастыру және т. б.)

1.2.1.3. Мақсаты бойынша:

өндірістік заттар (тескіш, бұрғы);

– тұрмыстық;

– осы үшін ғана пайдаланылатын арнайы жасалған құралдар (қақтығыстар);

– өзінің бастапқы функцияларын орындау үшін толық немесе ішінара жарамсыз заттар (арматура кесінділері);

– табиғи тектес заттар.

1.2.1.4. Энергетикалық әрекет көзі бойынша:

– қолдан жасалған;

– механикаландырылған (бұрғылау электр машинасы);

– әрекеттері әртүрлі заттардың химиялық реакцияларының энергиясымен қамтамасыз етілген құралдар (ацетиленмен жұмыс істейтін металды газбен кесуге арналған аппарат);

– энергияның басқа түрлері.

1.2.1.5. Дайындау әдісі бойынша:

– үйде жасалған;

– өнеркәсіптік (зауыттық);

– шағын шеберханаларда жасалған (кейбір кәсіпорындардың аспаптық цехтары).

1.2.1.6. Күрделілік дәрежесі бойынша:

– қарапайым (сүймен, қашау);

– құрама (балта, пышақ);

– күрделі (домкрат, бұрғы);

– белгілі бір функцияларды орындауда адамды алмастыратын машиналар (металды кесуге арналған аппарат);

– басқарудың жұмыс функцияларын қабылдайтын автоматтар.

1.2.1.7. Олардың ұрлық орнында пайда болу көзі бойынша:

- ұрлық орнында немесе оған жақын орналасқан заттар мен құралдар;
- қылмыскер ұрлық жасалған жерге әкелген (қандай да бір кәсіпорынға тиесілі және қылмыскер алған, сатып алынған, табылған немесе ұрлық орнына барар жолда ұрланған, үйден немесе туыстарынан алынған, өзімен бірге тұрақты алып жүретін қару).

1.2.2.1. Тиесілігі бойынша:

- ерлер;
- әйелдер;
- жасөспірімдер;
- бейтарап;
- нысанды.

1.2.2.2. Түрі бойынша:

- сыртқы киім;
- аяқ киім;
- қолғап;
- бас киімдер;
- киімнің керек-жарақтары (бөліктері).

1.2.3.1. Түрі бойынша:

- темекі шегу керек-жарақтары (портсигар, тұтандырғыш, мундштук, сигареттер, папиростар);
- жеке гигиена заттары (тұмсық орамал, тарақ);
- құжаттар, блокноттар;
- көзілдірік;
- сағат;
 - кілттер;
 - айырым белгілері, түймелер.

1.2.4.1. Түрі бойынша:

- кәшелок;

- әмиян;
- портфолио;
- сөмке;
- чемодан;
- пакеттер;
- қорап.

1.3.1. Заттың агрегаттық күйі:

- қатты;
- сұйық;
- газ тәрізді.

1.3.2. Зат түрі:

- матаның микроталшықтары (жүн, жібек, зығыр, мақта, джут мата);
- топырақтың микрокөлемдері;
- лак-бояу материалдарының микрокөлемдері;
- құрылыс материалдары мен сылақтың микрокөлемдері;
- металдың микрокөлшемдері;
- иіс (парфюмерлік, темекі, басқа заттар-газ, жану, жарылғыш).

2.1. Оқиға орнындағы іздер.

2.2. Қылмыс оқиғасына байланысты басқа іздер.

2.1.1. Пәтерде:

- кіреберіс есікте;
- терезеде;
- балконда, лоджияларда;
- терезе алдында;
- еденде, қабырғада, төбеде;
- қоршаған орта нысандарында;
- басқа заттарда (төсек-орын, ыдыс-аяқ, қораптар және т.б.).

2.1.2. Пәтерден тыс:

- подъездегі терезе алдында, еденде, терезелерде;
- пәтер терезесінің астындағы шөп жамылғысында;
- пәтер терезесінің астындағы жер бетінде;
- үйдің төбесінде, шатырында.

2.1.3. Жылжытылатын объектілерде:

- қылмыс жасау құралындағы іздер;
- қылмыскердің өзі мен оның киіміндегі іздер;
- заттарды жасыру орнындағы іздер;
- көлік құралдары.

2.2.1. Қылмыс жасалған жерге жақын іздер.

2.2.2. Қылмыс жасауға дайындық орнындағы іздер.

2.2.3. Құлыпты бұзу немесе ашу орнында қалған іздер.

2.2.4. Ену орнындағы іздер (терезе, терезе, балкон, алдыңғы есік).

2.2.5. Қылмыс жасау құралындағы іздер.

2.2.6. Іздер қылмыскердің өзінде және оның киімінде.

2.2.7. Заттарды жасыру орнындағы іздер.

3.1. Түрі бойынша:

- тегіс;
- жылтыратылған;
- кедір-бұдырлы.

3.2. Нысаны бойынша:

- тегіс;
- салалық;

– фигуралық.

3.3. Материалы бойынша:

- металл;
- ағаш;
- тас, керамика;
- шыны;
- эмаль, бояу;
- мата, былғары, жасанды былғары;
- қағаз, картон;
- полиэтилен;
- пластмасса;
- линолеум және т. б.

4.1. Қабылдаушы объектінің өзгеру сипаты бойынша:

- үстірт;
- көлемді;
- енгізілген.

4.2. Ауырлық дәрежесі бойынша:

- көрінетін;
- аз көрінетін;
- көрінбейтін.

4.3. Әсер ету механизмі бойынша:

- нүктелік (статикалық);
- сызықтық (динамикалық).

4.4. Ақпаратты беру тәсілі бойынша:

- позитивті;
- негативті.

4.5. Білім беру механизмі бойынша:

- жергілікті;

- перифериялық.

4.6. Білім беру механизмін нақтылау бойынша:

- сырғанау іздері;
- кесу;
- бұрғылау;
- қағу;
- кесу;
- тырнау;
- басып алу ізі;
- түрту;
- қысым;
- тістеу;
- тістеп алу;
- бөлімшелер;
- бөлшектеу.

4.7. Өзара орналасуы бойынша:

- жеке іздер;
- біртекті іздер тобы;
- әр текті іздер тобы;
- іздер салу.

4.8. Олар пайда болатын энергия түрі:

- механикалық;
- термиялық;
- химиялық;
- биологиялық.

4.9. Іздеуші объектінің жеке белгілерін анықтау сипаты бойынша:

- іздер;
- жағындылар;
- фрагменттер..

4.10. Із қабылдау бетінің із түзуші объектімен өзара әрекеттесу сипаты бойынша:

- қабатталу;
- қатпарлану.

5.1. Қылмыскердің жынысы:

- қол ізімен;
- аяқ киім;
- тістер;
- ерін;
- құлақ;
- бұзу құралдарының іздері;
- қан дақтары;
- сілекей;
- тер-майлы заты;
- шаш;
- киім бөліктері, түрлі керек-жарақ заттар.

5.2. Қылмыскердің жасы:

- қол ізімен;
- аяқ киім;
- тістер;
- ерін;
- бұзу құралдарының ізімен.

5.3. Қылмыскердің өсуі:

- қолдың ізімен және оның жеке элементтерімен-ортаңғы саусақтың ұзындығы;
- аяқ киімнің ізі;
- адамның бас терісінің іздері-ерін, мұрын ұшы, маңдай, құлақ;
- бұзу құралдарының іздері бойынша;
- жоғалған немесе ұмытылған киімдер бойынша.

5.4. Қылмыскердің физикалық күші:

– бұзу ізімен.

5.5. Дененің әртүрлі аймақтары құрылымының анатомиялық белгілері:

– қолдың іздері бойынша: қол мен саусақтардың пішіні мен өлшемдері, алақанның ұзындығы мен енінің саусақтардың ұзындығына қатынасы, саусақтар мен алақандардың терісінің жалпы белгілері (папиллярлық үлгілердің түрлері, алақандағы флексорлық сызықтардың топтық белгілері және т.б.);

– аяқ киімдегі аяқ іздері бойынша: саусақтарының пішіні мен өлшемдері, аяқтың тірек бетінің өлшемдік параметрлерінің қатынасы;

– тіс іздері бойынша (із түзу механизміне байланысты жекелеген тістердің немесе жалпы тіс аппаратының белгілері көрсетілуі мүмкін); тіс қатарының пішіні, өлшемі, тіс қатарының айқын көрінетін сосиметриясының болуы немесе болмауы, жоғарғы және төменгі жақтардың қисықтығының өлшемдері мен радиустары; тіс қатарларының болуы және көлбеу бағыты; аралықтардың болуы; тіс өлшемі, нысаны, тіс қатарындағы тістің орналасқан жері; шайнайтын төмпелердің саны мен орналасқан жері және өзара орналасуы; кескіш жиек пішіні;

– маңдай іздері бойынша: ең терең әжімдердің болуы, пішіні және мөлшері; маңдай сызықтарының саны мен ауырлығы;

– мұрын ұшының ізімен: – мұрын ұшының ізімен: әр түрлі, микробороздар, жеке түктер;

– беттердің ізімен: қатпарлар, әжімдер;

– иек ізімен: түк жамылғысы, әр түрлі болуы, шұңқырдың болуы;

– құлақ ізімен бедер, құрылысы, өлшемдері.

5.6. Патологиялық белгілері:

қолдың іздері бойынша: алақан мен саусақтардың құрылымындағы патологиялық өзгерістер (саусақтардың қисаюы, саусақтардың бірігуі, саусақтың болмауы және т.б.), сондай-ақ қол терісі (тыртықтар, жаралар, сүйелдер), қолдың іздері бойынша адамның бірқатар ауруларын – склеродерма, эпилепсия, алапес диагнозын қоюға болады;

– аяқ киімнің ізімен: аяқтың жүрісі мен құрылымындағы патологиялық өзгерістер (жалпақ табан); аяқ киімнің ізімен тірек-қимыл аппаратының ауруларын анықтауға болады;

– аяқ киімдегі аяқ іздері бойынша: аяқ контурының ауытқулары, оның бөліктерінің арақатынасы, саусақтардың болмауы, қисықтық, бір немесе бірнеше бақайлардың әдеттен тыс үлкен ұзындығы, жалпақ табан;

– диастемалардың болуы және оқшаулануы (тіс арасындағы аралықтар), кейбір тістердің болмауы, протездердің болуы және түрлері, тістердің аномалиясы, аномальды түрлері, өлшемдері, жеке тістердің орналасуы, коронкалар;

– еріннің ізімен: кейбір аурулар (склеродерма), патологиялық белгілер (тыртықтар, жырықтар) ;

– қан іздері бойынша: мүмкін кейбір ауруларды диагностикалау (жұқпалы гепатит, австралиялық антиген);

– тері секрециясының іздері бойынша: мүмкін кейбір ауруларды диагностикалау (қант диабеті, асқазан-ішек аурулары, өкпе туберкулезі, муковисцидоз және т. б.);

– шаш арқылы кейбір ауруларды (жүйке жүйесінің бұзылуы, шаш аурулары, нашақорлық) диагностикалауға болады.

5.7. Қан тобы:

– қан іздері бойынша;

– тер-майларының іздері бойынша;

- сілекей;
- шаш.

5.8. Қылмыскердің кәсіби белгілері:

- қол ізімен;
- аяқ киімнің ізімен;
- тіс іздері бойынша;
- бұзу құралдары мен құралдар іздері бойынша;
- микрообъектілер бойынша;
- бұзу құралдары бойынша;
- табылған киім бойынша.

5.9. Қылмыскердің жалпы, қылмыстық дағдылары:

- бұзу іздері бойынша;
- бұзу құралдарының іздері бойынша;
- бұзу құралдары мен инструменттер бойынша.

5.10. Қылмыскердің косметикалық белгілері:

- боялған ерін іздері бойынша: ерін далабының түсі;
- шаш бойынша: бұйраланған, боялған.

5.11. Қылмыскердің сыртқы киімінің ерекшеліктері:

- оның трасологиялық іздері бойынша;
- микрообъектілерге (матаның түсі, түрі, жөндеу іздері, ерекше сыртқы белгілері);
- аяқ киімнің ізімен: оның түрі, формасы.

5.12. Қылмыскерге тән әдеттер:

- темекі шегуге байланысты-темекіні ұстау әдеті немесе темекі тарту, оны сөндіру);
- солақайлық: бұзу іздері бойынша.

5.13. Қылмыскер бұзу (ашу) үшін қолданған қарулар:

- бұзу іздері бойынша;

– құлыптағы микро белгілері бойынша.

6.1. Қылмыс жасау және оған дайындалу тәсілін көрсететін іздер:

– терезе әйнегінің сыртқы бетіндегі маңдайдың, мұрынның ұшының іздері, терезе арқылы кірер алдында қарау кезінде пайда болады;

– кірер алдында есту кезінде пайда болған кіретін есіктің сыртқы бетіндегі құлақ жарғағының іздері;

– кіреберіс есіктің сыртқы бетінің ортаңғы бөлігінде, есік бұзылған кезде құлыпты бекіту аймағында аяқ киімнің іздері;

– терезе арқылы кірген кезде ішкі және сыртқы терезе тақтасындағы аяқ киімнің іздері;

– кіреберіс есік бұзылған кезде сыртқы бетіндегі киім іздері

– сынған терезенің әйнек сынықтарындағы киім іздері;

– терезе саңылауларын байлаудағы киім іздері;

– есік төсемінің сыртқы бетінде, есік тұтқаларында, есіктің бөренелерінде, кіреберіс есікті бұзған кезде қолдың (қолғаптың) іздері

– терезе арқылы кірген кезде терезенің саңылауында, әйнектің сыртқы және ішкі бетінде, әйнектің сынған сынықтарында, ішкі және сыртқы терезе тақталарында, жақтауларда, тұтқалардағы түрлі металл тиектердегі қол іздері;

– кілт ұңғымасының сол және оң жағындағы, кілтті таңдағанда немесе кілтті қолданғанда есіктің тұтқаларындағы қол іздері;

– кіру есігін басу кезіндегі есік қабырғасындағы, есік қорабында, құлыптың алдыңғы және құлыптау жолақтарында және есік жақтауларындағы бұзу құралдары мен инструменттердің микро іздері;

– кілтті таңдау кезінде: құлыптың сыртқы цилиндрлік механизмінің ішкі қабырғаларындағы микро іздер;

– құлыпты және басқа құралдарды қолдану: кілт саңылауының жанындағы сызаттар; құлып бөліктерінің ішкі беттеріндегі жылжу іздері;

– терезе арқылы енген кезде: алмаз, шыны кескішпен шыны кесудің іздері;

– терезенің әйнегін сындырған кезде қылмыскердің киіміндегі және шашындағы құрылыс материалдарының бөлшектері (сылақ, ағаш, металл);

– ашуды жүзеге асырған құралдардағы лак-бояудың, сылақтың, ағаштың және басқа заттардың бөлшектері;

– қылмыскердің терезе (терезе саңылауы) ойығының орамында түскен шашы;

– терезе арқылы кірген кезде терезе рамасынан шаң бөлшектерінің қылмыскердің киіміне жағылуы және қылмыскердің киімінен терезе рамасына тоқыма қылшығының түсуі;

– терезені (терезе саңылауын) сындырған кезде кепкен қанның бөлшектері.

6.2. Заттардың немесе адамдардың байланысы фактісін көрсететін іздер:

– шыныаяқтардың, стакандардың, қасықтардың, жеміс қабығының бетіндегі ерін іздері;

– қылмыскер тұтынған тамақ қалдықтарындағы тістердің іздері (май, ірімшік, шоколад);

– алкогольдік сусын бөтелкелерінің қаптама қақпақтарындағы тістердің іздері;

– оқиға орнында тасталған аяқ киімнің аяқ іздері;

– пәтер жағдайында әртүрлі нысандардағы киім іздері;

– тасталған бұзу құралындағы қол іздері;

– бұзу құралында қалған қылмыскердің киім қалтасынан шыққан тоқыма талшықтары, бұзу құралдары жасырылған сөмкелердегі буып-түйілген заттардың бөлшектері;

– қылмыскердің киіміне жұққан пәтердегі тұрмыстық ортаның бөлшектері;

– пәтердегі әртүрлі заттарға (креслолар, орындықтар және басқа жиһаздар) қалған қылмыскердің киімінің тоқыма талшықтарының бөлшектері.

6.3. Адамдардың болу және жүріп-тұру фактісін көрсететін іздер:

– тасталған темекі тұқылындағы ерін іздері;

– құнды заттарды ішінен алып, алыстағы заттарға жетуге тырысқанда, жасырын жерлерге қараған кезде шкафтардың есігінде (тақтаның артында, диванның астында және т.б.) маңдайдың, беттің, мұрын ұшының іздері;

– папиростардағы немесе темекілердегі, түрлі оралған заттардағы тіс іздері;

– қылмыскер тұра алмайтын пәтердің еденіндегі аяқ киім іздері (кіре беріс есіктің жанында, шкафтың, үстелдің жанында, басқа жиһаздың жанында, ас үйде);

– үстелдердің, орындықтардың, табуреттердің, түрлі қағаздардың, маталардың, кілемдердің, дорожкалар бетіндегі аяқ киім іздері.

**СОТ САРАПТАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ҰРЛЫҚ ІСТЕРІ
БОЙЫНША САРАПШЫЛАР ШЕШЕТІН
МӘСЕЛЕЛЕР**

Қол іздерін сараптау:

- ұсынылған заттарда қолдың іздері бар ма;
- қолдың қандай жерлерінде іздер қалды;
- қандай саусақпен, қай қолдың ізі қалды;
- қолдың іздері қандай әрекеттің (ұстау, түрту және т.б.) нәтижесінде қалады;
- қолдың іздері қандай ретпен қалдырылады;
- із қалдырған саусақтың тырнақ фалангасының үлгісі қандай;
- із қалдырған адамның қолдары құрылымның қандай ерекшеліктеріне ие (саусақтардың болмауы, каллустың, тыртықтардың, деформациялардың болуы);
- табылған қол іздері жеке тұлғаны анықтауға жарамды ма;
- әр түрлі заттардан алынған қол іздері бір адаммен қалдырылған ба;
- нақты бір адам қол іздерін қалдырған жоқ па;
- әртүрлі оқиға болған жерден нақты бір адаммен алынған қол іздері қалмады ма;
- объектіде қолдың ізі қашан қалдырылған;
- қол іздерін қалдырған әйел ме, әлде еркек пе;
- қолдың табылған іздері оларды қалдырған адамның қандай да бір ауруын көрсететін белгілерді көрсетпеді ме;
- зерттеуге ұсынылған қол іздерінде белгілі бір мамандықтағы адамдарға тән белгілер бар ма;
- іздердің орналасуы қолға, олардың объектідегі өзара орналасуы оларды қалдырған адамның қандай күйде болғандығын куәландырады ма?

Аяқ киімнің іздерін сараптау:

- табылған іздер адамның аяқ киім киілген аяқтың әсерінің нәтижесінен емес пе;
- аяқ киімнің қай бөлігі із қалдырды;
- аяқ киіммен, қай аяғы (оң, сол) із қалдырды;
- аяқ киіммен, қандай размерде (размерінің нөмірі) із қалдырылды;
- аяқ киім қандай түрге жатады, оқиға орнында табылған іздер және оның қандай ерекшеліктері бар (табанының материалы, оны бекіту әдісі);
- аяқ киімнің қандай түрі із қалдырды;
- іздер бір немесе әр түрлі аяқ киіммен табылған іздер ме;
- нақты адамнан алынған аяқ киіммен іздер қалдырылған ба;
- бір немесе әртүрлі аяқ киіммен әртүрлі оқиға орындарынан табылған іздер қалдырылған;
- ерлер немесе әйелдер аяқ киімдерінің іздері қалды;
- аяқ киімнің ізін қалдырған адамның шамамен бойы қандай;
- аяқ киімнің іздерінде адамның физикалық қасиеттері мен жай-күйін, жүру тәсілін, кәсіби дағдыларын көрсететін белгілер бар ма;
- із қалдырған аяқ киім табанының қандай ерекшеліктері бар, оның тозу дәрежесі қандай (төсемдердің, қажалудың, жарықшақтардың болуы және т.б.);
- аяқ киімнің ізіне қарағанда, қозғалыс қай бағытта жүзеге асырылды;
- жүру, жүгіру, секіру кезінде аяқ киім іздерінің пайда болу механизмі қандай).

Аяқ киімдегі аяқ іздерін сараптау:

- аяқ киімнің ішкі бетінде аяқ іздері бар ма;

- аяқ іздерін қалдырған адамның аяғының ұзындығы қандай;
- аяқ киімнің ішкі бетінің аяқ іздері сәйкестендіруге жарамды ма;
- бұл іздерді белгілі бір адам қалдырған жоқ па;
- осы іздер бойынша аяқтың құрылымының ерекшеліктері мен осы аяқ киімді киген адамның жүрісі, оның мүмкін аурулары туралы айтуға болады ма.

Тіс іздерін сараптау:

- табылған іздер тіс аппаратының әсерінің нәтижесі емес пе;
- адамның немесе жануардың тістерімен осы іздер қалдырылған;
- қай жақтың (жоғарғы, төменгі) олардың қандай жағдайында, қай жағында (оң жағында, сол жағында) тіс іздері қалдырылған;
- жақ сүйектерінің қандай әсерінің нәтижесінде (тат үсті, тістеу), олардың қандай жағдайында, қай жағында (оң жағында, сол жағында) тіс іздері қалдырылған;
- қандай тістер (түбір тістер, азу тістер, тіліктер) қай жақ (жоғарғы, төменгі) із қалдырды;
- ұсынылған тіс іздерінде оларды қалдырған адамның жасы мен жынысын көрсететін белгілер бар ма;
- тістердің іздерін қалдырған адамның тіс аппаратының қандай ерекшеліктері бар (тіс аппаратының патологиялық белгілері – диастема, кейбір тістердің болмауы, қалыптан тістеу, тістердің өлшемдік ауытқулары және т.б.).

Егер тістердің іздерін адам қалдырса, онда олар оны анықтауға жарамды ма:

- затта нақты бір адамның тісінің(тіс протездерінің іздері қалмады ма) ізі қалмады ма

Адамның бас терісінің іздерін сраптау:

– ұсынылған заттарда адамның бас терісінің іздері бар ма (маңдай, мұрын ұшы, иек, ерін, бет, құлақ жарғақтары);

– бұл іздер жеке басын анықтау үшін жарамды ма;

– бір немесе әртүрлі адамдар бұл іздерді қалдырды;

– бұл іздер адамның бас терісінің қай аймағынан қалды;

– адамның бас терісінің ұсынылған іздері белгілі бір адаммен қалдырылған ба;

– адамның бас терісінің іздерінде оның жынысын, шамамен жасын көрсететін белгілер бар ма (нақты көрсетіңіз);

– іздерде адамның сыртқы келбетін сипаттайтын белгілер бар ма, егер болса, олар нені көрсетеді (тыртықтар, тері тесіктері, сақал, ерін аурулары).

Киім (қолғап және т.б.) іздерін сараптау:

– бұл іздер қабылдау бетінің киім учаскелерімен жанасуының нәтижесі емес пе;

– ұсынылған киім іздері сәйкестендіру мақсатында жарамды ма;

– киімнің бір немесе бірнеше түрімен із қалдырады;

– із қалдырған киім киген адамның және олар қалған заттың өзара орналасуы қандай болды;

– киім киген адамның денесінің қандай бөліктерінде іздер қалды;

– қандай бөліктерде, қандай киімдерде іздер қалды;

– із қалдырған киімнің материалы (тоқу түрі, иірілген жіп түрі) қандай;

– бұл матадан қандай өнімдер жасалады;

– оқиға орнынан ізі алынған киімнің розмірі қандай;

– іздерде киімнің қандай дизайн ерекшеліктері көрсетілген;

– киімнің іздерінде аксессуарлардың болуын көрсететін белгілер бар ма;

– осы киім іздерінде дайындау, тозу немесе жөндеу технологиясының қандай белгілері пайда болды;

– киімнің ізінде адамның қандай физикалық деректері бар;

– іздерде адамның қандай функционалдық ерекшеліктері көрсетілген;

– күдіктіден алынған киім учаскелерімен іздер қалдырылмаған ба;

– күдіктіден алынған қолғаппен із қалдырылмаған ба?

Бұзу іздерін сараптау:

– осы іздер кедергіні бұзу кезінде құралдың әсер ету нәтижесі болып табылмайды ма;

– бөгеттің қай жағынан бұзылғаны (есік, терезе және т.б.)

– үй-жайдың сыртынан немесе ішінен;

– іздерді бұзу және қалыптастыру механизмі қандай:

1) бұзу тәсілі-бөлу, кесу, сындыру, айналдыру және т.б.; 2) іздердің пайда болу реттілігі;

– бұзу үшін ең аз қажет уақыт;

– бекітетін құрылғының белгілі бір жағдайы кезінде бұзу іздері пайда болуы мүмкін бе;

– күдікті хабарлайтын жолмен бұзу жасалуы мүмкін бе;

– бұзған адамның кешені қандай, оның дене күшінің деңгейі.

Бұзу құралдарының іздерін сараптау:

– ұсынылған іздер (іздердің көшірмелері) салыстырмалы зерттеуге жарамды ма;

– із қалдырған құрал қандай түрге жатады (балта, лом, қашау, пышақ және т.б.);

– із қалдырған құралдың топтық тиесілігі қандай (тегі, түрі, сыныбы), пайдаланылған бұзу құралы қолдан жасалған немесе механикалық құралға қатысты ма;

– бір немесе бірнеше құралдармен бұзу жүргізілген;

– із қалдырған қарудың қандай белгілері бар;

– шыны кесуге арналған құралдың қандай түрі (алмас, шыны кескіш, ролик шыны кескіш) осы жағдайда қолданылған;

– әр түрлі оқиға орындарынан бір қарумен алынған кедергілерде бұзу іздері қалдырылмаған ба;

– тосқауылда нақты құралмен немесе құрал-сайманмен іздер қалдырылмаған ба;

– осы бұзуды жүргізу үшін қаншалықты аз уақыт қажет болуы мүмкін;

– бұзу құралдарының осы іздері, олардың орналасуы бойынша қылмыскердің шамамен бойын, оның дене күшінің деңгейін анықтау мүмкін бе;

– бұзуды жүргізген қылмыскердің бұзу үшін қолданылған құралдарды пайдалану дағдылары(шеберлігі) немесе арнайы құралдарды (құрылғыларды) пайдаланудың кәсіби дағдылары жоқ па;

– қылмыскердің денесінде және оның киімінде осы затты бұзу құралы ретінде немесе бұзудың көрсетілген тәсілі ретінде пайдалану кезінде қандай белгілер қалуы мүмкін

Құлыптар мен құлыптау құрылғыларындағы іздерді сараптау:

– бұл құлыптағы (құлыптау құрылғысындағы) іздер жалған кілттің немесе құлыптың әсерінің нәтижесі емес пе;

– құлыпты ашу оған зақым келтіруге себеп болды ма;

– құлып қалай ашылады немесе бұзылады;

– құлыпты бұзу кезінде қандай бөліктерге күш салынды;

– ұсынылған құлыптар бір жолмен бұзылған жоқ па;

– құлып бүлінген кезде қандай күйде (құлыптаулы) болды;

– ұсынылған құлыптың механизмі түзетілді ме, егер жоқ болса, онда бұл ақау неде, ол жабылуға жарамды ма;

– осы құлып қолданыста болды ма;

– белгілі бір құрал-сайманның көмегімен осы құлыпты ашу қиындау ма (бүріккіш, шеге, сым кесегі);

– бұл құлыпты нақты затпен ашу мүмкін бе;

– құлып қандай үлгідегі құралмен бұзылған;

– құлып осы кілттің немесе негізгі кілттің көмегімен ашылған жоқ па;

– құлып осы үлгідегі құралмен, осы құралдың нақты данасымен бұзылмаған ба;

– осы құлыпты ашу үшін қанша уақыт қажет болды;

– бұзған адамның бекітетін тетіктің конструктивтік ерекшеліктерін білуі туралы мәселені шешуі мүмкін бе;

– құлыпты ашуды (бұзуды) жүргізген қылмыскердің арнайы дағдылары бар ма

Бұзу құралдарын сараптау:

– ұсынылған заттың топтық тиесілігі (тегі, түрі, сыныбы) қандай;

– зерттеуге ұсынылған зат (құрылғы) арнайы дайындалған бұзу құралы болып табыла ма;

– осы затты дайындау тәсілі қандай;

– осы заттың мақсаты қандай.

Микрообъектілерді сараптау:

– (тергеуші ұсынған заттар көрсетіледі) негіз болып табыла ма. Сұрақ тергеушіні қандай негіз заттары (түрлері) қызықтыратынын көрсетумен нақтылануы мүмкін;

– жоқ па... жалпы тектік және топтық тиесілілік (салыстырылатын негіз заттары көрсетіледі), егер болса, онда тиісті тегі мен тобы қандай;

– оқиға орнында табылған негіз заттары күдіктінің киімінде, аяқ киімінде бар негіз затына тиесілі емес пе;

– болды ма... (нақты объектілерді көрсету) байланыс өзара іс-қимылында;

– жоқ па... (тасушы объектісі немесе оның нақты бөлігі көрсетіледі) лак-бояу материалдарын немесе лак-бояу жабындарының бөлшектерін бөгде салу. Сұрақ материалдың немесе жабынның қандай түрі тергеушіні қызықтыратыны (мысалы, есіктің боялған бетінің бөлшектері) көрсетіле отырып нақтылануы мүмкін;

– мыналар емес пе... (ұсынылған заттар көрсетіледі) лак-бояу материалдарымен;

– жоқ па... (лак-бояу материалдарының салыстырмалы үлгілері көрсетіледі) жалпы тектік немесе топтық тиесілілігі. Егер болса, онда тиісті тегі немесе тобы қандай;

– жарамды ма... (лак-бояу материалының тиісті үлгілері көрсетіледі) сәйкестендіру үшін... (іс бойынша іздестірілген объект көрсетіледі);

– мыналар емес пе... (лак-бояу материалдарының нақты үлгілері көрсетіледі) (сәйкестендірілетін объектінің нақты атауы беріледі);

– тасымалдаушы объектіде табылған бояу іздерінің немесе лак-бояу жабынының бөлшектерінің пайда болу тетігі қандай;

– зерттеуге ұсынылған микрообъектілер талшықтар болып табыла ма;

– салыстырылатын талшықтардың жалпы тектік немесе арнайы топтық тиістілігі жоқ па, бұл тиесілігі қандай;

– қолда бар талшық үлгілері нақты объектіні сәйкестендіру үшін жарамды ма (материалдың нақты нысанасының тиісті анықтамасы келтіріледі);

– жоғарыда көрсетілген мәселе оң шешілген жағдайда – талшықтардың үлгілері бір бөлігі болып табылмайды ма

Биологиялық шығу тегінің іздерін сараптау:

– ұсынылған заттай дәлелдемелерде қан бар ма;

– қан адамға тиесілі ме;

– эритроциттер, сарысу және ферментативті жүйелер бойынша қанның топтық қасиеттері қандай, шығарылу дәрежесі қандай;

– күдікті адамдардың заттай дәлелдемелеріндегі және ұсынылған қан үлгілеріндегі қан дақтарын зерттеу бойынша (эртүрлі эритроциттік, сарысулық және ферментативтік жүйелердің ерекшеліктері бойынша, сондай-ақ шығарылу дәрежесі бойынша) оның нақты адамға тиесілігін анықтауға бола ма;

– қан еркекке немесе әйелге тиесілі ме;

– ұсынылған объектіде қан дақтарының пайда болу ұзақтығы қанша;

– ұсынылған қан іздерінде қандай да бір ауру туралы куәландыратын белгілер бар ма;

– тасымалдаушы затта сілекей бар ма;

– оның топтық байланысы қандай;

– сілекейдің топтық байланысын орнатуға бола ма;

– сілекей дақтарындағы және ұсынылған сілекей үлгілеріндегі топтық антигендердің ауырлығы бойынша оның сілекейіндегі топтық антигендердің ауырлығын (оның бөліну дәрежесін) ескере отырып, оның шығу тегін белгілі бір адамнан анықтауға бола ма;

– сілекей ізімен оларды қалдырған адамның жасы мен денсаулық жағдайын бағалауға бола ма;

– зерттелетін объектінің дақтарында тер бар ма; тер анықталған кезде оның топтық құрамын анықтауға бола ма;

– биологиялық зерттеулердің салыстырмалы нәтижелері бойынша белгілі бір адамнан терлеу секрецияларының пайда болуын олардың топтық тиістілігін және осы адамның бөліну дәрежесін және оның теріндегі топтық антигендердің ауырлығын ескере отырып жоққа шығаруға бола ма;

– терлеу секрециясының іздері бойынша адамның жасы мен жынысын анықтау мүмкін бе;

– тер майының құрамында есірткі заттарының іздері жоқ па;

– адамның қандай да бір аурулары туралы тер май заттары бойынша қандай дәрежеде бағалауға болады;

– табылған заттар адамның шашы ма;

– олардың түрлері қандай;

– ұсынылған шаштың жәбірленушінің, күдіктінің шашына ұқсастығы бар ма;

– топтық тиістілікті анықтау нәтижелері бойынша белгілі бір адамнан ұсынылған шаштың шығу тегі туралы мәселені оның шашында да, қанында да осы адамның топтық антигендерінің ауырлығын ескере отырып шешуге бола ма;

– шаштың жыныстық тиістілігін анықтау мүмкін бе;

– ұсынылған шашқа сәйкес адамның кез-келген ауруын қандай дәрежеде бағалауға болады;

– шаштың түсі қандай, шаштың өзгеруі бар ма (баяудың әсерінен, шаштың түссізденуі).

Компьютерлік-техникалық сараптама:

Компьютерлік-техникалық сараптаманың рұқсатына шығарылатын мәселелер сараптама түріне қарай мынадай топтарға бөлінеді:

1) Компьютерлер мен олардың жинақтауыштарының техникалық сараптамасымен шешілетін мәселелер (диагностикалық):

- зерттеуге қандай модельдегі компьютер ұсынылған;
- оның жүйелік блогы мен перифериялық құрылғыларының техникалық сипаттамалары қандай;
- бұл есептеу желісінің техникалық сипаттамалары қандай;
- бұл компьютер мен оның компоненттері қай жерде және қашан жасалады және құрастырылады;
- компьютерді құрастыру зауытта немесе қолдан жасау жүзеге асырылды ма;
- компьютердің ішкі құрылымы мен перифериясы қоса берілген техникалық құжаттамаға сәйкес келе ме;
- компьютердің дизайнына өзгерістер енгізілді ме (мысалы, қосымша кіріктірілген құрылғыларды орнату: қатты дискілер, жедел жадты кеңейтуге арналған құрылғылар, оптикалық дискілерді оқу және т.б., конфигурацияның басқа өзгерістері);
- компьютер мен оның компоненттері жұмыс істей ме;
- олардың тозуы қандай;
- компьютер мен перифериялық құрылғылардың дұрыс жұмыс істемеуінің себептері қандай;
- магниттік тасымалдаушыларда физикалық ақаулар бар ма;
- компьютерді онымен жұмыс істеуге бейімдеу нақты пайдаланушыларға (солақай, нашар көретін және т.б.) жүргізілді ме;
- ақпаратты қабылдаудың, жинақтаудың және берудің өзге де электрондық құралдарының (пейджер, электрондық дәптер, телефон сервері) техникалық сипаттамалары қандай;
- бұл құралдар жарамды ма;
- ақаулардың себептері қандай.

2) Деректер мен бағдарламалық қамтамасыз етуді сараптау арқылы шешілетін диагностикалық мәселелер:

– компьютерде қандай операциялық жүйе орнатылған;

– ішкі және сыртқы магниттік тасымалдағыштарда сақталатын ақпараттың мазмұны қандай, оның ішінде қандай бағдарламалық өнімдер бар;

– бағдарламалық өнімдердің мақсаты қандай;

– олардың жұмыс істеу алгоритмі, ақпаратты енгізу және шығару әдісі қандай;

– деректер енгізілген сәттен бастап осы компьютерлік бағдарламаның, мәліметтер базасының жұмысы кезінде нәтижелер шыққанға дейін қанша уақыт өтеді;

– бұл бағдарламалық өнімдер стандартты жүйелердің лицензияланған (немесе рұқсат етілмеген) көшірмелері ме, әлде түпнұсқа әзірлемелер ме;

– осы жүйелік өнімнің бағдарламаларына кейбір операциялардың орындалуын өзгертетін (қандай) түзетулер енгізілді ме;

– бұл түпнұсқа компьютерлік өнім техникалық тапсырмаға сәйкес келе ме;

– оның жұмысы кезінде барлық көзделген функциялардың орындалуы қамтамасыз етіле ме;

– құпия сөздер, жасырын файлдар, қорғау бағдарламалары және т.б. ақпаратқа қол жеткізуді шектеу үшін пайдаланылды ма;

– жасырын ақпараттың мазмұны қандай;

– құпия сөздерді таңдау, қорғаныс құралдарын бұзу және рұқсатсыз кіруге басқа да әрекеттер жасалды ма;

– жойылған файлдарды қалпына келтіруге бола ма;

– ақаулы магниттік тасымалдаушыларды қалпына келтіру мүмкін бе;

– қалпына келтірілген файлдардың мазмұны қандай;

– жергілікті есептеу желілерінен, ғаламдық желілерден және таратылған дерекқорлардан ақпараттың ағып кету механизмі қандай;

– компьютердің жұмысында, жеке бағдарламалардың жұмысында ақаулар бар ма;

– бұл сәтсіздіктердің себептері қандай;

– компьютердің дұрыс жұмыс істемеуі вирустың әсерінен емес пе (не);

– вирустың теріс әсері көптеген бағдарламаларға әсер ете ме, әлде ол тек белгілі бір бағдарламаларға әсер ете ме;

– вируспен зақымдалған осы бағдарламаның (мәтіндік файлдың) жұмысын толық көлемде қалпына келтіруге бола ма;

– пейджерде, электрондық дәптерде және т.б. сақталған ақпараттың мазмұны қандай;

– кітапта жасырын ақпарат бар ма және оның мазмұны қандай;

– осы файлға соңғы түзету немесе осы бағдарламалық өнімді орнату кезінде;

– компьютермен және бағдарламалық жасақтамамен жұмыс істейтін адамның бағдарламалау және компьютерлік техникамен жұмыс істеу саласындағы кәсіби дайындық деңгейі қандай болды.

3) компьютерлік-техникалық сараптамамен шешілетін сәйкестендіру сипатындағы мәселелер:

– компьютерлердің жинақтауыштарының (баспа платтарының, магниттік тасымалдағыштардың, дискілердің және т.б.) бірыңғай шығу көзі бар ма;

– аталған компьютерлік бағдарламаны белгілі бір тұлға жазған жоқ па (компьютерлік-техникалық және авторлану сараптамаларын жүргізу кезінде кешенді шешіледі).

Машиналық ақпарат тасығыштарды зерттеу кезінде шешілетін мәселелердің тізбесі

– осы бағдарламалық қамтамасыз етудің мақсаты

қандай;

- осы қамтамасыз етуді әзірлеуші кім;

- осы бағдарламалық қамтамасыз ету қалай таратылады, осы көшірменің иесі кім болып табылады, осы өнімді пайдалануға лицензиясы немесе рұқсаты бар ма;

- бағдарламалық қамтамасыз етудің осы көшірмесінің сериялық нөмірі қандай;

- ол қандай кіріс және шығыс деректерімен жұмыс істейді, бұл деректер ЭЕМ-ге қандай түрде және қандай нысанда енгізіледі, уақытша файлдар мен статистика файлдары және олардың мазмұны құрылады ма, қандай нысанда беріледі, шығыс ақпараты қайда сақталады немесе қайда беріледі;

- бұл бағдарлама өзінің жұмысы кезінде құпия сөздерді енгізуді және кілттердің (*дискеттер, бітеуіштер және т.б.*) болуын талап етеді ме, егер талап етсе, онда олар қалай сақталады және кодталады, қарапайым редакторлардың көмегімен құпия сөзбен файлды оқу мүмкіндігі бар ма;

- баптағыш арқылы бағдарламаны іске қосу кезінде құпия сөздерді айналып өту мүмкін бе;

- бағдарламалау тілінде бағдарламалардың бастапқы кодтары машиналық тасымалдағышта бар ма;

- бағдарламаға соңғы рет өзгерістер енгізілгенде (мысалы, файлдарға өзгерістер жасау немесе енгізу күні мен уақыты бойынша);

- бағдарламада бастапқы нұсқамен салыстырғанда өзгерістер бар ма, не өзгерді, осы өзгерістер қандай салдарға әкеледі;

- бағдарламада ақпаратты жоюға, бұғаттауға, модификациялауға не көшіруге, ЭЕМ жұмысының, ЭЕМ жүйесінің немесе олардың желісінің бұзылуына әкеп соғатын жаулық функциялар бар ма;

- бұл функциялар қалай жүзеге асырылады және қандай салдарға әкеледі;

– осы бағдарламаның өздігінен таралуы мүмкін бе, яғни осы бағдарлама компьютерлік вирус болып табыла ма;

– ақпаратты көшіруді жүзеге асыру мүмкін бе немесе инсталляция қажет пе;

– бағдарламаға қорғауды еңсеруге бағытталған өзгерістер енгізілді ме;

– бағдарламаның сандық (атқаратын көлемі, талап етілетін дискет саны, файл саны және т.б.) және сапалық (нақты файлдардың мақсаты, жабдыққа қойылатын талаптар және т.б.) сипаттамалары;

– нақты бағдарламаның жұмыс алгоритмінің техникалық тапсырмада көрсетілген немесе пайдалану жөніндегі нұсқаулықта мәлімделген талаптарға сәйкестігі;

– осы бағдарламаның көмегімен есептеулер жүргізу кезінде қателер бар ма (сандар дөңгелектеніп жатыр ма, нақты деректерді есептеу алгоритмі дұрыс па және т.б.);

– осы компьютердің бағдарламалық және аппараттық қамтамасыз етуімен үйлесімді ЭЕМ (ЭЕМ жүйесі) түрін анықтау, егер ол болмаса, онда бұл бағдарламаның қалыпты жұмысына қалай әсер етеді;

– нақты бағдарламалық қамтамасыз етудің осы компьютерде орындалатын басқа бағдарламалармен толық үйлесімділігі бар ма, егер болмаса, онда бұл жүйенің қалыпты жұмыс істеуіне қалай әсер етеді.

ҰРЛЫҚ ЖАСАУ МЕХАНИЗМІ
(пәтер ұрлығы мысалында)

Қылмыс жасау механизмінің алгоритмі – басқа біреудің мүлкін ұрлау-мыналарды қамтиды:

1. Ұрлық жасауға алдын ала дайындық:

- ұрлық объектісі туралы адамдардың сауалнамасы («қылмысқа жол көрсету»);
- объект туралы ақпаратты анықтау;
- көлік құралдарын дайындау;
- қатысушыларды таңдау;
- құнды заттарды сақтау және өткізу орындарын іздеу;
- сатып алу, жалғандық, ұрлау, кілттерді таңдау;
- арнайы кілттер жасау;
- монтаждау, балта, лом, пышақ, бұрағыш, қашау және т.б. дайындау.
- құлыпты бұзу (ашу) жүргізілетін әртүрлі заттарды дайындау;
- сөмкелер, чемодандар дайындау;
- ұрылар тобының мүшелері арасында алдын-ала сөз байласу, жоспарлау, рөлдерді бөлу;
- ұрлыққа қатысушыларға «алибиді» қамтамасыз ету.

2. Тікелей ұрлық орнында дайындық:

- пәтерді (терезелер, есік, есептеу құралы) бақылау;
- үй тұрғындарының сауалнамасы;
- коммуналдық шаруашылық қызметкерінің кейпінде пәтерде пайда болуы;
- адресінің қате түрінде пәтерде пайда болуы;
- есік қоңырауы;
- топ мүшелері арасында рөлдердің нақты бөлінуі;

– құрал ретінде қолданылатын импровизацияланған құралдарды іздеу.

3. Пәтерге ену:

техникалық құралдарды қолдана отырып есік арқылы ену:

– жәбірленуші жеңіл қол жетімді жерде қалдырған кілтпен құлыпты ашу жолымен не жәбірленушіден алдын ала арнайы ұрланған;

– таңдалған немесе жалған кілтпен құлыпты ашу арқылы;

– құлыпты кілтпен ашу арқылы;

– шеге, сым, пышақ және т.б. көмегімен құлыпты ашу арқылы;

– күкірт және тұз қышқылдарының қоспасы, сіріңке және техникалық май және т.б. көмегімен құлып механизмін істен шығару арқылы;

– құлыптың ригелін қысу немесе бұту арқылы;

– құлыпты бұзу, оның қорабын бұзу (аралау);

– домкратты қолдану арқылы;

техникалық құралдарды қолданбай есік арқылы ену:

– есікті иықпен, аяқпен қағу арқылы;

– есік бөлігін аяқпен бұзу арқылы;

– топсалы ілмектерден есікті алу арқылы;

– ашық есік арқылы;

терезелер, балкон арқылы ену:

– терезенің әйнегін, терезелерін кез келген заттармен сындыру арқылы;

– сылақ, скотч көмегімен әйнекті сындыру арқылы;

– торды терезеден шығару арқылы;

– терезе жақтауын алып тастау арқылы;

– шыны кескішпен әйнекті кесу;

– терезенің ілмегін техникалық құралдармен ашу;

– ашық терезе, терезе саңылауы, балкон арқылы;

еркін қол жеткізу арқылы ену:

– пәтерде тұру;

- туыстары мен таныстарының қасында болу;
 - жәбірленушімен қалыптасқан қарым-қатынастарды ескере отырып, пәтерде болу;
 - коммуналдық шаруашылық қызметкерлерінің, полиция қызметкерлерінің атынан пәтерге кіру;
 - адресаттың қателігі ретінде пәтерге ену;
 - пәтерге заңды түрде кіру;
- пәтерге типтік емес ену:
- «қармақ» қолданып кірутерезеден, форточкадан, әйнектелмеген лоджиялар мен балкондардан қандай да бір затты алуға және шығаруға мүмкіндік беретін берік сым, ілгегі бар таяқ және т.б.).

4. Мүлікті іздеу және алу:

- мүлікті үздіксіз іздеу (жағдай толығымен бұзылған);
- заттардың жекелеген түрлерін типтік сақтау орындарында іздеу (бағалы заттарды сақтаудың типтік орындарында жағдай бұзылған);
- белгілі бір жерлерде сақталған заттарды іздеу және алу (жағдай бұзылмаған, нақты заттар алынған).

5. Үй-жайдан шығу:

- шығу қылмыскердің пәтерге кіруімен бірдей;
- оңай және ыңғайлы жолмен шығу.

6. Қылмыс пен ұрланған адамның іздерін жасыру:

- Ұрының сыртқы түрін өзгерту (шашты, қара көзілдірікті, масканы қолдану, киімді ауыстыру, жасандылық жасау немесе ерекше белгілерді өзгерту);
- оқиға орнындағы жағдайдың ең аз бұзылуы;
- қолғапты қолдану;
- заттардың бетінен қол іздерін кетіру;
- аяқ киімнің көрінетін іздерін сүрту;
- иіс іздерін бейтараптандыратын әртүрлі заттарды қолдану (қыша, темекі, одеколон ұнтағы және т.б.);

- басқа қылмыс жасау (өртеу, газды қосу);
- тергеу органдарын жалған ақпараттандыру мақсатында басқа адамдардың заттары мен құжаттарын қалдыру;
 - ұрланған бағалы заттарды сақтау:
 - өз үйінде;
 - туыстарының, таныстарының;
 - шатырларда, көшеде, жертөлелерде;
 - жұмыс орны бойынша;
 - вокзалдардағы сақтау камераларында;
 - ломбардтарда;
 - ұрланған заттарды басқа қалада немесе ауданда сату үшін әкету;
 - жеке белгілері жоқ заттарды ұрлау (ақша, алтыннан, хрустальдан жасалған бұйымдар және сериялық өндірістің басқа да бұйымдары).

7. Ұрланған құнды заттарды пайдалану:

- қылмыскердің тікелей тұтынуы;
- басқа тұлғаларға пайдалануға беру;
- ұрланған заттарды жүзеге асыру:
 - нарықтардағы кездейсоқ адамдарға;
 - вокзалдардағы кездейсоқ адамдарға;
 - дүкендердің жанында, көшеде, қоғамдық орындарда кездейсоқ адамдарға;
 - туыстарына, таныстарына;
 - ұрланғанды сатып алумен, сатумен айналысатын адамдарға;
 - серіктестер мен қылмыстық байланыстар арқылы.

Бұл тізімді қылмыскерлер ұрлық жасаудың бұрын белгісіз тәсілдерін қолданған жағдайда толықтыруға болады.

Редактор:
Б.Ю. Туренова

Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы
Алматы академиясы ғылыми-зерттеу
және редакциялық-баспа жұмыстарын ұйымдастыру бөлімі
050060, Алматы қ., Өтепов көш., 29

Басуға 24 қараша 2023 ж. жіберілді.
Пішімі 60x84 1/16 №1 баспаханалық қағаз.
Ризографтық басылыс. Есептік баспа табағы 9,1.
Таралымы 100.